

УДК 94 (575.2)

АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН АЙЛАНАСЫНДАГЫ АЙРЫМ ПИКИРЛЕР
НЕКОТОРЫЕ МНЕНИЕ ВОКРУГ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ
SOME OPINIONS AROUND THE ANDIJAN UPRISING

Авазов Э. А. – т.и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373

Аннотациялар: 1898-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү Анжиян көтөрүлүшү кыргыз элинин боштондук кыймылдарынын бири болуп саналат. Анын жыйынтыктары падышачылыктын Түркстандагы колониялык саясатындагы өзгөрүүлөргө алып келген. Аталган окуя азыркы мезгилге чейин Кыргызстанда жана коңшу мамлекеттерде изилденип келүүдө. Бул макалада көтөрүлүшкө арналган изилдөөлөргө тарыхнаамалык сереп салынды.

Андижанское восстание 1898 года в Ферганской долине является одним из освободительных движений кыргызского народа. Итоги восстания привели к изменению колониальной политики царизма в Туркестане. До сих пор продолжается исследования вокруг этого событие как в Кыргызстане, так и соседних государствах. В данной статье сделан историографический обзор исследований посвященного к изучению указанного восстания.

Andijan uprising of 1898 in the Ferghana Valley is one of the liberation movements of the Kyrgyz people. Results of the uprising led to a change in the colonial policy of tsarism in Turkestan. Until now research has been continuing as in Kyrgyzstan and neighboring countries till this time. Historiographical review of studies devoted to the study of uprising is done in this paper.

1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө жүз жылдан ашуун убакыт өтсө да анын айланасында кызуу талкуулар, кайчы пикирлер токтобой келет. Диний инсандын көтөрүлүштү жетектеши, окуянын жүрүшүндө ошол мезгилге мүнөздүү диний чакырыктардын орун алышы бүгүнкү учурдагы айрым көрүнүштөрдүн алкагында ата-мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдү аталган маселеге кайра кайрылууга түртүүдө. Ага кайсы бир деңгээлде 2005-жылдын май айында Өзбекстандын Анжиян шаарында болгон баш аламандыктар да түрткү болгондой көрүнөт. Ошондой эле Фергана өрөөнүндөгү сонку мезгилдерде актуалдуу болуп жаткан коопсуздук маселелери себеп болууда.

Анжиян көтөрүлүшү ушул убакка чейин түрдүү концепцияларга дуушар болуп келди. Бул окуя диний фанатизмдин натыйжасында келип чыккан реакциялуу көтөрүлүш сыпатында, көп улуттуу Фергана өрөөнүнүн тургундарынын азаттык күрөшү катарында жана чет өлкөлүктөрдүн шыкактоосу менен болгон көтөрүлүш өңүтүндө каралып келди жана ага карата баа берүүлөр улантылууда. Албетте бул концепциялардын жаралышына ошол доордун идеологиялык талаптары жана ченемдери таасир эткендиги талашсыз. Бүгүнкү учурда деле бул багытта түрдүү пикирди кармангандар бар. Бул макалада Анжиян көтөрүлүшүнүн айланасындагы айрым ача пикирлерге сереп салууну туура көрдүк. Анда кеп биринчи кезекте азаттык күрөшүнүн аталышы жана анын мүнөзү жөнүндө болмокчу.

Аталган азаттык күрөшүнүн аталышы боюнча да түрдүү пикирлер учурайт. Алсак анын Анжиян эмес “Фергана көтөрүлүшү” деп аталышы тууралуу. Ынкылапка чейинки адабияттарда биринчи жолу «Туркестанские ведомости» газетасына «Ферганадагы башаламандыктар» деген ат менен официалдуу билдирүү жарыяланган. Билдирүүдө көтөрүлүш жөнүндө так маалымат берилген эмес. Анын башталышынын алдындагы окуялар, өбөлгөлөр көрсөтүлбөгөн. Тек гана азык-түлүктүк тартыштык, алсыратуучу оорулар жок туруп эле Түркстан крайындагы калктын бейкуттугун жана жалпы ымаласын бузган окуя катары белгиленген. Көтөрүлүштүн себеби мусулманчылык идеяларынын жандануусу менен түшүндүрүлгөн[4].

Көтөрүлүштү «Фергана көтөрүлүшү» деп атоону кезегинде колониялык бийликтин Түркстандагы билерманы Н.Остроумов: «Анжиян көтөрүлүшү деген ат менен белгилүү болгон окуяны Фергана көтөрүлүшү деп атоо туура болор эле, анткени ал жалгыз эле Анжиянды эмес, орус Түркстанынын дээрлик Фергана областын кучагына алган»[14] - деп алгачкылардан болуп айткандыгын белгилей кеткенибиз оң.

Ушундай эле таризде Түркстан аскер округунун аскерлеринин командири генерал-лейтенант С.М.Духовский 1898-жылдын 5-августундагы билдирүүсүндө: «Жарылуу Ферганада болгондугуна карабастан, бул окуянын нагыз жергиликтүү калктын тигил же бул катмарына тиешелүү иш деп эсептөөгө болбойт. Соттук изилдөөнүн жүрүшү көрсөткөндөй, Фергананын бүтүндөй калкы жан тартуучулукту билдиришти, андыктан көтөрүлүштөн крайдын башка жерлери да кабардар болуу керек»[16, 126-б.] - деп баса белгилеген. Мындай билдирүүлөр аркылуу Түркстандагы колониялык бийлик өкүлдөрү окуянын масштабынын чондугун борбордук бийликке жеткирүүгө далалат кылышкан.

Аталган маселеге «История народов Узбекистана»(1947) аттуу эмгектин автору С.В.Бахрушин да кайрылган. Ал: «Бул аталыш, адабиятта жалпыга бирдей кабыл алынган, бир топ шарттуу. Анжияндын өзү кыймылдын гана борбору болбостон, көтөрүлүшчүлөр падышанын аскер гарнизонунуна кол салган жер болуп саналат. Көтөрүлүш району бир канча кеңири, ал Анжияндын айланасын, Ош жана Наманганды камтыган. Көтөрүлүштү Анжиянда гана эмес, кийинки эки шаарда да баштоо болжолдонгон. Андыктан 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүн “Фергана” же “Чыгыш Фергана көтөрүлүшү” деп атоо так болмок»[3, 362-б.]-деп белгилеген.

Мындай аталышка 70-жылдардын ортосунда Фергана өрөөнүндөгү боштондук кыймылдардын тарыхына К.Ф. Касымбеков да [11, 14-б.] кайрылып: “Кыймылдын кеңири аймакка таралгандыгын белгилөө менен 1898-жылдагы кыймылды Анжиянга кол салуу менен гана чектеп, аны Анжиян көтөрүлүшү деп атап коюу жаңылыштык жана туура эмес, андыктан көтөрүлүштү «Фергана өрөөнүндөгү эмгекчилердин көтөрүлүшү» деп атоо керек”- деген пикирин сунуштаган. Ошондой эле автор көтөрүлүштүн прогрессивдүү мүнөзүн да көрсөткөн.

Эгемендүүлүктүн шарттарында Анжиян көтөрүлүшү кайрадан изилдене баштады. 1998-жылдын 17-май күнү Ош мамлекеттик университетинде Анжиян көтөрүлүшүнүн 100жылдыгына карата илимий конференция өткөрүлгөн. Конференцияда Анжиян көтөрүлүшүнүн чыгуусунун чоо-жайы, көтөрүлүшкө карата кыргыз элинин мамилеси, анын сабактары талкууланып, аталган көтөрүлүшкө кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн бири катары баа берилген. Мында Т.Кененсариев жана катышуучулардын айрымдары тарабынан бул көтөрүлүштү «Анжиян-Кыргыз көтөрүлүшү» деп атоо жөнүндө да сунуштар айтылган [10, 109-б].

Ал эми соңку мезгилдерде изилдөөчү Бетариц Манц өзүнүн «Central Asian Uprisings in the Nineteenth Century: Ferghana under the Russians» (1987) аттуу эмгегинде : “Анжиян көтөрүлүшү XIX к. 40-50- жылдарында Кокон хандыгын көзөмөлдөп келгендей саясий таасирин кайтарып алууга аракеттенишкен чыгыш Ферганадагы көчмөн-кыпчактардын

уруулук кыймылы” катары каралышы керек деген оюн сунуштаган[13, 47-б.]. Албетте бул жерде автор калпыстыкка жол койгон жана аны себеби Фергана өрөөнүндө тээ Кокон хандыгы мезгилинен тарта эле кыпчактардын тынчы жоктугун, согушчандыгын капарга алган болуусу керек. Анжыян көтөрүлүшүнүн жетекчилеринде кыпчактардын таанымал инсандары учурубайт. Мүмкүн, көчмөн-кыпчактар деп жалпы эле Ферганалык кыргыздарды айткан болуусу да ыктымал.

Албетте аталган окуяны Анжыян же Фергана көтөрүлүшү деп атоо менен эч нерсе өзгөрбөйт. Болгону бул жерде авторлор көтөрүлүштүн масштабын Анжыян шаары же уезди менен гана чектөөгө болбостугун, план боюнча ал дээрлик Фергана өрөөнүн камтыгандыгын билдиргилери келишкендигин белгилөөгө болот. Ал эми тигил же бул элдин канчалык денгээлде катышуусу жөнүндөгү маселеге келсек, Анжыян көтөрүлүшү кыргыздардын да көтөрүлүшү болгон. Анжыян уезди кыргыз жерлерин камтыган. Андыктан аны жерүүнүн же тануунун жана элибиздин азаттык күрөшүнөн бөлүп кароонун зарылдыгы жок.

Экинчи жагдай Анжыян көтөрүлүшү диний фанатизмдин натыйжасыбы?, же колониялык саясаттын акыбетиби? деген өзөктүү суроо.

Анжыян көтөрүлүшү боюнча расмий отчетко жана генерал-губернатор С.М.Духовский менен генштабдын генерал-лейтенанты Н.И.Корольковдун жеке реакциясына караганда алардын Мадали-Дукчи эшендин эл аралык-панисламизм менен байланышы мүмкүн болгон деген жагдайга басым жасашкандыктары көрүнүп турат. Ошол эле учурда алар эшенге осмон султанынан берилген деп эсептеген пармандын жасалма экендигин далилдешкен болсо да ага ынанышкан эмес. Анткени алар Дукчи Эшендин узак убакттар боюу Мекке менен Мединада болгондугуна таянышып, ал жерде Осмон султаны Абдул-Хамид II же түрк, ооган агенттери менен түз алака жасоого мүмкүндүгү болгондугун капарга алышып, көтөрүлүштү панисламизмдин жаңы коркунучу катары карашкан. Бир топ жылдар боюу Түндүк Кавказда кызмат кылган Духовскийдин өз өтүмүшү маселеге панисламизмдик өнүттөн кароого негиз болгон. Ошол себептүү ал кийин жазылган өзүнүн отчетунда «Мусулман-суфисттер бизге көп жагынан мусулман-ортодоксалдардан коркунучтуураак» [5, 149-151-б.] - деп жазган

Анжыян көтөрүлүшү жергиликтүүлөрдүн фанатизминин жана панисламдык таасирден улам болгон деген расмий көз карашка макул болбогон купуя ысымдуу автор Т-ов «чыныгы фанатиктер Түркстан калкынын арасында сейрек кездешээрин, чет өлкөлүк панисламизмдин таасирин далилдөө мүмкүн болбогондугун белгилеп, эшендин жана анын колдоочуларын Түркстандагы моралдык бузулуу кабатыр кылганын, анын бир мисалы аракеттик менен сойкулуктун таралышын эсептеген[15, 664-б.]. Кийинки мезгилдерде жапон изилдөөчүсү Хисао Комацу: »Дукчи Эшен өзүнүн миссиясын мусулман коомун тазалоодон көрүп, динди коргоо жана жаңылоо үчүн, өзү ойлогондой орус өкүмдарлыгы тарабынан шартталган моралдык бузулууларга чекит коюу үчүн орус бийлигине каршы жихадга чыгуунун зарылдыгы жөнүндөгү ойго 1895-96-жылдарда келген»[13, 247-б.] деп бул пикирди колдогон.

Советтик мезгилде тарыхчылар иш жүзүндө Анжыян көтөрүлүшүнүн түпкүрдөгү мотивин жана себептерин аныктоого ошол учурда тарыхнаамада үстөмдүк кылган идеологияга жараша батына алышкан эмес. Анжыян көтөрүлүшүнүн себептерине, маанисине жана жыйынтыктарына биринчилерден болуп тарыхый баа берген П.Г.Галузо[6, 41-б.] болуп саналат. Ал Анжыян көтөрүлүшүнө өздөрүнүн түрдүү таптык таламдарын көздөшкөн ар кандай социалдык топтордун катышкандыгын белгилеген. 1930-жылдардын аягына чейин советтик тарыхчылар анын «диний түспөлүнө карабастан Фергана өрөөнүндөгү эзилген жумушчу табынын нукура революциялык кыймылы» катары баа беришкен[1, 123-128-б.].

Ошол эле учурда көтөрүлүштү реакциячыл кыймыл катары карагандар да болгон. Көтөрүлүш жөнүндөгү көлөмдүү эмгегинде алгачкы советтик изилдөөчү Сенг-Заде «1898-жылдагы көтөрүлүш Түркстанда калыптанып жаткан капитализмди күнү бүтүп бараткан феодализмдин муунтуп жок кылуу аракети, Түркстандын тарыхын кайрадан Кокон хандыгына буруу болгон, ошондон улам көтөрүлүштү реакциячыл кыймыл деп эсептөө керек» [11, 12-б.] – деп көтөрүлүшкө бир жактуу баа берген. 1950-жылдарда аны «реакциялык», керек болсо британиялык агенттердин катыштыгы бар окуя катары кайра баалоо башталган. Бул өңүттө Б. Гафуровдун [7, 50-61-б.] макаласы жаралган.

Өз изилдөөсүндө Зеки Велиди Тоган (1890-1970) Россия империясынын басып алгандан кийин, жыйырма беш жылга чейин тынчтыкта болуп келген Өзбекстанда Фергана тургундары, 1898-жылда Мадали эшендин башчылыгындагы, көтөрүлүш аркылуу тынч жашоолорун заматта коогалаңга айландырышкандыгын айтат. Ал көтөрүлүштү айылдыктардын колдоого алгандыгын статистикалык маалыматтардын негизинде караган. Анын көз карашы боюнча, Россия империясынын жүргүзгөн колониялык эзүү саясаты буга чейин дүйнөнүн башка эч бир жеринде мындай денгээлде болбогон. Бул саясатты Англия менен Франция да өз колонияларында жүргүзгөн эмес. Бул Россияга гана мүнөздүү болгон саясатын түрү болгондугун белгилейт [8, 332-333-б.].

Түрк изилдөөчүсү Мехмет Сарайы «Түрк жумхуриети тарихи» деген китебинде да сөз кылып жаткан окуяга кайрылган. Ал 1898- жылдагы Кокон аймагынын Анжиян шаарында чыккан көтөрүлүш орус бийлигинин аябай үшүн кетиргендигин, көтөрүлүштүн негизги максаты Кокон мамлекетин кайрадан тургузууга багытталгандыгын, Анжиян көтөрүлүшү диний багытта орус империясынын бул аймакты християндаштыруу саясатына каршы күрөш болгонун баса белгилеген [12, 235-б.]. Бул жерде да автордун християндаштырууга каршы деген пикиринин ордуна орусташтырууга каршы деп берсе болмок. Анткени Орус империясы басып алган улуттук чет жакаларда дин таңуулоо ишин ачык жүргүзбөгөндүгү белгилүү. Бул өңүттө профессор Т.Кененсариевдин: «Орусташтыруу принциби жер гана эмес бардык сфераларда чагылып, ал турсун дин, руханий жактан да көрүнө баштаган. Ошондуктан Анжиян көтөрүлүшүбү, же башкабы сөзсүз чыгуусу зарыл болуп калган да, иш жүзүндө Дукчи эшендин козголоңу келип чыкты. Ошентип чынында Анжиян көтөрүлүшү Орус колониялык саясатынын негизги принциби орусташтыруунун негизинде пайда болгон кыймыл болуучу. Бул жерде баса көрсөтүүчү нерсе, көтөрүлүштүн басымдуу көпчүлүгүн кыргыздар болушу, Дукчу эшендин кыргыздарга таянышы, көтөрүлүштү Ферганадагы тургундардын анча колдобошу, ал турсун шаардыктардын көтөрүлүшкө кошулуудан таптакыр баш тартышы ушуну менен түшүндүрүлөт [9, 68-б.]»- деген оюна кошулууга болот.

Ар кандай көтөрүлүштөрдө жана кыймылдарда түрдүү социалдык топтордун катышуусу анын мүнөзүн аныктаары белгилүү. Анжиян көтөрүлүшү диний лидердин жетекчилигинде болгондугуна карабастан ага катышкандардын этникалык жана социалдык курамынын ар түрдүүлүгү көтөрүлүш диний фанатизмдин жыйынтыгы болгон деген көз караштарды төгүндөп турат. Бул жөнүндө өзбек аалымы Б. Бабаджанов: «Дукчи Эшендин диний жана нравалык планда өзүнүн жеке приоритеттери болсо да орустарга каршы куралдуу көтөрүлүштүн башына таптакыр орунсуз келген, ал эми анын жандоочулары саясий жана экономикалык мүдөөлөрдү көздөгөн болушу керек» [2, 263-б.]- деп айткан пикирине ынанууга болот. Элеттик көчмөн кыргыздардын көтөрүлүшкө катышуусунунун негизги жүйөөсү Кокон хандыгын кайра калыбына келтирүү эмес падышачылыктын отор жана орусташтыруу саясатына каршы туруу болгон. Мындан кабар тапкан айрым колониялык бийликтин атка минерлери жана аалымдары Анжиян көтөрүлүшүн кыргыздардын жасаган иши деп билишкен. Мындай пикир айрыкча

көтөрүлүш басылгандан кийин калаа калкынын падыша бийлигинен кечирим суроо менен окуяга кыргыздарды күнөөкөр кылуу аракеттери менен бышыкталган.

Адабияттар:

1. Андижанское восстание 1898 г.//Красный архив под ред. Е. Штейнберга-1938. -С. 123–128.
2. Бабаджанов Б. Дукчи Ишан и Андижанское восстание [Dukchi Ishan and Andijan Uprising in 1898] // Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. (Под ред.: С.Н. Абашина и В.О. Бобровникова). - Москва, «Восточная литература».- 2003.-С.,263
3. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана.-Ташкент,1947.-С.362.
4. Беспорядки в Фергане// Туркестанские ведомости.-1898-№1665
5. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского «Ислам в Туркестане».-Ташкент, 1899- С.149-51
6. Галузо П. Г. Туркестан – колония. - М.,-1929. – С.41.
7. Гафуров Б. Андижанское восстание 1898 года // Вопросы истории, № 2, (1953), С. 50–61.
8. Zeki Velidi Togan, Bugunku Turkili Turkistan ve Yakın Tarihi, Endurun Kitapevi, 2.Baskı,Đstanbul, 1981, s. 332-335.
9. Кененсариев Т. Анжиян көтөрүлүшү жана колониялык саясат. // Все про Ош.- 1997 .- Вып 2.- 68-б.
10. Кененсариев Т., Авазов Э. Андижанскому восстанию 100 лет // Тандалмалар.- Ош., 1998.-109-112-б.
11. Кененсариев Т., Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар. Ош-2002.-12-б
12. Mehmet Saray, Turk Cumhuriyeti Tarihi, T. T. K., Ankara, 1995, s. 235
13. Мориссон А. Суфизм, панисламизм и информационная паника: Нил Сергеевич Лыкошин и последствия андижанского восстания// Tartaria Magna. 2013.- №2.-С.47.
14. Остроумов Н.П. Интересный документт,// Приложение к выпуску №1 Вестника ташкентской офицерской. школы восточных языков при штабе Туркестанского военного округа. Вып. 3(88).-Ташкент, 1911.
15. «Т-ов»/ Андижанское восстание и его причины»//Исторический Вестник, № .5 (1908), - С.664.
16. Усенбаев К. Народные движения Средней Азии в XIX веке (По материалам Кыргызстана)-Бишкек-Ош., 1998.-С.126

Рецензент:

Жоробеков Ж.Ж. – с.и.д., профессор

УДК 94 (575.2)

ЖЕРГИЛИКТҮҮ БУЛАКТАР АНЖЫЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН БАШЧЫСЫ МАДАЛИ-
ДУКЧИ ЭШЕН ЖӨНҮНДӨ
МЕСТНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ПРЕДВОДИТЕЛЯ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ
МАДАЛИ-ДУКЧИ ИШАНА
LOCAL SOURCES ABOUT THE LEADER OF THE ANDIJAN UPRISING MADALI
DUKCHI ISHAN

*Авазов Э.А. – т.и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик
университети
ernis-ist@mail.ru 0553 275373*

Аннотациялар: 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү Фергана өрөөнүндөгү көп улуттуу калктардын падышачылык Орусиянын колониялык саясатына каршы азаттык күрөштөрүнүн бири болгон. Көтөрүлүштүн жыйынтыктары падышачылыктын колониялык эзүүсүн күчөткөн жана элдин башына көп кыйынчылыктарды алып келген. Мындан улам көтөрүлүшкө жана анын уюштуруучуларына карата ар түрдүү пикирлер жаралган. Макалада 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн жетекчиси Мадали-Дукчи эшен жөнүндөгү жергиликүү булактарга анализ берилди. Анын замандаштары болушкан кыргыз, өзбек акындарынын жана тарыхчыларынын ага карата реакциясы жана баа берүүлөрү чагылдырылды.

Андижанское восстание 1898 года была одна из освободительной борьбой многонационального население Ферганской долины против колонияльной политики царской России. Итоги восстания привело к многим трудностям населения и усилению колонияльного гнета. Связи с этим появились разные взгляды по поводу восстания и организаторам события. В статье анализированы местные источники о руководителе Андижанского восстания Мадали-Дукчи ишану. Отображены реакции и оценки по отношению ему кыргызских, узбекских поэтов и историков, которые являлись его современниками.

Andijan uprising in 1898 was one of the liberation struggle of the multinational population of the Ferghana Valley against colonial policy of Tsarist Russia. Results of the uprising led to many of the difficulties of the population and strengthened colonial oppression. Therefore, there are different views about the uprising and the organizers of the event. The article analyzes the local sources about the head of the Andijan uprising, Madali Dukchi Yishan. In the article it is displayed reaction and evaluation to him Kyrgyz, Uzbek poets and historians who were his contemporaries.

Анжиян көтөрүлүшүнүн жыйынтыктары көп улуттуу Фергана өрөөнүнүн калкына эбегейсиз кыйынчылыктарды алып келген. Соттук жазалоо иштери аяктагандан кийин деле коопсуздукту бекемдөө максатында, ошондой эле өч алуу иретинде жабыр көрсөтүү улантыла берген. Мындан улам аталган көтөрүлүш падышачылыктын Түркстандагы колониялык башкаруу саясатындагы олуттуу өзгөртүүлөрдү шарттаган. Булардын баарын карапайым калк көтөрүлүштүн анабашчысы Мадали-Дукчи эшендин жосунсуз жоругунун кесепетти катары кабылдашкан. Жабырланган калктын арасында көргөн азаптарын Мадали эшендин аракеттеринин кесепети катары карап ага наалат айткандар да болгон. Пенделик көз караш менен караганда Дукчи эшендин жасаган ишинин акыбетине карата мындан башкача пикир болушу күмөн. Бир гана ал эмес, кесепеттүү

жыйынтыктарга алып келген саясатчылардын, мамлекеттик ишмерлердин жасаган иштери, идеялары тарыхтын сотунан өткөнгө дейре элдин элегинен өтүп оң же терс баага арзый тургандыгы белгилүү. Ага тарыхта мисалдар арбын. Аталган окуяга айрым жактары шайкеш Орус тарыхындагы кандуу жекшемби окуясы боюнча поп Гапондун дарегине деле айтылган пикирлер ар түрдүүлүгү менен күнү бүгүнкүгө чейин уланып келүүдө. Дукчи эшендин бейнесине карата пикирлер ошол кездеги анын замандаштары болгон жергиликтүү кыргыз жана өзбек элдеринин арасындагы тарыхчылардын, дин аалымдарынын жана акындардын чыгармаларында орун алган.

Анжыян окуясынын залакасы Түркстандын башка аймактарына да таасирин тийгизген. Бул жөнүндө Талып Байболот уулунун эскерүүсүндө мындайча берилет: «Жана да Ферганада Миң-Дөбө деген жерде эшенмин деп бир жинди бузук чыгарды. Мындагы мусулмандар баарың бирсин деп күнөөкөр кылып, айдап кыйла сыккан эле. Мужуктар журт ичине жайылып чыгып, май чыгуучу жерлерге (пайда түшүүчү жерлерге-А.Э.) барып коркутуп алып турду. Бербесең эшендин муруту экенсиң деп өкмөт манаптарды букаралары менен айдап көчүрүп, сиздин жүрө турган жайлоо ушу деп тоодогу карагай-токой арасына көчүрдү. Мужуктар токойдун арасына эгин айдап, чаба турган чөбүн корук кылып, бакканы малын алып барып элди кысып, эл ошондо жалгыз аты менен жалгыз саан уюн аркандап оокат кылып турду»[8].

Анжыян көтөрүлүшүнүн тактикалык-стратегиялык планында Ош-Ноокат аймагы көтөрүлүштүн бир очогу катары белгиленгендиктен жазалоолор бул өрөөндө да курч мүнөздө жүргөн. Ноокаттан бир аз ыраакта жайланышкан Кадамжайда жашаган акын Молдо Нияз жазалоолордон жапа чеккен элдин тагдырына кейип жазган ырында мындайча сүрөттөгөн:

«Экинчи калпа жөн жүрбөй,
Жыйын кылды дешедир.
Дүйүм журттун баарыга,
Дайын кылды дешедир.

Анжиянда көп адам,
Абак болду дешедир»[5, 95-96-б.].

Көтөрүлүштүн бир очогу Ноокат жергеси болгондугунан улам жазалоолордон ичкилик кыргыздары көп жабыр тартышкан. Ал жөнүндө акын”

«Ичкилик журттун баары,
Кор болду жаш кары.
Ишти кылып койгонсуп,

Экинчи жинди жоголду».- деп кейип, балакеттин баарын Мадали эшенден көргөн. Ырда айтылгандай «экинчи», «экинчи калпа», деген ылакап менен элде Мадали-Дукчи эшенди аташкан. Анткени Фергана өрөнүнө таанымал Султанхан төрө 1882-жылы көз жумгандан кийин көп өтпөй эле анын сүйүктүү муриди Мадали өзүн эшен деп жарыялаган. Айрым эмгектерде анын эшендик даражаны алуусунда ошол эле Султанхан төрөнүнү мүрдү болгон, кезегинде Кокон хандыгында Кудаярхандын сарайында кызмат өтөгөн жердиги ноокаттык, төөлөс уруусунан чыккан Зиябидин Максымдын салымы чоң болгон.

Анжыян көтөрүлүшү элибиздин белгилүү акыны Токтогул Сатылгановдун тагдырына да кайгылуу из калтыргандыгы белгилүү. Буга карата акындын абак жылдарынын айланасында бир топ эле пикирлер айтылып келүүдө. Айрыкча быйылкы мааракелик жыл изилдөөчүлөр үчүн жемиштүү болду десек жаңылышпайбыз. Алсак, белгилүү аалым Омор Соороновдун акындын өз оозунан Николай Ладушев аттуу агроном тарабынан 1928-жылы жазылып алынган, мурда белгисиз «Подготовка к Андижанскому восстанию Суусамырской волости» аттуу кол жазманын баян этилиши акын жана

көтөрүлүш жөнүндө жаңы фактыларды ачыктады. Тактап айтканда акындын көтөрүлүштөн мурда эле кабардар болгондугунан ынанууга болот.

Акындын ырларында көгарттык Чыйбыл болуш, ноокаттык Өмүрбек датка жөнүндөгү маалыматтар менен катар кетментөбөлүк бир топ инсандардын тагдырынан кабардар болууга болот. Абактын адам чыдагыс азабын тарткан акын мусулман пендеси катары мурда дин аалымы Мадали эшенге карата пикири бөлөк болгон күндө да кийин ага мамилеси таптакыр өзгөргөндүгүн танууга болбойт. Буга акындын «Кол бердик эле эшенге, кордугу тийди эченге... Ошондон кеттим кармалып, он жылы жүрдүм сандалып»[3] ... деген саптары далил болот.

Дукчи эшендин дарегине карата өзбек акындарынын жана уламаларынын чыгармаларында жогорудагыдай эле балакеттүү окуянын баштоочусу катары күнөөлөө, наалат айтуу учурлары басымдуулук кылат. Ошол учурдагы жергиликтүү дин аалымдарынын жана акындардын Анжиян көтөрүлүшүнүн анабашчысы Ийикчи эшенди күнөөлөп жана мыскылдап жазган чыгармалары шарттуу түрдө “Ийикчи эшенге сатиралар” деп аталуучу ырлар циклин түздү десек болот. Мындай пикирди Өзбекстандык окумуштуу А. Эркинов бул багыттагы өз изилдөөлөрүндө белгилеген[10]. Албетте алардын көпчүлүгү аталган окуядан кийин элдин тарткан азаптарын эшендин акылсыздыгы деп баалашып, балээни башка үйгөндүгү үчүн ага наалат айтышкан. Алардын айрымдары колониялык бийликтердин көрсөтмөсү менен жазылгандыгын же аларга жагынуу иретинде, жазалоолорду азайтуунун айласы катары жазышкандыктарын танууга болбойт.

Түркстандык тарыхчы жана акын Таиб өзүнүн перс жана араб тилдеринде жазылган «Тухфа- и Таиб» (Таибдин тартуусу) чыгармасында көтөрүлүштү «акылы жоктуктан чыккан козголон» катары сүрөттөп, Дукчи эшенге караманча терс баа берип, ал тургай шылдыңдоого чейин барган [2, 41-б.]. Белгилей кетсек бул чыгарма Анжиян көтөрүлүшүн тынбай изилдеп келаткан Өзбекстандык белгилүү окумуштуу Б. Бабаджанов, Ш. Вохидов жана япон изилдөөчү Х. Коматцу тарабынан “Мухаммад Йунус Хваджа б. Мухаммад Амин Хваджа (Та’иб). Тухфа-йи Та’иб” деген аталышта 2002-жылы жарыяланган.

Түркстандагы көпчүлүк уламалар Дукчи эшенди жана анын шакирттерин колдошкон эмес. Сыягы бул жерде Дукчи эшендин тексиз жерден чыккандыгы, эшендик даражасынын жана суниттигинин күмөндүүлүгү чоң роль ойногон. Раджи Маргилани Дукчи эшендин атасынын теги Шугнандык болгондуктан шиит[1] деп эсептеген. Надим Намангани аттуу автор да аны кызылбаш же ирандык шиит деп атаган. Бул маселеге кайрылган изилдөөчү А.Эркинов ошол учурдагы Түркстандык интеллектуалдар тарабынан жазылган бардык ырларда эшенди күнөөлөшүп, жада калса анын теги ирандык, шиит-еретик деп да кыйытышкандыгын белгилеген.

Көтөрүлүштүн башчысы Мадали эшен орус бийликтери тарабынан кармалып, суракка алынганда көтөрүлүшкө Орусия каратып алган мезгил ичинде адеп-ахлактын бузулушу, шарияттын сакталбашы, уятсыздык иштер, ичкичилик көбөйгөндүгү жана зыяратка тыюу салуу, зекетти алып таштоо, вакфтарды чектөө себеп болгондугун айткан [6]. Дин өкүлдөрүн нааразы кылган жагдай да дал ушул көрүнүштөр болгон. Албетте аларды деле Орус бийлиги орногондон кийинки учурдагы рухий турмуштагы өзгөрүүлөр кабатыр кылган. Бирок ошондой болсо да от менен ойногонду жактырышкан эмес. Алардын көбү Орусиянын кубаттуулугун баалашып, колониялык режимде казы же башка кызматтарда иштешкен. Бухаралык аалым Сами аны Фергана тургундарынын ишенимдерин саткан, шарлатан катары күнөөлөгөн[4,123-124-б.]. Анжиян көтөрүлүшү жана анын башкы күнөөкөрү интеллигенциянын жана дин жаматтарынын өкүлдөрүнүн арасында катуу сынга кабылган. 1902-жылы Анжиянда болгон ири зилзаланы да аталган

окуянын кесепети катары баалагандар толтура болгон. Алсак, Козу Рахимкожо аттуу акындын аталган зилзала боюнча ырында «кандайдыр эшендин өз элин уятка калтыргандыгын, мусулмандар Кудайды унутпай Ак паашага кызмат кылышса тынчтык, бейпилдик орноорун, бирок башкача болуп, жараткан Анжиянды жазалап, шаар урандыга айланып калгандыгын»[9, 124-б.] жазган. Зилзаладан бардык уездик мекемелер, сейил бакта орун алган чиркөө, Анжиян окуясында курман болгон жоокерлердин мүрзөсүндөгү күзөткана, эки мейманкана, почта бекети, банк, оорукана, көптөгөн турак жайлар кыйраган. Ошол убактарда Анжиян шаарында 76637 жашоочу болсо алардын 2840 орустар болушкан. Алардын катарында жашаган Г.И. Сахаровдордун өздүк архивдеринде бул тууралуу сүрөттөр сакталып калган. Кызык жери үй-бүлөлүк эски сүрөттөрдүн арасында Григорий Иванович тарабынан «Ишан, поднявший восстание в г. Андижане 18 мая 1898 г.»[7] деген жазуусу бар Дукчи эшендин жалпыга белгилүү сүрөтү сакталып калгандыгы алардын урпагы тарабынан жарыяланды. Албетте көтөрүлүштөн көп өтпөй мындай кырсыктын болушу көпчүлүктү ушундай пикирге алып келгендиги талашсыз.

Өзбек тилиндеги Дукчи эшенге сатиралар тизмеги 20 ырдан туруп 1500 сапты түзөт. Аны түзгөн авторлордун айрымдары булар болгон: Мукими (1850-1903) же Мухаммад Амин Ходжа, — Кокондук акын, сатирик.»Ба хаджв- и халифа- йи Мингтипа»[10, 117-б.] (Миңдөбөлүк халифке сатира) аттуу казалында «баччагар» сөзү менен тилдеген. Бул жерде башкалар менен катар эле Дукчи эшендин капарга алынгандыгын байкоого мүмкүн. Анын артынан антиэшендик адабий ырлар тизмеги жаралды десек болот.

Завки (1853-1921) же Убайдаллах Салих-уулу Завки, Кокондо жашап өткөн жергиликтүү акын. Айрым изилдөөчүлөр аны замандашы Мукими менен бирге көтөрүлүштөн кийин Анжиян жана Ош шаарларына келишип Дукчи эшендин жасаган иштерин өз көздөрү менен көрүп кетишкендиктерин белгилешет. Ошондон улам «Хаджв-и Йикчи ишан» («Сатира на ишана-веретнщика») деген чыгарма жазган. Анын дукчи эшен жөнүндө кыйытып жазган дагы бир юмордук чыгармасы болгон. Аталган циклдагы чыгармаларда Дукчи эшендин ысымын кыйытып берүү же капарга алуу мүнөзүндө берилгендигин байкоого болот. Мындай көрүнүш Молло Нияздын санаттарында да күнөөлүү эшендин ысмы берилбей «экинчи калпа» деп берилгендигин көрөбүз. Саягы акындар мусулман лидерлеринин бири катары Дукчи эшенди ачык сынга алууда мусулман коомчулугунан жазганышкандыгы көрүнүп турат. Надим Намангани (1844-1910) аттуу акын көтөрүлүшкө кабатырлангандыгын ачыктап, Дукчи эшенди «өзү атанган» жалган эшен[10, 118-б.] деп баалаган. Раджи Маргилани (1834-1918) Кокондо жашаган акын. 1904-жылга чейин казы болгон. Орус чыгыштаануучусу В.В. Бартольд менен жолуккан. Дукчи эшен жөнүндө эки казал жазган. Бул чыгармаларында башкалардан айырмаланып ал негизги көңүлдү Анжиян көтөрүлүшүн баяндоого жана терс баа берүүгө бурган. Султан Ахмад (XIX-XX). Чымкенттик эшен, ал жөнүндө так маалыматтар жок. Анын 66 саптан турган ыры «Туркистон вилоятининг газети» («Туркестанская туземная газета») басылмасына 1911-жылдын 30-октябрында «Стихи об Андижанском ишане» деген ат менен жарыяланган. Сонунда сабатсыз эшенге арналат деп ирония менен берген. Мындан сырткары авторлору белгисиз 4 ыр аталган газетанын редактору Н.П. Остроумовдун фондунда сакталып калган. Алардын биринде Дукчи эшендин сопучулуктун кайсы тарихатынан экендигин эч ким билбестиги баяндалган[10, 121-б.].

Колониялык бийликтер бул окуяны көтөрүлүштөн көбүрөөк жабыр тарткан кыргыздардын гана жасаган иши деп, Түркстан крайындагы башка улуттардын арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзгөн. Башкача айтканда алардын аң сезиминде көтөрүлүштүн кесепеттерине бир эле кыргыздар күнөөлүү деген ойду уялатууга катуу аракеттерди көрүшкөндүгүн булактар айгинелеп турат.

Ташкент шаарынын туземдик бөлүгүнүн жашоочулары 24-майда өздөрүнүн мартабалуу адамдарынын атынан Анжиянга крайдын башкы начальнигинин атына телеграмма жөнөтүшкөн. Анда алар Императорго чексиз берилгендиктерин жана тынчы жок кыргыздардын жасаган ишине жандары кейишкендиктерин, жарадар жана курман болушкан төмөнкү чиндердин үй-бүлөлөрүнө жардам берүү үчүн тизме түзүүгө уруксат сурашкандыктарын билдиришкен. (Караңыз: Туркестанские ведомости.-1898., №1657).

Мына ушундай көз караштар айрым авторлордун чыгармаларында да кездешет. Төмөндө түп нускасы туземдик газетага, котормосу Түркстан ведомосту газетасынын 1898-жылдын №89 санында жарыяланган намангандык Эшен Бабахан төрө Шейхул Исламовдун чыгармасында мындай деп берилген Дукчи эшендин шайтандын тилине кирип орустар менен мусулмандардын ынтымакта жашоосун бузгандыгын, элди алдагандыгын жазган. Айрым авторлорго мүнөздүү болгондой аталган окуяны ал да кыргыздардын иши катары караган: “В этом деле участниками были: грабители — воры, Безумные, безшабашные бездомники,

Продавцы масла, глупые дураки киргизы-жнецы,

Бродяги, клятвопреступники, а ближе всего нищие, питающиеся айраном.

Не был-ли одним из них Бек-джан Кузы-оглы?” [10,131-б.]

Бул жерден колониялык бийликтер калаа калкынан колдоо табууга аракет жасашса, экинчи тарабынан калаалыктар балакет окуялардан алыс болууну көздөшүп күнөөнү элеттик кыргыздарга оодара салууга аракеттенген. Анын үсүтүнө соттолгондордун дээрлик басымдуу бөлүгүн кыргыздар түзүшкөн. Албетте көтөрүлүштүн башчысы Дукчи эшенди күнөөлөгөн, аны кармап шилеген чыгармалардын жаралышы ошол доорго мүнөздүү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок, муну менен эле Анжиян көтөрүлүшүнүн мүнөзүнө баа берип, жыйынтык чыгаруу туура эмес. Замандын талабына жараша советтик доордо мезгилдин талабына ылайык бул көтөрүлүштү 1905-1917-жылдардагы революциялардын өңүтүнөн, тагыраагы марксистик-лениндик көз караштагы ырлар да жаралган. Эгемендүүлүк эйфориясынан улам алгачкы учурларда ошол эле Өзбекстанда Дукчи эшенди улуттук боштондук күрөшүнүн башчысы катары оң баа берген эмгектер да жаралды. Бирок, соңку убактардагы диний жагдайларга байланыштуу бул маселеге этият карап калышты. Албетте ар кандай тарыхый окуяларга максаты, мүдөөлөрү боюнча түрдүү, жада калса бири бирине келишпес оппозициялык маанайдагы инсандардын, топтордун катышуулары демейдеги көрүнүш. Анжиян көтөрүлүшүнүн ана башчысы Дукчи эшендин айланасында кандай пикирлер болгон күндө да бул окуя Фергана тургундарынын анын ичинде ириде эркиндик эңсеген элеттик кыргыздардын азаттык күрөшү катары каралышы туура деп жыйынтыктоого болот.

Адабияттар:

1. Андиганское восстание 1898 г. // Красный архив, 1938. № 3 (38).
2. Вахидов Ш. Развитие историографии в Кокандском ханстве в XIX — начале XX вв. Автореф. докт. дисс.- Ташкент.- 1998.- С. 41
3. Капаров А. «Токтогул, Керимбай, Эсенбай жана Жоомарт»//Заман Кыргызстан.2004.-13-20-февраль.
4. Мирза ‘Абдал-азим Сами, Та’рих-и Салатин-и Мангитийа: История мангытских государей, правивших в столице, благородной Бухаре, ред. и пер. Л. М. Епифановой.- Москва.- 1962.- С. 123–124.
5. Молло Нияз. Санатдигарастар. –Б., 1996.- 95-97- б.
6. Сведения о беспорядках в Фергане // Туркестанские ведомости. -1898 . - №1663.
7. Сухарев. Д. Голошение волн.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sukharev.lib.ru/Rodoslovie/4_all.pdf

8. Талып Молдо Байболот уулу. Кордолгон заман // Ала-Тоо.-1991.-№11.
9. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон.-Ташкент,1994. 124-б..
10. Эркинов А. Андижанское восстание и его предводитель в оценках поэтов эпохи// Вестник Евразии. 2003. №1. С.117.

Рецензент:

Жоробеков Ж.Ж. – с.и.д., профессор

УДК 1.14

УЛУТТАР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР ТАРЫХ БАРАКТАРЫНДА
МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СТРАНИЦАХ ИСТОРИИ
INTERETHNIC RELATIONS IN THE PAGES OF HISTORY

*Алымкулов Б.Н. – окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

Аннотациялар: Бул илимий макалада улуттар аралык мамилелер тарыхый жана саясий өңүттө анализденди.

В этой статье анализируются межнациональные отношения с исторической и политической точки зрения.

This article examines the interethnic relations from a political and historical point of view

Кыргыздар Борбордук Азиядагы эң байыркы түрк тилдүү улуттардын бири, өлкөнүн түпкү калкы болуп эсептелет. Башка мамлекеттер сыяктуу эле Кыргызстандын аймагы да ар түрдүү кырдаалдарга кабылган башка этностордун көчүп келип жайгашуусунун негизинде көп улуттуу өлкөгө айланган. Ал эми көчүп келүүнүн болсо объективдүү жана субъективдүү себептерин өлкөбүздөгү илим изилдөөчүлөр, тарыхчылар тастыктап жазышууда. Анткени улуттар аралык маселелер азыркы күндүн актуалдуу проблемаларынын бири болуп, белгилүү ойчулдардын, философтордун, серепчилердин анализдөөчү маселесине айланууда. Мындай проблеманы илимий көз карашта анализдеген белгилүү философ А.Б.Элебаева өзүнүн «Современные состояние межнациональных отношений в Кыргызской Республике: проблемы и перспективы» деген илимий макаласында Кыргызстандагы улуттук-этникалык курам, этностор аралык мамилелер, Кыргызстандын түштүгүндөгү этностор аралык мамиленин өзгөчөлүктөрү, этностор аралык проблемалар жана карама каршылыктар маселелерине кеңири токтолгон. 1897-жылдагы Эл каттоонун маалыматтары боюнча Кыргызстандын аймагында 600 миң адам жашаган. Кыргыздар көбүнчө Нарын аймагында, Ысык-Көлдүн батыш тарабында, Талас жана Чүй областарынын чыгыш жактарында жашашкан. Кыргызстандын аймагына орустардын көчүп келүүсүнүн биринчи этабы Столыпин реформасынын учурунда, XIX кылымдын экинчи жарымында башталган. Орустар негизинен Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкан. Кыргызстандын түштүгүнө жайгаштыруу 1893-жылдан башталган. Советтик интернационалдаштыруу жана индустриалдаштыруу саясатына ылайык XX кылымдын 50-жылдарында орустарды көчүрүп келүүнүн экинчи этабы башталат. Негизинен алар шаарларда, өзгөчө Бишкекте, ошондой эле Чүй областынын өрөөндүү райондорунда жана Ысык-Көл областынын чыгыш жактарында жашашат. Орустар менен кошо Кыргызстандын аймагына украиндер да көчүп келе баштайт, алардын көпчүлүгү Россиянын чет жактарынан, ошондой эле Украинанын Полтава областынан көчүп келишет. Татарлар Кыргызстанга XIX кылымдын башында келе баштайт. Алар агартуу, билим берүү жана дин ишмердигин жигердүү жүргүзүшөт.

Кокон хандыгы пайда болгонго чейин эле өзбектер Фергана өрөөнүнүн түштүк батыш тарабында жайгашкан. Өзбектердин чогуу жашаган аймактары болуп өлкөнүн түштүк областтары эсептелет.

Дунгандар XIX кылымдын аягында, 1877-1878-жылдардагы Цинь козголоңуна катышкандыгы үчүн кытай бийлигинин куугунтуктоосунун айынан көчүп келишкен. Уйгурлардын көчүп келүүлөрүнүн биринчи агымы XX кылымдын 20-жылдарына, ал эми экинчи агымы 50-жылдарга туура келет. Ушул мезгилде Кытайда көптөгөн уйгурларды

мекенинен көчүп кетүүгө аргасыз кылган «маданий революция» жүрүп өтөт. Казактар болсо эчен кылымдардан бери кыргыздар менен коңшулаш жашайт. Казактардын Кыргызстандын аймагына каптап кириши жамаатташтыруу жана ачкачылык учурунда башкача айтканда, 20-жылдарга туура келет. 40-жылдардагы сталиндик көпчүлүк айдап жиберүүлөрдүн жыйынтыгында Кыргызстандын аймагына еврейлер, немецтер, чечендер, ингуштар, карачайлар, крым татарлары жана башка элдер көчүп келишет.

2008-жылдын маалыматтары боюнча азыркы күндө Кыргызстанда жашаган көп сандуу этнос-кыргыздар (69,2 %), андан кийин өзбектер (14,5 %) менен орустар (8,7 %), Кыргыз Республикасынын эгемендик жылдарынын ар кайсы мезгилинде негизги улуттук топтордун өз ара мамилеси өзүнчө өзгөчөлүккө ээ болду. [1,35-43 б].

Кыргыз Республикасындагы миграция маселеси 80-жылдардын аягында биринчи ирет пайда болгон. Бул мезгилге Кыргыз Республикасын кошуп, Советтер Союзунун бардык мурдагы республикаларында, социалдык-экономикалык маселелердин, көп учурда турмуштук улутчулдуктун терс түрүндө көрүнгөн улуттук аң-сезимдин өсүшү, ошондой эле каттуу түрдөгү улуттар аралык кагылышуулардын күчөшү туура келет (мисалы, 1990-жана 2010-жылдын жайында Ош шаарында болгон окуялар). Миграция боюнча Департаменттин маалыматтары боюнча, 1990-2001-жылдарда Кыргыз Республикасынан калктын кетүүсү 450 миң адамды түзгөн. Орус калкынын миграциялык ыкчамдыгы өтө жогору болгон.

Улуттар аралык мамилелер өзүнө түпкү улут менен улуттук азчылыктын, улуттук топтордун ортосундагы мамилелерди камтып турат. Улуттар аралык мамилелерде өзгөчө мааниге улуттар аралык эрежелер жана улуттук стереотиптер ээ болот.

Улуттар аралык мамилелердин мүнөзү достук маанайда, бейтарап же чыр чатактуу болушу ыктымал. Бул социалдык-саясий абалга, экономикалык өнүгүшкө, тарыхый өткөнгө, маданий турмуштук шарттарга, түздөн-түз жана так кырдаалга же мамилелешүүгө кызыкдарлыкка байланыштуу [2,25-26 б].

Кыргыз Республикасындагы 90-жылдардын башындагы улуттар аралык кырдаал «өтө көп кырдуулугу, динимикасы жана карама- каршылыктуулугу менен» мүнөздөлөт. «Улуттар аралык мамилелердин бузулушу социалдык-экономикалык, саясий жана жада калса психологиялык мамилелердин таасири астында адам турмушунун бардык чөйрөлөрүндөгү каатчылык көрүнүштөрдүн фонунда жүрүп өттү».

Миграциялык маанайга жана улуттук топтордун өз ара иш-аракетине 1990-жана 2010-жылдардагы Оштогу жана Жалал-Абаддагы улуттар аралык чыр-чатак окуялары чоң таасир тийгизди. 1991-жана 2010-жылдардагы Ош жана Жалал-Абад аймактарында улуттар аралык чыңалуу абалын жана деңгээлин тактоо боюнча социалдык изилдөө-эксперттик сурамжылоо жүргүзүлгөн. Талдоонун жыйынтыгында «трагедиялык окуялардан бир жылдан кийинки улуттар аралык мамилелердин татаалдык» фактысы белгиленген. Бул окуялардын социалдык фонун «экономикадагы каатчылык көрүнүштөр, баанын өсүшү, инфляция, жумушсуздук, керектөө базарынын талкаланышы, жашоо сапатынын жалпы начарлашы» болгон.

1992-жылдан баштап улуттар аралык чыңалуунун төмөндөшү, улуттук чөйрөнүн гармондошуусу жана орус тилдүү калктын миграциялык агымынын азайышы байкалат.

Азыркы мезгилде, улуттар аралык өз ара мамилелердин гармондошуусуна карабастан, айрым бир жактарда окуялардын белгилүү бир өнүгүшү чыр-чатактарга алып келүүчү кандайдыр бир чыңалуу катары дагы эле сакталып турат. Мисалы, 2006-жылдын башында Чүй областынын Искра айылында көптөгөн коомдук жана мамлекеттик ишмерлер тарабынан улуттар аралык чыр-чатак катары аталган жаңжал чыгып кетти. Айылдын компьютердик залдарынын биринде болгон дунган жана кыргыз улутундагы жаштардын ортосундагы мушташ көпчүлүк баш аламандыкка алып келди, анын

натыйжасында бир нече адам оордугу ар кандай деңгээлде жаракаттарды алышкан, 7 үй өрттөлүп жиберилген, 15 үй талкаланган, 115 дунгандын үйүнүн айнектери сынган.

Улуттар аралык мамилелерди изилдөөчүлөр төмөндөгүдөй жалпы жыйынтыкка келишкен: «Кыргыз Республикасынын эгемендик жылдарындагы тутумдук өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгында улуттук өз ара иш-аракеттер үчүн мейкиндик азайган жана белгилүү бир шарттарда чыр-чатактык күчкө айланып кетүү жөндөмү бар улуттук чыр-чатактык деңгээл көбөйгөн».

Көптөгөн изилдөөчүлөр эркин Кыргыз Мамлекетинин улуттук саясатынын үч этабын бөлүп көрсөтүшөт: эгемендүүлүктүн баштапкы бир нече жылы, «Кыргызстан-жалпыбыздын үйүбүз» деген ураандын алдындагы президент А.Акаевдин саясатынын мезгили жана 2005-жылдын 24-мартынан кийин башталган азыркы учур.

Биринчи этап, эгемендүүлүккө ээ болгондон кийинки алгачкы 2-3 жылга уланган кыргыз улутчулдугунун деңгээлинин жогорулашы менен мүнөздөлөт. «Түпкү улуттун жарандары» жана «Түпкү эмес улуттун жарандары», «Улуттук азчылык», «диаспоралар» жана башка аныктоолор пайда болгон.

Кыргызстандын шарттарында улутчулдук экстремизм жана сепаратизм түрлөрүнө өтпөгөн менен баары бир улуттар аралык мамилелер деңгээлинде чыңалууга алып келген. «Улутчулдук жаңы элиталардын «идеологиясы» катары тез эле коммунизмди алмаштырды, ошентип жаңы бийлик жаштарды мекенин сүйүүгө жана улуттук сыймык сезимине шыктандыруу үчүн символдорго, адабиятка жана кайрадан жазылган тарыхка токтолот». «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы дагы ушул сыяктуу майрамдар өткөрүлө баштайт. Ушул мезгилде түпкү улуттун артыкчылыктарына басым койгон бир катар мыйзам чыгаруу актылары чыгарылат. Ошондой эле бийликтин жогорку эшелондорунда кыргыз улутунун өкүлдөрүнө өзгөчө жеңилдик берүү саясаты жүргүзүлөт. Мисалы: 1995-жылы Кыргызстандын парламентине шайланган депутаттардын көпчүлүгүн кыргыздар түзгөн, ал эми Советтер Союзунун учурунда парламенттин түзүлүшү өлкөнүн улуттук курамына шайкеш түзүлүүчү.

Көп маданияттуулук саясатына басым жасалган мамлекеттин улуттук саясатындагы экинчи этап 90-жылдардын ортосунан башталат. Ушул мезгилде президент А.Акаев тарабынан «Кыргызстан-жалпыбыздын үйүбүз» деген саясат көтөрүлүп чыккан. 1994-жылы жарандык окшоштукту түзүү боюнча программасын илгерилетүү үчүн биринчи курултай чакырылып, «Улуттук этникалык кызыкчылыктарды коргоого жана билдирүүгө, этносторду бир жалпылыкка-көп улуттуу, көп маданияттуу Кыргызстан элдерине» бириктирүүгө чакырылган Кыргызстан элдеринин Ассамблеясын түзүү чечими кабыл алынган. Курамына 30 маданий борборлор кирген. Бул ассамблея кеңеш берүүчү, кеңешүүчү уюм мартабасына ээ болгон. Миграциялык агымдарды турукташтыруу үчүн 2000-жылы орус тилине расмий тил мартабасын берүү жөнүндөгү мыйзам кабыл алынган, ошондой эле миграциялык жүрүштөрдү тартипке салуу жана турукташтыруу боюнча ведомстволор аралык комиссия түзүлгөн. 2003-2005-жылдар мезгили маданий биригүүгө багытталган саясат жылдары катары мүнөздөлөт. Мисалы, 2006-2010-жылдарга көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүүнү өнүктүрүү жана колдоого алуу комплекстик программасы иштелип чыгат, ал эми 2004-жылы этномаданий топтордун баарын тең өнүктүрүүнү болжолдогон «Кыргыз Республикасынын улуттук өнүгүү Концепциясы» иштелип чыгат жана колдоого алынат.

Мамлекеттик саясаттагы үчүнчү этап 2005-жылдын март окуяларынан кийин башталат. Көптөгөн эксперттердин пикири боюнча, улуттар аралык мамилелер чөйрөсүндөгү абал начарлады. «Сорос-Кыргызстан» Фондусунун «Улуттук өнүгүү» эксперттик тобу эсептегендей, «Саясий жана жалпы элдик мейкиндиктен «Кыргызстан-

жалпыбыздын үйүбүз» ураанынын жок болуп кетиши республиканын көпчүлүк жарандарындагы коопсуздук сезиминин аябай эле түшүп кетишине алып келди жана элиталардын ошондой эле калктын баарынын саясий жүрүш-туруш контекстин өзгөртүп койду» [3,30-31б].

Адабияттар:

1. Вестник Академии Управления При Президента Кыргызской Республики. Бишкек, 2011.- С. 35-43
2. Гендерный анализ кадровой политики в Кыргызстане на примере Министерства экономики и финансов Кыргызской Республики // ПРООН. -Бишкек, 2006.- С.25-26
3. Давыденко О. Анализ этнического конфликтного потенциала в современном Кыргызстане на примере Кыргызско-дунганского конфликта в селе Искра: Магистерская диссертация //Академия ОБСЕ, 2006.- С. 30-31
4. Кыргызская Республика: Географическое распределение бедности // Документ Всемирного банка. - Бишкек. 2005.
5. Кыргызстан на новом этапе развития // ПРООН. – Бишкек, 2005.

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент

УДК: 1.091

ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ: УСТАТ ЖАНА ШАКИРТ МАСЕЛЕСИ
ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ НАСТАВНИКА И УЧЕНИКА
THE HIGHER EDUCATION: PROBLEMS OF THE MENTOR AND PUPIL

*Атамурзаева Б.М. – ф.и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети, ТИПИ*

Аннотациялар: Макалада Кыргыз Республикасындагы жогорку билим берүүнүн контекстинде устат жана анын шакирттери маселеси талдоого алынды

В данной статье проанализирована проблема наставника и ученика в контексте высшего образования Кыргызской Республики

In this article the problem of the mentor and pupil in the context of the higher education of the Kyrgyz Republic is analysed

Кыргыз Республикасы көз карандысыз эгемендүү мамлекет болушу менен коомдун, мамлекеттин алдында чоң-чоң маселелер турган. Эң биринчи кезекте мамлекеттин дүйнөдөгү өз ордун табыш жана геосаясий аренада теңата болуу милдети эле.

Андан сырткары экономикалык, саясий, социалдык жана руханий чөйрөдөгү маселелер мамлекеттин ички саясаты менен тыгыз байланышкан көйгөйлөр эле. Анткени ар кандай мамлекеттин өнүгүшү бир гана экономика аркылуу болбой тургандыгы белгилүү. Эгемендүүлүктү алгандан кийинки алгачкы мезгилде руханий жактан өнүгүүсү да сөзсүз түрдө алдынкы планда турган. 90-жылдардын башындагы социалдык-руханий жактан өнүгүү маселеси приоритеттүү багыттардан болгондуктан аймактарда жогорку окуу жайларынын ачылышы да мезгилдин талабы болгон. Анткени ошол социалдык оор шарттарда жогорку окуу жайлар бир жагынан социалдык маселени чечип жатса, экинчиден, региондордо интеллектуалдук билим берүүнү борборуна айланган. Ошол мезгилдердеги ачылган окуу жайлардын бири - Жалал-Абад мамлекеттик университети эле. Биздин макаланын негизги максаты жогорку окуу жайындагы билим берүү жана илим маселесине байланыштуу болгондуктан, ушул окуу жайдын жана жалпы эле билим берүү системасына талдоо жасоо аркылуу ачып берүүгө аракет жасайлы.

Түштүктөгү өнөр жайлуу, энергетиканын өнүккөн аймагы катары белгилүү болгон Жалал-Абад областынын борборунда ачылган мамлекеттик университет аймактын керектөөлөрүн эске алуу менен ачылган. Ошондой эле илим-билим жана маданияттын борбору кызматын аткаруу миссиясы жүктөлгөн. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин биринчи ректору У.Н.Бримкулов интеллигент, билимдүү, илим жолундагы белгилүү инсан эле. Ал ректордук кызматта туруп, өзүн интеллектуалдык жактан өнүккөн, такшалган жетекчи, илимди барктаган окумуштуу катары таанылган. Университет жаңыдан ачылганда У.Бримкулов сыяктуу окумуштуулар көп эле. Алардын катарында философия илимдеринин доктору, профессор Ш.М.Ниязалиев турган.

Ар бир жогорку окуу жайда негизги сабактардын бири болуп (окуу пландарындагы мамлекеттик компонент катары) философия предмети эсептелет. Бул илим эмнеге үйрөтөт?, аны окуп эмнеге жетишебиз, адамда кандай компетенттүүлүктөрдү калыптандырат?, - деген суроолор пайда болот. Философия термини байыркы грек тилинен которгондо «акылмандыкка, даанышмандыкка умтулуу», «акылмандыкты сүйүү» деп которулат. Орустун бир акылманы: «философия эмнеге үйрөтөт? дегенде, философия адамды адам кылууга үйрөтөт деп айтууга толук акыбыз бар» деген. Ошондуктан жогорку жана орто окуу жайларында окутулуп жаткан философия сабагын бекеринен милдеттүү

сабактардын катарына кирбесе керек. Кыргыз элинин улуу жазуучусу, гуманист-философ Ч.Айтматов «канткенде адам уулу адам болот?» же «адамга эн кыйыны күн сайын адам болуу» деп бекеринен айтпагандыр. Анткени коомубуз өнүгүш үчүн көп факторлор роль ойнойт.

Коомдун тазалыгы, өнүгүшү – мамлекетти башкарып турган жетекчилер жана алардын ишмердүүлүгүнө байланыштуу болору турмуш өзү тастыктап койду. Кыргыз элинин патриот саясатчысы, мамлекеттик жана коомдук ишмер И.Раззаковдун «сен таза болсон, мен таза болсом, коом да таза болот» деген сөзү акыркы учурда сөз жүзүндө айтылып, ишке келгенде эске алынбай келет сыяктуу. Мен эмне себептен буларды эстеп жатам? Анткени анын жана башка коомдук жана мамлекеттик кызматкерлердин эмгегинин натыйжасында Кыргыз Республикасы белгилүү бир деңгээлдеги өнүгүүгө жетишкен. Экономика, саясат, маданият чөйрөсүндө бир топ оозго аларлык ийгиликтер жаралган. Учурдагы кыргыз коому жүрөгү таза, ишке берилген, элдин келечегин ойлогон жетекчилердин аздыгынан улам өнүгүү жолунда аксап жатат жана коррупциялашкан дүйнө менен күрөшүүдө да алсыз.

Коррупция менен күрөшүш үчүн ар бир мекеме-уюмда, кичинекей коомдук бирикмеден баштап жогорку бийлик түзүмдөрүндө чыныгы атуулдукту алып жүргөн, интеллектуал адамдардын көп болушу жана ал аркылуу башкаларга таасир бере тургандай абалда болгону зарыл ошондо гана коомдогу терс көрүнүштөр менен күрөшүү мүмкүндүгү кеңейет. Клеечектеги жаш муундарды табиялап билим берүүнүн борбору катары орто мектептер жана жогорку окуу жайлары болуп калды. Айрыкча адамдын инсандыгынын, кесиптик чебрчилигин калыптанышында жогорку окуу жайлар турат. Аларда профессионал, коррупциялык иштерге аралашпаган илимдүү адмдардын билим берүүсү келечектеги кесип эсинин көз карашына чоң таасирин тийгизет. Жогорку окуу жайлардын бири болгон Жалал-Абад мамлекеттик университетинде көп жылдар эмгектенген профессор Ш.М. Ниязалиевге токтолгум келет. Бул киши Пифагор, Платон, Аристотель сыяктуу кыргыз философиясындагы даанышман болгон десек жанылышпайбыз. Пифагор «кандай адамды философ» деп айтууга болот дегенде: «даанышмандыкка умтулган, туура өмүр сүргөн адамды айтууга болот» дегендей профессор Ш.М. Ниязалиев ушул сөзгө татыктуу эле. Өзүнүн окуучуларын (аспирант, изденүүчү, студент ж.б) туура жашаганга үйрөтүү десек болот. Өзүнүн сүйлөгөн сөздөрү, журум-туруму менен башкаларга үлгү болчу[4].

Ал философияга, жашоого ал Аристотелдин, Сократтын ыкмаларын колдонуп үйрөтчү. Мисалы, Аристотелдин «перипатетизми» - сейилдөө аркылуу түшүндүрүү, таза абада дегенди билдирсе, биздин устатыбыз да таза абада айлана-чөйрөгө байкоо жүргүзүп, тиги же бул нерсени баамдап, баалап ал нерсеге башкалардын көңүлүн буруп маек жүргүзчү же болбосо Сократ сыяктуу – диалог же дискуссиялар аркылуу чындыкты далилдөө ыкмасы өзгөчө катары кызыгуу жараткан. Ш.М. Ниязаливди көптөгөн көйгөйлүү проблемалар кайдыгер калтырган эмес. Мисалы, кыргыз коомубуздагы – коррупция маселеси. Сүйлөшүп отуруп анын кандай таза киши болгондугун да белгилеп кетишибиз керек. Моралдык жактан таза, коррупцияга малынбаганын жашоо образы көрсөткөн. Анын жөнөкөйлүгү инсандык бийиктигин, тазалыгын, чынчылдыгын далилдеп турат. Бир нече аспиранттардын илимий изилдөөлөрүнө багыт берип, жетекчилик кылып, өзүнө бир кыпындай пайда көрүү жөнүндө ойлобогон. Орустар айткандай «бескорстный» киши болгон. Ал өзүнүн жеке кызыкчылыгын жогору койбостон, жаштардын илим-билим жагынан өсүшүн ойлогон. Аларга илимдин оор-татаал жолун эле үйрөтпөстөн, адамгерчиликке да тарбиялаган. Учурда мындай адамдар аз. Ал жөн эле жардам берген, престиждүү машина минбеген, эки же үч этаждуу үй курбаган, жөн гана коомдук

транспортто жүрүп, эл катары эле жөнөкөй үйдө жашап, бирок тарбия берүүчү ойлору аркылуу өзгөчө адам катары бааланган.

Философияда «софистика» деген окуу бар. Софисттер туура сүйлөгөндү, кандай кырдаал болбосун өздүк пикирди башкаларга тануулап өзүнүн пайдасына чечкенди үйрөтүшкөн. Софисттерге салыштырмалуу алганда Шайлоо Мамасалиевич чыныгы философ болгон. Жогоруда айтып кеткендей ал жеке кызыкчылыкты көздөгөн эмес.

Деги эле, биздин устатыбыз Сократтай жөнөкөйлүгү, Платондой «терен ойлору менен», «тазалыгы менен» ЖАМУнун тарыхында, кыргыз философиясында акылман-ойчул болуп кала берет. Ш.М.Ниязалиевге окшогон инсандарыбыз көбүрөөк болсо, коомубуз да бир топ алга жылуусун тездетмек. Коомубуздун өнүгүшү мурунку муундардан алган баалуулуктарына көз каранды.

Советтик коомдун билим берүү системасы керектүү деңгээлде сапатуу болгонун барыбыз билебиз. Жогорку окуу жайларда мектепти жакшы бүткөндөр гана билим ала алган. Демократиялык коомдо көптөгөн окуу жайлар ачылып, албетте сапат жагы аксап келет. Ал үчүн ким жооп берет? Бири бирине шылтап жатып, проблемалар чечилбей келет. Жождор мектептерге, мектептер жождорго дегендей. Кыргызстанда билим берүү деңгээли акырындык менен бузулууга дуушар болууда. Окуучуларды даярдоо, өзгөчө кыргыз жана өзбек тилдеринде окутуучу айыл мектептеринде өтө төмөн. Мектептерде жана жогорку окуу жайларында берилип жаткан билим, шык жана ыкма тажрыйбада аз функционалдуу болуп калды, көпчүлүк окуу жайлары туруктуу өнүктүрүүгө социалдык жактан жатыккан инсандарды даярдай алышпайт. Жалпы экономикалык жана маданий чөйрө окуу программасын өздөштүрүүдө окуучуну туруктуулук менен эмгектенүүгө көмөк бербейт, бирок билим жөнүндө диплом алууга, анын ичинде коррупциялык жол менен болсо дагы алууга көмөктөшөт.

Маданий баалуулуктарга калктын жетишүү деңгээли, жарандардын маданий өнүгүүсүнүн деңгээли коомдун жана экономиканын өнүгүүсүнүн узак мөөнөттүү кызыкчылыгына жооп бербейт. Бардык материалдык жана материалдык эмес баалуулуктар менен каражаттардын, мекемелердин жетишсиздигинен улам, маданият мамлекеттин өзгөчө камкордугунун предмети болуп саналбайт. Кыргыз маданияты кеңири жайылтууга жетишсиз, дүйнөлүк деңгээлдеги чыгармаларды, маданий баалуулуктарды жаратуунун саны барган сайын азайгандыктан, чет өлкөдө белгисиз боло баштады. Коомдук аң-сезим тышкы идеологиялык жана маданият таасирлерине дуушар болгон, бул белгилүү бир деңгээлде салттуу моралдык, этикалык, маданий баалуулуктардан алыстоого алып келип, коомдун, өзгөчө жаштардын багытын бурмалайт. Улуттук идеологияны түзүүнүн зарылдыгы тууралуу сөздөр ишке ашырылбай калууда. Дүйнө жүзүндө күчөп бара жаткан коркунуч кибер коркунучу болууда. Акыркы учурларда айрым өлкөлөрдөгү ички саясий кырдаалдын туруксуздугун социалдык тармактардын максаттуу пайдаланылышы менен байланыштырышат. Дүйнөлүк статистика кибер кылмыштуулуктун өсүшү, акча каражаттарына, электрондук алып жүрүүчүлөрдөгү жашыруун маалыматтарга санкциясыз жеткен учурлардын саны көбөйгөндүгүн белгиледи. Өндүрүштүк процесстерди башкаруу үчүн маалыматтык системаны пайдалануу бул процесстерди тышкы таасирлердин алдында алсыз кылат. Маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуунун милдеттерин чечүү багытталган мамлекеттик саясатты, өтө жогорку квалификациядагы адистердин болушун, маалыматтык системаларга санкциясыз кийлигишүүдөн коргоочу каражаттарды орнотууну талап кылат.

Кыргыз Республикасында жумушчу күчтүн ашыктыгы калктын, өзгөчө жаш жана анын айрыкча күч-кубаттуу бөлүгүнүн массалык эмгек миграциясы менен чечилет. Бул тенденция, ишке орноштуруунун курч маселелерин чечүү, өлкөгө валюталык келип түшүүлөрдүн туруктуу булагы пайда болуу менен катар эле өлкөнүн ичиндеги адам

капиталын начарлатууга алып келүүдө. Массалык миграция үй-бүлөнүн бузулушуна, иш жүзүндө атасыз өсүүгө алып келүүдө, өсүп бара жаткан көлөмү менен ал үй-бүлө институтунун коркунучу болуп калууда. Социалдык-экономикалык көйгөйлөр ички миграциянын көбөйүшүн, калктын Бишкек жана өлкөнүн башка ири шаарларына топтолуусун жаратат. Келип жаткан калкты кабыл алууда мүмкүнчүлүгү чектелген шаарлардын социалдык инфраструктурасына оор жүк келтирүүдө, социалдык-экономикалык жана коомдук – саясий чөйрөлөрдө чыңалууну жаратууда.

Ошентип биз сөз кылып жаткан жогорку окуу жайларына мамлекеттик гранттын негизинде кабыл алуунун санын көбөйтүү зарыл. Аларда окуп жаткан жаш инсандардын келечектеги иш орду жөнүндө да мамлекет алдын ала кам көрүүсү керек. Ошондо гана кесибин жашкы өздөштүргөн, кадрлар даярдалат. Андыктан аткаминерлерибиз кадрларды даярдоодо, жумушка аларда көп критерийлерди эске алса: 1. Билим берүү мекемелерине профессионал кадрларды тандап алуу. 2. Кадрлар, башкача айтканда, мугалимдерге сапаттуу билим берүүсү үчүн зарыл шарттарды тузуп берүү, айлык акыларын жогорулатуу. 3. Советтик билим берүү системасындагыдай бүтүрүүчүлөрдүн жумуш менен камсыз болгонун анализ жасап, керектүү адистерди даярдап «дипломдуу жумушсуздардын армиясын» көбөйтүүгө жол бербөө. 4. Коррупцияга жол бербөө үчүн советтик билим берүү системасындагы «ротация ыкмасын» сөзсүз колдонуу. Бир жерде көп отуруп калган жетекчилер «коррупциянын схемаларын» ыңгайлуу колдонуп калат.

Улуу немец классик философу жазган: “Улуу адамдар тарыхый мааниге ээ иш аракеттерди жасашат. Алар коомдогу жашоодо олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизишет, коомдун, көптөгөн катмарлардын кызыкчылыгын колдойт” [2.349].

Бизде болсо А.Акаевдин бийлиги К.Бакиевдин бийлигине, К.Бакиев А.Атамбаевге, Р.Отунбаеванын бийлигине алмашканы менен коомдогу жашоо өзгөргөн жок. Жогорку билим берүүнү реформалоо азыр да жакшы жыйынтыктарды бере элек. Бийликке таза адамдар келбей, патриот инсандарды калыптандырбай, жогорку билимдүү интеллектуалдарды калыптандырбай коомду алдыга жылдыруу кыйын. Кийинки муундарыбыздын руханий жашоосу өтө «төмөн» болуп калышына азыркы муун күнөлүү болуп калбаш үчүн аракет жасашыбыз керек. Бизге И.Раззаковдой, А.Масалиевдей, Н.Исановдой, инсандар, дагы ушул сыяктуулар керек. Азыркы аткаминерлерибиз чыныгы патриот, философ болмоюн, коррупцияны жеңүү кыйынга турат.

Жаман адам белгиси,
Өз камы үчүн жүгүрөт.
Жакшы адам белгиси,

Эл камы үчүн жүгүрөт, [7.67] - деп улуу демократ акын Тоголок Молдо айтып кеткендей, биздин депутаттар, министрлер кызматка турганда эле «өз камына жүгүрүп» миллиондорду уурдап беттери чымырабай эле жүрө бергенине таң калбай да калдык. Булар мындай «жоруктары» менен эл камы үчүн жүгүрбөйт.

Ошентип, экономикалык жана башка кылмыштуулук менен күрөшүү жалгы же аз сандаган адамдардын колунан келбейт, ал үчүн жалпы эл аракеттениши зарыл, ал үчүн татыктуу тарбия, билим берүү керек. Ал эми андай билим берүү үчүн ошол тармакта иштегендер үчүн мамлекет социалдык маселесин чечип, таза иштеши үчүн шарттарды түзүшү керек.

Негизгиси жогорку окуу жайларында интеллектуалдык жактан жогору, руханий дүйнөсү таза насаатсы жана анын тарбиялаган шакирттери болсо коомдо улануучулук болмок. Аны биз башында сөз кылган профессор Ш.М.Ниязалиевге окшогон устат жана ал тарбиялап кеткен жаштардан шакирттери болсо баалуулуктардын учу узарып кылымдар бою сакталмак.

Адабияттар:

1. Какеев А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы: Учебное пособие. / ред. кол. А.И.Нарынбаев и др. – Б., 1995. – 194 с.
2. Кант И. Метафизика нравов / Антология мысли. Немецкая классическая философия. – Т. 1. –М.: Фолио, 2000. – 784 с.
3. Мукасов Ы.М. Философская мысль в контексте развития кыргызской культуры. – Б.: Илим, 2010. – 340 с.
4. Ниязалиев Ш.М. Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности. – ф.: Кыргызстан, 1986. – 112 с.
5. Ниязалиев Ш.М., Токоева Г.С. Мировоззрение Барпы Алыкулова. – Жалал-Абад, 2003. – 118 с.
6. Раззаков И.: Жизнь, отданная народу: Сб. док. и материалов / Сост. С.Р.Жумалиев и др. Б.: “Шам”, 2000. – 300 с.
7. Токтогул. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. - Ф.: Адабият, 1984.

Рецензент:

Токоева Г.С. – ф.и.к., доцент

УДК 658.017

КАЙТАЛАНУУЧУ БИЛИМДЕРДИ СИСТЕМАЛУУ ӨЗӨКТӨ КАЛЫПТАНДЫРУУДА
КОЛДОНУЛУУЧУ ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ДИДАКТИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕР
ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СИСТЕМНЫХ ПСИХОЛОГО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ
МЕХАНИЗМЫ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПОВТОРЯЮЩЕЕСЯ ЗНАНИЙ
DURING THE FORMATION OF THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL AND DIDACTIC
PROCEDURES USED REPETITIVE KNOWLEDGE

*Бекташова Р.А. – улук окутуучу, Жусупова Э.Ж. – окутуучу,
Суранова Г.Т. – окутуучу, ОшТУ табигый техникалык факультети*

Аннотациялар: Жаш адамдын кабылдаган билимди өзүнүн эсине тутуп калуусу бекем болуусу үчүн, негизги аларга берилүүчү керектүү билимдер жалпы уңгуга ээ болуп, алар системалуу өзөктө болушу кажет.

Для того, чтобы воспринятое знание молодого человека укрепить в его памяти, обучающий материал должен быть систематически обоснованным и иметь соответствующие правила.

To the knowledge of the young man perceived to strengthen his memory, learning material must be systematically justified and have the appropriate permissions.

Улам кайталоону талап кылган керектүү билимдерди системага салууда жана маселелерди колдонуп билимдердин негиздерин калыптандырууда, айрым бир психолого-дидактикалык проблемалар система катары окутуу процессинде борбордук орунда турары шексиз. Окутуу же билим берүү (ал окуучугабы же студенткеби баары бир) өзүнүн түпкү негизинде билимдердин татаал, керектүү жана маанилүү-маңыздуу курамдарын өзгөчө туура башкаруу аркылуу бере билүү жана окутуп үйрөтүү деген процессти билдирет. Ал эми ар кандай кубулушту, процессти же объектти башкара билүү үчүн, алгач ал процессти башкаруучу өзү анын өзгөчө курамын, негизги кыймылдаткыч күчтөрүн жана ар түркүн аракет берүүчү түзүлүштөрүн сөзсүз талапка ылайык билүү жана маңыздуу өздөштүрүү абзел. Окутуп билим берүү процесси деле татаал жана бат эле өзгөрүп кетүүчү, кээде каалагандай педагогикалык сапатта күткөндөй жыйынтыктан таптакыр бөлөкчө натыйжа берүүчү процеске кирет. Мындайча айтканда, ар кандай эле окутуу процесси көбүнчө, анын сырткы көрүнүшү же үстүртөн жүргүзүлүүчү жекече байкоо аркылуу гана өзүнүн объектилери жана максаты боюнча оң натыйжаларын кээде туура байкоого мүмкүн болбогон, ошондой негиздеги мааниси бар гана таризде өтүүчү, түркүн түспөлдүү өзгөртүп туруучу татаалдыгы менен өзгөчө сапатка ээ болот. Демек, билим алуу же билимдерди кабылдоо - бул курамы өтө көп түркүн акыл-ой аракеттерди камтыган, көбүнчө кабылдоочу тарабынан жардамчы кыймылдуу акыл-ой жана ойлоно билүү жөндөмү менен коштолуучу, татаал ой - аракеттердин топтошкон белгилүү бир жыйынтыгынын дараметтүү натыйжасы дегенди билдирет. Ал өз курамына кабыл алуучу же байкоочу (перспективдүү акыл-ой жана аракеттерди) жана жекече ой сезимде сакталып калуучу, эске тута билүү жана маанилүү кайталап өздөштүрүүнү (мнемикалык аракеттерди) жана ар түркүн ой жүгүртүүнү талап кылуучу ойлоноуну жүгүртө билүүнү да камтыйт[2,5]. Ошентип, билим берүү жана билимди кабылдоо өзүнө мүнөздүү психолого-дидактикалык функциясы бар акыл-ой аракеттеги процесс экен. Алар татаал жана ар түркүн калыптанат. Өзгөчө мурда кабылданган (анын сапаттык деңгээлдери ар түрдүү) же аздыр-көптүр студентке, окуучуга белгилүү болгон билимдердин курамын алдын-ала атайын дидактикалык кеңейтилген «тоголоктоо» ыкмасы аркылуу жаңыдан психолого-

дидактикалык өзөккө ээ болгон маанилүү жана өзөктүү кайталоо учурунда, өзгөчө конкреттүү сөздүк жана абстракциялуу курамы менен өзүнчө мааниге ээ болгон татаал окуу-программалык материалдарын баштан-аяк маанилүү кайталап-кабылдоо мезгилинде, ан-сезимдүү кабылдоочу субъект үчүн экинчи сигналдык системанын ролу. Ошол эле учурда студенттин же окуучунун улам жашы жогорулаган сайын билимдин сөз түрүндөгү эске салуусуна караганда, анын түспөлү-бейнеси түрүндө эске салып кайталоо педагогикалык көбүрөөк оң натыйжаларды бере алат[4,5].

Бирок, ошондой болсо дагы, айталы, мурда кабылданган билимди өзгөчө кеңейтилген дидактикалык негизде өзөктүү-маанилүү «тоголоктоо» жана аны маңыздуу «жандыра билүү»- деген педагогикалык ыкма менен кайталоодо, даяр формулаларды, цифраларды жана чыгарылыштарды (даталарды, схемаларды, матрицалык тачнычтарды жана башка ушул сыяктуу окутулуучу жана эске салуучу дидактикалык) даяр түрдө берүүдө атайын алдын-ала түшүндүрүп берүү менен кайталоого караганда, студенттин же окуучунун өзүнүн жекече мүнөзгө ээ болуучу кабылданган же эске түшүрө билүүчү ойлоно билгичтик, тилдик жана сөздүк таянычтарынын жардамы менен өзөктүү кайталоочу субъективдүү аракеттери жемиштүүрөөк болоорун эскерттип коелу [3].

Ар түрдүү сапаттык деңгээлде мурда кабылданган же кадимки эле жүрүп жаткан педагогикалык процессте окутулуп жаткан билимдердин тутумун ыргактуу алып, анан сөзсүз түрдө , алгач педагогдун жекече ишмердүүлүгүнөн, педагогикалык ар түркүн ыкмалардын колдонуу сапатынан, дидактикалык системалуу колдонулуучу «кеңейтүүчү же маңыздуу тоголоктоо» усулдарын колдоно билүүдөн, билимдерди калыптандыруучу илимий-дидактикалык операциялардын түзүлүшүнөн жана окутуу, ошондой эле туура, негиздүү акыл-ой жүгүртө билүүнүн жекече калыптануучу субъективдүү мотивдеринен дагы көз каранды болоорун кесиптештерге эскерте кетели.

Өзөктүү жана маани-маңыздуу билимди жалпы дидактикалык негизин түзүү менен кайталоо ыкмасы төмөнкү учурларда жакшы жана жемиштүү болоорун белгилеп алаар элек.

1. Студенттердин же окуучулардын билимди кабылдоолорундагы мурдагы кабылданган жана калыптанган, эски субъективдүү таанып-билүүчү тариздеги умтулууларына кошумча жаңы сапаттуу акыл-ой жүгүртө билүүгө, перспективдүү жана мнемикалык өзөккө ээ болуучу билимдерди кабылдоону өркүндөтө билүүлөрүнөн көз каранды болоорун айкындайбыз.

2. Кабылдануучу же жаңыдан өзөктүү-маанилүү кайталануучу билимдердин курамында практикалык (көндүм) акыл-ой жана окуу аракеттерин маанилүү өөрчүтө билүүдөн дагы тиешелүү билимди аң-сезимди калыптантса болот.

3. Билимдердин өз ара маңыздуу системалашкан, жалпыланган жана татаал манилүү бөлүктөрүн жекече өркүндөтө алуудан (окуучунун жардамы менен) кабылдоочу субъектин акылына билимдердин курамы көбүрөөк синет.

4. Ар түрдүү акыл-ой аракеттерде билимдерди калыптандырууда колдонулуучу түз же тескери кабылданган же учурда сапаттуу өздөштүрүлүп жаткан билимдердин курамын системалуу, жалпыланган жана маңыздуу өзөккө ээ болуучу сапатта кайталоо жемиштүү болушу үчүн, кайталануучу билимдердин мүмкүн болушунча жаңыча куралган тутумдары схемалуу жана абстрактуу моделдешкен негиздерге ээ болуп кайрадан жаңы дидактикалык структуралык маани-маңызда атайын кайталоо үчүн даярдалып , башкача айтканда «тоголоктонуп» (дидактикалык бирдиктери кеңейтилип же ирилештирилип) өзөктүү негизде түзүлүп чыгуусу зарыл[2,3].

Айталы, нукура жана таза калыптанычуу билимдердин негиздерин калыптандырууда (мында окутуунун жекече гана психолого-дидактикалык айрым функциялары бар) өзөктүү,

маанилүү жана ошондой эле маңыздуу кайталоонун дидактикалык негиздеринин психологиялык функцияларына биз төмөнкүлөрдү кошоор элек.

1. Кабылдануучу билимдерди кеңейтилген жана ирилештирилген дидактикалык негиздерде туура, таза, өзөктүү жана маанилүү системалаштыруу жана жалпылаштыруу да өзүнчө механизмге ээ болот. Алардын психологиялык негиздөөчү өзөктөрү сөзсүз бар болушу зарыл. Айталы, билимди кабылдоочу акыл-эстүү ой-жүгүртө билүүчү мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык билимдерди «тоголоктоо» ыкмасы менен кайталоо дурус натыйжаларды бере алат [1].
2. Өзөктүү жана маанилүү кайталоо үчүн ирилешкен дидактикалык негизге ээ болгон билимдерди «тоголоктоо» ыкмалары өз ичине билимдерди өздөштүрүүнүн маанилүү кеңейтилген дидактикалык ыкмасын, өзөктүү жалпылаштырууну жана маңыздуу системалаштыра билүү деп айтабыз. Мындай «тоголоктонгон» билимдерди туруктуу кенен жана маанилүү «жандыра билүү» дагы өзүнүн тутумунда айрым өзүнчө этаптуу психологиялык функциялары бар дидактикалык механизмдерге негизделген. Так ушундай илимий-усулдук негизге ээ болгон педагогикалык (дидактикалык) билимдерди өзөктүү жана маанилүү кайталоо усулдарынын негизинде, белгилүү советтик врач жана психолог Гальперин П.Я. түзгөн жана анын окуучулары (Тальзина Н.Ф. ММУ, Россия) тарабынан улантылган «Акыл-ой аракеттерди этаптар аркалуу калыптандыруу» - деген психологиялык концепциянын жоболору жатат. Бул концепциянын талабында үйрөнүлүүчү жана кабылдануучу билимдерге ээ болгон жалпы дидактикалык багытты таба билүү функциясы жана механизми бар [2,4].

Демек, биз кайталоо жана жогоруда белгиленген психологиялык концепциянын жоболорун калыптандыруучу билимдерди өзөктүү жана маанилүү кайталоо усулунун окутуу процессинде туура билимдерди таза, так, өзөктүү жана маңыздуу жалпылаштыруу жана системалаштыруунун механизмдери чоң мааниге эгедер [1.3]. Мында негизинен конкреттүү жана абстракциялык билимдерди кайталоодо, калыптандырууда жана өздөштүрүүдө айрым психолого-дидактикалык функцияларды колдонуу аркылуу билимдердин сапаттуу курамдарын бири-бирине туура жалгаштыруу негизги педагогикалык проблема десе да болот. Негизги жыйынтыктарды көргөзөлү.

1. Ар бир керектүү билимдерди системалуу негизде кайталоодо берилген тапшырмаларды ирээти менен кайталоо ийгиликке гана өбөлгө болот.
2. Мурда кабылданган билимдерди жалпылаштырып, жыйынтыктуу кайталоодо түшүнбөгөн суроолор боюнча билимди кабылдоочу сөзсүз окутуучуга педагогго кайрылуу кажет.
3. Керектүү билимдерди системалуу кайталоодо сөзсүз эле компьютердин жанында (же аны менен иштеп жатып) сабакты даярдоого болбойт. Анда кабылдоочу субъекттин көңүл чордону эки-үч бөлүккө бөлүнүп, натыйжалуу жыйынтык чыкпайт.
4. Билимди кабылдоочу субъект өзүнө-өзү ишене билүүсү жана психологиялык-дидактикалык механизмге кирет.
5. Так жана даана түшүнбөй кайталанган темалар тез унутулат. Аларга көбүнчө сандар, аттар, цифралар, формулалар, аныктамалар, теоремалар жана ырастоолор кирет.
6. Билимди кабылдоочу субъект (адам) капаланып туруп, бирөөнүн (окутуучунун) тиешелүү буйругу менен күчкө салып жана өз алдынча ойлонбостон эле кайталоо жүргүзсө, анда мындай билимдер тез эстен чыгат.

7. Керектүү билимдерди системалуу жана жалпылаштырылган негизде кайталап, эске салууда төмөндөгү маалыматтар колдонулуучу психолого-дидактикалык механизмдерге кирбейт.

- Терс жана адамдын маанайын түшүрүүчү маалыматтагы темалар, билимдер;
- уйкусурап отуруп же чарчаган убакта жаттап кабылданган билимдик маалымат түшүнүктөр;
- стресс болуп көңүл чөккөн убактарында, ойду бир жерге топтой албай эле үйрөнүлгөн же кайталанган түшүнүктөр;
- маани манызы жок болгондой кабылданган билимдер;
- эс албастан, тез үйрөнүүчү маалыматтар;

8. Ал эми керектүү билимдерди системалуу жана жалпылаштырылган негизде кайталоодо колдонулуучу психологиялык-дидактикалык өзгөчө механизмдерге төмөндөгүлөр кирет.

- керектүү билимди кызыгып кабылдоо;
- мааниси жок чаржайыт берилген маалыматтарды көңүл коюп түшүнүү;
- көңүлдү жакшы буруп, ойду бир жерге топтоп, берилип угуу(кабылдоо);
- көңүл ачык болуп, өзүбүздүн каалообузду жана өтө жакшы мотивация менен үйрөнүлгөн же кайталанган билимдер;
- сезимдерди жана оюбузду тастыктаган гана маалыматтуу билимдердин системасын ачык-айкын, шашпай баамдап кабылдоо.

Адабияттар:

1. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий-В кн.: психологическая наука в СССР.М., 1959,т1, стр.1.441-469.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М., Педагогика, 1972.
3. Леонтьев А.Н. Обучение – как проблема психологии. – Вопросы психологии, 1995, №1 стр.3-17.
4. Смиронов А.А. Избранные психологические труды: В 2-ч томах т1., т2., - М.: Педагогика, 1987.

Рецензент:

Матисакова Ж.К. – т.и.к., доцент

УДК:159.923

ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕГИ ТЕМПАРАМЕНТТИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
Баланын темпераментин билесизби?
ОСОБЕННОСТИ ТЕМПЕРАМЕНТА В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ
Знаете ли вы темперамент своего ребенка?
THE PECULIARITY OF TEMPERAMENT IN THE PROCESS OF EDUCATION
Do you know temperament of you child?

*Досалиева М. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Психология кафедрасы*

Аннотациялар: Бул макалада тарбия процессинде темпераменттин өзгөчөлүктөрү, мүнөздөмөсү ачылып берилген. Ар бир ата-эне үчүн өзүнүн баласынын темпераментин билүү тарбиялоодо өзгөчө ролду ойнойт. Темпераменттин ар бир түрүнө мүнөздөмө берилип, темпераментине жараша маанилүү жолдору көрсөтүлдү.

В этой статье раскрыты особенности темпераменте в воспитательном процессе. Для каждого родителя знания особенности темперамента своего ребенка в воспитании играет огромную роль. Даны показаны характеристика каждому типу темпераментов и раскрыты особенности общения, отношения каждому типу темперамента

In this article it is said about the characteristic differences of temperament. It has a great role that each parent should know their child's character. It is given characteristic to each temperament and how to communicate.

Дене түзүлүшү жана психологиялык жактан дени соо баланы тарбиялоодо, жашоосунун эң алгачкы кезинде анын көнүмүш адаттарынын жана шыктуулуктун, мүнөздүн негизги белгилерине көндүрүүдө үй-бүлөнүн ролу зор болуп эсептелет. Мына ошого байланыштуу ата-энелер баланы бардык жагынан ырааттуу өстүрүп, тарбиялоо үчүн баланын нерв системасы ишке жөндөмдүү, күчтүү болууга тийиш экендигин эч качан унутпоолору зарыл.

Сырттан таасир берген дүүлүгүү бирдей курактагы балдарга ар башкача реакцияны жаратаарын көп эле кырдаалдардан байкап жүрөбүз. Алардын кээ бирлери көздөрү жоодурап шамдагай болушса, экинчилери бир кыйла кайдыгер, үчүнчүлөрү активдүү болгону менен өтө кыбыр келишет. Мына ушундай жекече реакциялар темперамент же жогорку нервдик иштердин тибине байланыштуу.

Темперамент деп адамдын психикалык ишин, башкача айтканда психикалык процесстерди жана абалдын темпин, тездигин, ритмин, интенсивдүүлүгүн көрсөтүүчү мүнөздүн айкалуушусун айтабыз. И.П.Павловдун айтуусу боюнча “Темперамент ар бир жеке адамдын мүнөздөмөсү болуу менен нерв системасынын да эң негизги мүнөздөмөсүнө айланат. Невр системасы индивиддин бардык иш-аракетине өз мөөрүн басат”- деген мүнөздөмөнү берет. Ал жогорку нервдик иш аракеттин тибин мүнөздөөчү нерв системасынын төмөнкү үч негизги касиетин бөлүп көрсөткөн: Негизги нерв процессинин күчү, тең салмактуулук жана шамдагайлык. Невр процесстеринин күчү нерв системасынын эң жогорку иш жөндөмдүүлүгү байланыштуу. Тең салмактуулук – бул дүүлүктүрүү жана таасирди бошондотуу, башкача айтканда бул процесстин экөө тең күчтүү же күчсүз болот. Ошондуктан адам тез эле туталанган же өтө эле кенебеген көрүнөт.

Шамдагайлык – бул бир процесстин экинчиси менен алмашуусунун ылдамдыгы болуп саналат. Ал кырдаалдын күтүлбөгөн жана кескин өзгөрүштөрүнө ыңгайланууну камсыз кылат. Тигил же бул касиеттердин басымдуулук кылышынын натыйжасында нерв иш аракеттеринин типтери түзүлөт.

Алар төмөндөгүдөй болот:

Биринчи тип – күчтүү, салмактуу, өтө сезгич болуп, сангвиник темпераментине ылайык келет.

Сангвиник – латын сөзү (сангвис-кыргызча кан). Темпераменттин бул тибин мээ кыртыш тиби деп да аташат. Бул типке кирүүчү балдарга шарттуу рефлектордук байланыштар тез иштелип чыгып, туруктуу сакталат. Мээ кыртышынын жообу күчтүү келип, жооптук өлчөмү дүүлүктүргүчтүн күчүнө жараша болот. Мындай балдар көп учурда өзүн курчап турган чөйрөнүн дайыма өзгөрүп туруучу шарттарына эң сонун ылайыкташып, чыйрак, шамдагай, таасирдүү келет. Алардын кылык жоруктары ар түрдүүчө болот. Мээ кыртышынын иши аларда жогорку шамдагайлыкка ээ. Сангвиник балдар көбүнчө жакшы жүрүш-турушу менен айырмаланышып, тарбиялоодо кыйынчылык туудурбайт. Сангвиник тез сүйлөп, сөзү тез, даана угулат, интонация туура чыгып, токтоо жана салмактуу келет. Сөзү жүйөөлүү жаңсоолор, таасирдүү ымдоолор менен коштолот. Мындай балдар өз оюн ачык-айкын жана көркөмдүү билдирет. Бул балдардын мээсинин кубаты ушунчалык күчтүү болгондуктан кала берсе узакка чейин катуу чымырканып иштегенде да мээ кыртышынын козголгучтугу тез эле калыбына келип, кайрадан ылайыктуу боло баштайт. Оюнда, сабакта өздөрүн дайыма сергек алып жүрүшөт, баардыгын көңүлдүү иштешет.

Сангвиник үчүн өтө чыйрактык, кыймыл жагынан шамдагайлык, жаңы шарттарга оңой эле байыр алуучулук мүнөздүү келет. Мындай балдар дайыма көңүлдүү жүрүшөт, ар кандай ишти аткарууга даяр, кызыгы тарамайынча аны көңүлдүү аткарышат. Ошондой болсо да кээде көңүлдөрү тез алагды болуп, баштаган ишти аягына жеткирбей таштаган учурлары да болот. Булардын мактанчаак да кыялдары бар. Бир түрдүү иштерди жаман көрүшөт. Тааныш эмес кишилерден чочубайт, кайра аларга көп суроолорду узатат, тез тил табышып кетише алат. Күтүлбөгөн шарттарда өзүн кармай билишет. Шашкалактык жактары да бар. Ошон үчүн кээ бир иштерде туура чечимге келбей шашып бүткөрүп коюшат. Ошондуктан сангвиник баланын ишти кээ бир үстүртөн аткарып алагды болушун жана тыкансыздыгын жоюш же азайтыш үчүн анын кыймыл аракетине терең көз салып, андан баштаган ишинин аягына чыгууну талап кылуу, ага чыдамкайлык менен тырышчаак мүнөздү тарбиялоо керек. Сангвиник темпераментине балдар бир эле убакта көптөгөн иштерди аткарат. Ал кыймылдуу, өзүнүн оюн айтат, аракети дайыма өзгөрүп турат, мугалимдин суроосуна так, туура жооп берет.

Флегматик тиби. Флегма деген латын сөзүнөн алынган кыргызча былжыр суюктук дегенди түшүндүрөт. Бул типке кирүүчү балдар салмактуу, токтоо келет да, нерв системасы күчтүү болот. Алардын демилгесиздиги сангвиниктерден айырмалап турат. Флегматиктерге камырабастык, салмактуулугу, кебелбестик касиеттер мүнөздүү. Алар таасирлерди өтөт жай сезгени менен алардын реакциялары эң туруктуу жана күчтүү келет. Ар кандай материалды сангвиниктерге караганда бир кыйла жай, бирок эсинде бекем калтырып жакшы өздөштүрөт. Айланадагы адамдар менен нормалдуу мамиледе болгондо тили тез чыгат, окуганды жазганды тез үйрөнөт. Сүйлөгөн сөзү жай чыкканы менен салмактуу жана бир калыптуу келип, кэде улам токтой калып сүйлөйт. Эч кандай эмоциясыз колдорун шилтебей жана мимикасыз эле дурус угулат. Флегматик балдардын тартиби, жүрүш-турушу мыкты болуп, мектепте жакшы окушат. Бирдемеге тез таасирленүү керек болгон учурда бул жагынан сангвиниктердин аларга караганда артыкчылыгы бар, бирок туруктуулук, сабырдуулук жана чыдамдуулук талап кылынган

кезде флегматиктер утушка ээ болот. Булар күчүн ыгы жок корото беришпейт, алар бардык баштагын ишинин аягына сөзсүз чыгат. Көпкө чейин ынакташып жүргөндү сүйбөйт жана ага умтулбайт. Ошондой болсо да өзүнүн көнгөн адаттарынан, баштан бери жакшы көргөн нерселеринен кутулуу ал үчүн кыйын болот, ага көңүлүн башка жакка буруу өзүнчө бир тозок, ушунусу үчүн жогорку нерв ишинин бул тиби демилгесиз тип деп аталат. Бул балдар кубанганын же өтө кайгырганын даана билдиришпейт. Сыртынан караганда жоош, түнттөй көрүнөт. Күтүүгө эрки жетет, мактоону сүйбөйт. Ишке жай киришкендиктен, экинчи ишке жай өтөт. Өзүнө айтылган сын пикирди көтөрө билет. Тыкандыкты, тартипти сүйөт. Башка балдардан чыдамкайлыгы менен айырмаланат. Флегматик балага нерв процессинин кыймылын жакшыртуучу иштерди, башкача айтканда аны кыймылдын бир түрүнөн экинчи түрүнө тезирээк которуп, анын эмоциялык чөйрөсүн көбүрөөк козголтуу керек. Бул типке кирүүчү балдар мугалим сураганда жооп берет, бирок өздөрүнүн каалоосу боюнча кол көтөрбөй, пассивдүү көңүл кош болушат. Чындыгында бул ынтаасыздык болуп көрүнөт, бирок алар сабактын жүрүшүндө ишкер, окууга назар салышат. Эгер мугалим аларды сураса, берилген суроого даярдык менен жооп беришет.

Холерик тиби. Грекче-холе деген сөздөн алынган, кыргызча сары өт дегенди түшүндүрөт. Бул типке кирүүчү балдар өтө сезгич жана кымкуут болушат. Ал үчүн нервдик психикалык активдүүлүк деңгээлинин жогору болушу мүнөздүү. Балдардын бул тиби ар кандай коллективде өзүн көрсөтө алышат, бирок өздөрүнүн жүрүш-турушун жана эмоциялык сезимдерин мектептин талаптарына ыңгайлаштырууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Аларда шарттуу рефлексдер тез, бирок бир кыйла туруксуз түзүлөт.

Холериктин сүйлөгөн сөзү бир калыпта чыкпайт, интонациялары өйдө-ылдый угулат. Өздөрү активдүү, ишкердүү келишет, бирок тез эле туталанып, чыдамсыз болушат. Алар ишке өзгөчө жөндөмдүү болушу мүмкүн, бирок бир калыпта иштешпейт, көбүнчө жулкунуп-булкунуп жасашат. Алар үчүн мындан башка ишти ойлонбой туруп жасаган жоруктар мүнөздүү, бул жөнүндө андан кийин өздөрү да өкүнүп калышат. Чыдамкайлык, этияттык, токтоолук, сабырдуулук талап кылынган жерде холериктер өтө кыйын абалда калышат. Холериктик типтеги балдарды тарбиялоо бир кыйла кыйынчылыктарды жаратат, узукка созулга тарбиялоону талап кылат. Алар бирде көңүлү куунак, кайраттуу болсо, бирле айлана-чөйрөгө кызыгусун жоготот. Дайыма айлана-чөйрөдөгүлөрдүн бир кыйла тынчын алат. Урушуп кеткен адам менен кайрадан тил табышышы үчүн көп убакыт кетет. Кекчил мүнөзгө ээ. Бирок таарынчаак эмес. Айланасындагылар менен тез-тез урушуп турат. Жетишпегендикке чыдамсыз. Тез чечүүгө жана аракеттенүүгө жөндөмдүү. Алдана бир максат койсо, кыйынчыкка дуушар болгондо айнып кетет. Көңүлү тез өзгөрүп турат. Ошондуктан алардан чыдамкайлыкты, кыймыл-аракетиндеги ирээттүүлүктү талап кылуу менен аларга кескин мамиле кылууга жол берилбейт. Анткени бул балдар ар кандай таасирди бат кабыл алып, кырс болушат. Дал ушунун өзү тарбиялоочу менен баланын ортосунда тоскоол болушу мүмкүн.

Меланхолик тиби- грек тилинен алынган, мелейн холе – кара өт дегенди түшүндүрөт. Сезим көрөгөчтүгү начарыраак келген төртүнчү типке мээ кыртышы менен кыртыш астындагы аймактарынын таасирленишине даражасы бирдей эле төмөн болгон балдар таандык. Нерв ишинин бул тиби меланхолик темпараментине таандык. Ал салмактуулук жана демилгесиздик жагынан башка типтегилерден айырмаланып турат. Алар үчүн тез эле чалыгуу, өз күчүнө ишенбөөчүлүк, активдүү көңүл бурунун жетишпегендиги мүнөздүү болуп эсептелет. Мындай типтеги балдар сабакта, ойногон кезде ар кандай терс таасирге көпкө кыжырланып турушпайт. Бул балдар акырын сүйлөшүп, толкунданган кезде тим эле күбүрөп, араң кыймылдап, кескин болуп калат да, көп учурларда сөз байлыгына бир кыйла өксүк болушат. Булар үчүн оң эмоциясына

караганда терс эмоциясы үстөмдүк кылып, алгачкы кезинде бала таарынчаак, ыйлаак жана тартынчаак болот.

Меланхолик бала чоочун киши менен катташканда уялчаак, түнт келип, чоочуркап турат. Ошондой болсо да кадыр эсе тынч абалда ал алдыга коюлган милдетти ийгиликтүү ишке ашырып, бул же тиги ишти өтө элпек болуп, терен кайгырса да ушул учурда деле сезимдери анча билинбейт, алар көңүлү чөгүп аябай катуу таарынып кайгырат. Меланхолик балдар турмуштук абалдын өзгөрүшүнө өтө сезгич келип, чоочун айлана-чөйрөдөн аябай коркуп турат. Алар өзгөчө башка мектепке же бала – бакчага которулганда өтө кайгырат. Мындай окуяларга алардын ала даярдоо керек, антпесе аларда нервдик терс өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Жаңы таанышы менен мамиле түзүүдө кыйналат. Ошондуктан жаңы тааныштарына аралашып, көнүп кеткенге чейин алардын жанында көбүрөк болуп көңүл буруп туруубуз керек. Жеке жүргөндү өзүнчө ойногонду жакшы көрүшөт. Жоро-жолдошторунун мүнөзүнө аргасыздан көнөт. Чөйрөгө, өзүнө катуу талап койгондуктан, дайыма өзүнө берилген ишти берилүү менен жасайт. Анчалык көп адамдар менен мамиле түзө бербейт, өз оюн бирөөлөр менен бөлүшпөйт. Көңүлү бош болгондуктан тез эле ыйлап жиберет. Чоңдордун жардамына, көңүл буруусуна мактаж. Үйдө өзгөчө коллективде меланхоликтик мүнөздөгү балдар өзгөчө көңүл бурууну талап кылат, алар бошоң, шектүү, чоочуркаак, түнт келишет. Аларга өтө кылдаттык менен мээримдүү жана жолдоштук кырдаалды түзүп, алардын берилген тапшырманы аткарышына жардам берүү керек. Мындай балага өз убагында дем берүү анын өзү күчүнө ишендирүү, көңүлүнүн көтөрүп туруу тарбиялоо үчүн эң сонун түрткү болуп саналат.

Жогоруда саналып өткөн нерв системасынын типологиялык өзгөчөлүктөрү кадимки эле дени соо баланын жүрүш-турушуна, башкача айтканда баланын жалпы кыймылына, анын кыймылынын тездигине жана шамдагайлыгына, ылдамдыгына же сүйлөөсүнө, ички сезимине, кубанычтуу же кайгылуу кабарларга болгон мамилесине катуу таасир кылат. Биз субъективдүү түрүндө бул же тигил тибин жактырышыбыз мүмкүн, бирок иш жүзүндө жогорку нерв ишинин ар кандай тибин айырмалап, бирок жаман же жакшы деп эсептөөгө болбойт. Ар кандай балада жогорку иш аракетинин кандай гана тиби болбосун жакшы мүнөздөгү тарбиялоого болот. Жалаң оң же терс темперамент болбойт. Темперамент чоң кишинин жана баланын жакшы жагын (билиминин деңгээлин, ишеничин) эч убакта мүнөздөбөйт, инсандын баалуулугун жана кишинин колунан келүүчү жетишкендиктердин чегин аныктай албайт. Темперамент адамдын мүнөзүн жана жүрүш-турушун белгилүү бир даражада гана көрсөтөт. Бардык бадар мектепте жакшы окушу мүмкүн. Атактуу окумуштуулардын, композиторлордун, полковедертердин арасында жогорку нерв ишинин бардык типтеринин өкүлдөрү болгон.

Эгерде баланы тарбиялаган чон кишилер жогорку нерв ишинин өзгөчөлүктөрүн эсепке алышпаса, анда нервдик бузулуулар келип чыгышы мүмкүн. М. тынып-тынчыбаган баланы дайыма “тынч отур”-деп аргасыз кылганда, ал эми ар кандай таасирди тез кабыл алуучу алсызыраак балага оор тапшырма бергенде ушундай болушу мүмкүн.

Тарбиячы тарбиялануучу баланын темпераментинин жана өнүгүп жаткан мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө байкоо жүргүзүп ошонун өзү менен анын жекече мүнөзүнүн жакшы жактарын басаңдатууга же эң болбогонду дегенде башка бир жагы менен толуктоого умтулуу керек.

Алсак ар бир темпераменттин оң, терс касиеттери жарыш кездешет. Алсак холерик тарынчаак өзүн-өзү кармай албаган ачулуу, бирөөнүн тилин албаган тээжик болгону менен өтө тырышчак, ишти талбай ак-ниети менен аткарат. Меланхолик коркунчаак, өзүнө өзү ишенбеген, бирөөлөр менен мамиле түзө албаган өтө эмоциялуу адам. Ошол эле учурда ал өтө кыйын өтө сезгич, боорукер сапаты менен баалуу. Сангвиник темпераменттеги балдар баштаган ишти ар качан арабөк калтырган шашма экендиги

белгилүү бирок күчтүү дипломат, бир канча жумушту жарыша аткара алуучулук сыяктуу мыкты жөндөмгө ээ. Флегматик үчүн өзүн курчап турган кишилерге кайдыгерлик, көңүлсүздүк өңдүү кемчил касиеттер менен бирге токтоолук, баштаган ишин аягына жеткизген өзгөчөлүк да мүнөздүү. Темперамент акылды өзгөчө мүнөз аныктабайт. Темпераменттин ар кандай тибиндеги адам мээримдүү жана кекчил, жароокер жана таш боор болушу мүмкүн.

Адабияттар:

1. К.Миңбаев Адам психологиясы. Ош., 2000.
2. К.Миңбаев Курак жана педагогикалык психология .Ош.,1990
3. В.Л.Покровская Балаңыз эмне үчүн чыргоо. Ф.,1984
4. Р.С.Немов Психология М.,1998
5. Ж.Жумалиева Жаш курак психологиясы Б.,2000

Рецензент:

Ураимов К.М. – п.и.к., доцентин м.а.

УДК: 316.612

ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ
ЖОЖДОГУ СТУДЕНТТЕРДИН ИНСАНДЫК САПАТТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ
UPBRINGING OF THE PERSONAL QUALITIES OF THE STUDENTS IN THE
UNIVERSITIES

*Качканакова А. – старший преподаватель,
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотация: В данной статье раскрыты особенности путей и средств формирования личностных качеств студентов во-время обучения в ВУЗе. широко показана роль самоанализа, самоконтроля и самооценки в развитии личностных качеств студентов.

Бул статьяда студенттердин личносттук сапаттарынын калыптандыруу жолдору жана каражаттары көрсөтүлгөн. Студенттердин личносттук сапаттарынын өзүн-өзү контрольдоо, өзүн-өзү башкаруу өзүн анализдөө жогорку деңгээлде ачык көрсөтүлгөн.

In this article exposed the features of the way and methods of formation the personal qualities of the students during the teaching in the University. There showed the role of self-examination, self-control and self-appraisal in developing the personal qualities of the students. The tasks of the education and upbringing are exposed widely.

Современные вузы работают с молодежью. В связи с этим вузы имеют большие возможности по воспитанию молодого поколения на основе приоритета интересов личности. Студенческий возраст - это особый период в жизни человека.

Студенчество - это особая социальная категория, основная характеристика которой - профессиональная направленность. Студенческий период - это центральный период становления человека, становления личности в целом, проявления и развития самых разных интересов, время активной социализации человека, формирование направленности личности. В новом XXI веке узкая профессиональная подготовка не отвечает требованиям времени.

Современное время - это время динамичное и противоречивое, его характеризует быстрый темп интенсивной нервно - психической деятельности человека, повышение роли техники в жизни современного поколения. Часто в современной жизни живое общение заменяется общением по телефону, общением через Интернет и т.д. Но современные специалисты не будут проживать в виртуальном мире. Они будут находиться в обществе, среди живых людей, должны соответствовать определенным критериям высшего образования.

Итак, задачи обучения в современных вузах очень обширны. Это не просто подготовка профессионалов с высшим образованием, высоким уровнем эрудиции и широким кругозором. Вузы должны ориентировать студентов на непрерывное самообразование. Ведь знания постоянно обновляются, науки не стоят на месте. Поэтому студенты должны стремиться к самообразованию. Современные вузы ориентированы на подготовку специалистов с высокой культурой поведения, со сформулированными мыслями, навыками культуры общения.

Современное общество нуждается предприимчивых людях, которые смогли бы жить и трудиться в условиях рынка. Личный интерес каждого человека заключается в том,

чтобы найти себя в изменяющемся обществе, занять достойное место в жизни, быть востребованным.

Именно востребованность профессии дает возможность чувствовать человеку себя уверенно и защищено. Это зависит от необходимости профессии в современном обществе. Эта проблема, проблема профессионального становления одна из важных в жизни человека. Ведь именно профессия дает возможность человеку удовлетворять свои потребности, развивать способности, а самое главное дает возможность самореализации, самовыражения.

Слово «профессия» из латинского языка - объявляю своим делом. Это род трудовой деятельности, требующей определенной подготовки и являющейся обычно источником существования».¹

Чтобы профессия стала источником существования, должно быть получение профессионального образования». Профессиональное образование это «результат овладения определенным уровнем знаний и навыков деятельности, по конкретной профессии и специальности, который обеспечивает подготовку работников высшей и средней квалификации рабочих кадров; осуществляется в высших и средних учебных заведениях»².

Таким образом, в жизни каждого человека получение образования, студенческий период это важный этап. С переходом к рыночным отношениям появилось платное, контрактное обучение. Увеличилось количество частных вузов, колледжей, школ. Все вузы обещают получение отличного образования, примерной учебы, льгот за отличную учебу стажировки за границей и т.д.

Не зависимо от того, где учиться студент, многое зависит от самого студента. Какие факторы влияют на успеваемость студента в учебе? Что способствует более успешному становлению профессионала? Наверноебольшое значение имеют мотивы выбора профессии.

Конечно, иногда профессию выбирает родители. Это если выпускник не определился к окончанию школы с выбором профессии. Но многие студенты говорят, что уже к старшим классам определились с выбором профессии. Для некоторых это - положительный пример родителей, старших родственников собственная мечта. Однако, к каждой профессии подходят определенные психофизиологические качества личности, профессиональные способности. Это не всегда учитывают выпускники школ. Поэтому необходима профессиональная ориентация выпускников школ.

Вопрос профориентации нами затронут не случайно. Если школьник выбрал профессию случайно, то это приводит к быстрой ее смене, наносит экономический ущерб народному хозяйству и моральный ущерб самой личности.

Произвольный выбор профессии, игнорирование своих личностных особенностей порождает у молодежи пассивность, неуверенность в своих силах, безразличие к своей работе. В школе обязательно в современное время должна быть организована профориентационная работа. В школах нет ни одного профконсультанта - специалиста. Часы, отводимые на профессиональное просвещение, не используются или в лучшем случае, используются не в полном объеме. Однако даже знание содержания и требований профессии не гарантирует правильности ее выбора.

Профессия должна соответствовать интересам, способностям выпускника. Выпускник, который успешно учился в школе, стремиться к этому и в вузе. Во-первых, он приходит уже в вуз с большим багажом знаний с уже имеющимися практическими

навыками. Такой студент успешно учиться. Но часто всё же бывает, что студент даже не имеет полного представления о выбранной профессии. И даже успешно окончив вуз, такие выпускники не работают по своей специальности, а те которые работают, не удовлетворены своей трудовой деятельностью.

Многие идут получать второе образование или работают не по специальности. В свете этих фактов вузы стремятся воспитывать самореализующую личность, жизнеспособную, духовную, способную к творческой самореализации и адаптации в изменяющейся социокультурной среде. Понятие самореализующейся личности традиционно использовалась в области гуманитарных знаний.

Самореализующая личность - это человек, способный самостоятельно определить направление своего развития, стремится к личностному, жизненному и профессиональному самоопределению. Чтобы специалист мог определить цели, средства и их взаимосвязи, он должен иметь представление о себе, о своих качествах. Раскрытие человеком своих внутренних ресурсов, своего потенциала и есть самореализация. Представление о самореализующейся личности были введены в научный оборот в гуманистической психологии, что обусловлено обострением социокультурных проблем человеческого существования, которые возникли перед мыслителями в XX веке.

Поиск внутренних резервов жизнеспособного существования привел их к пониманию того, что в человеке заложено все, что необходимо для его полноценной жизни. Стремление к самореализации, самоактуализация выражает интеллектуальную, эмоциональную и волевою готовность человека к реализации своих возможностей.

Каким профессионалом и личностью станет студент, зависит от него самого. Важная роль в решении этих актуальных задач в вузе отводится гуманитарным наукам. Гуманитарные дисциплины как культурно формирующие становятся в настоящее время приоритетными в образовании. Это обусловлено новыми современными запросами, которые направлены на формирование образованной творческой и предприимчивой личности. Большое значение в формировании будущего специалиста отводится психологии. Психологическая грамотность необходима человеку в повседневной жизни. Она является условием успешной жизнедеятельности личности в социуме.

Самообучение это самостоятельность, это значимые качества личности, поэтому одной из важных задач вуза это формирование готовности будущих специалистов к самообучению и активности в жизни. Самообучение - это концепция познавательных, организационных, регулятивных действий.

Большое значение имеет формулирование у студента правильной самооценки.

Сущность всех теоретических взглядов заключается в том, что самооценка - это один из компонентов самосознания, формулируются под воздействием оценочных отношений окружающих и собственных признаний.

Самооценка играет важную роль в учебной деятельности студента, она является одним из факторов регулирующих мотивы учения. Самооценка во многом определяет поведение личности. Поэтому вузы стремятся сформировать у студентов умение задуматься над тем, что он есть, видеть свои недостатки это полезно и нужно.

Самоанализ, самоконтроль, критическое отношение к себе важные качества в современной жизни. Формирование адекватной самооценки важно для того, чтобы студент не только воспринимал требования других, но что у него самого возникло стремление к самовоспитанию. Правильное суждение к себе гарантирует адекватное отношение к результатам своей деятельности.

Литературы:

1. Современный энциклопедический словарь-под. ред.-М., Советская энциклопедия. 1987.
2. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. м., 1997.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла. м.1990.

Рецензент:

Рыскулова Г. – к.п.н

УДК: 37.013

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ
ПЕДАГОГИКА КОНФЛИКТЕР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК ЖАНА АНЫН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
CONCEPTION AND FEATURES OF THE PEDAGOGICAL CONFLICTS

*Качканакова А. – старший преподаватель,
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотация: В данной статье показаны особенности педагогического конфликта. Широко раскрыты виды и типы педагогических конфликтов, которые наиболее часто встречаются на практике в педагогическом процессе. Рассмотрено также вопрос об изучении причины возникновения конфликтов. Показаны также способы урегулирования и разрешения педагогических конфликтов.

Бул статьяда педагогикалык конфликти өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Педагогикалык ишкердүүлүккө көпчүлүк мезгилде кездешүүчү педагогикалык конфликтердин түрлөрү жана типтери кеңири ачылып берилген. Конфликтин келип чыгуу себептерин үйрөнүү жөнүндө да суроолор каралган. Педагогикалык конфликтердин чечимдери жана жонго салуу жолдорунун методдору, ыкмалары көрсөтүлгөн.

Here is shown pedagogical conflicts. Exacter it is said wider about types of pedagogical conflicts, which are met often in practices in pedagogical possesses. Here, also spoken about tearing causes of fire conflicts. Also shown ways, methods of solving and resolute pedagogical conflicts.

Наука конфликтология стала самостоятельной наукой лишь к середине XX века.

Конфликтология – это наука о закономерностях возникновения, развития, завершения конфликтов, а также о принципах, способах и приемах конструктивного регулирования.

Следует отметить, что конфликты происходили, происходят и будут происходить. Школа не является исключением. На сегодняшний день вопрос о конфликтах в школе считается острой проблемой в педагогическом процессе. Поскольку конфликты в педагогической деятельности надолго нарушают систему взаимоотношений между учителями и учениками вызывают у учителя глубокое стрессовое состояние, неудовлетворенностью своей работой. Педагогическая сфера предоставляет собой совокупность всех видов целенаправленной социализации личности, а ее суть состоит в деятельности по передаче и освоению социального опыта, то именно здесь необходимы благоприятные социально – психологические условия, обеспечивающие душевный комфорт педагогу, ученику и родителям.

Конфликт в педагогической деятельности часто проявляется как стремление учителя утвердить свою позицию и как протест ученика против несправедливого наказания, неправильной оценки его деятельности, поступка.

Адекватно и правильно реагируя на нарушения в поведении ребенка, учитель берет ситуацию под собственный контроль и восстанавливает порядок. Поспешность в оценках поступка часто приводит к ошибкам, вызывает возмущение у ученика несправедливостью со стороны учителя, и тогда педагогическая ситуация переходит в конфликт.

Педагогические ситуации могут быть различными простыми и сложными. Простые педагогические ситуации разрешаются учителям без встречного сопротивления учеников. В сложных ситуациях большое значение имеет эмоциональное значение учителя и ученика, характер сложившихся отношений с соучастниками ситуации, влияние присутствующих при этом учеников. Учителя часто торопятся принять меры, наказать учеников, не считаясь с их позицией. В результате ситуация теряет свой воспитательный смысл, а иногда и переходит в конфликт.

Конфликты отношений часто возникают в результате неумелого разрешения педагогом ситуаций.

По содержанию ситуаций, возникающих между учителями и учениками, можно узнать о характере сложившихся взаимоотношений между ними, т.е. целенаправленное, многофункциональное, доброжелательное или критическое отношение. Рассмотрим наиболее характерные проблемы и причины возникновения различных конфликтов. Часто встречающиеся в школе причины конфликтов:

- недостаток информации о причинах случившегося затрудняет выбор оптимального решения;
- свидетелями ситуации являются другие ученики, поэтому учитель стремится сохранить свой статус, тем самым часто доводит ситуацию до конфликтной;
- учителем оценивается не отдельный поступок ученика, а его личность, такая оценка часто определяет отношение к ученику других учителей и сверстников;
- оценка ученика строится на субъективном восприятии его поступка и малой информированности о его мотивах, особенностях личности ученика, условиях жизни в семье;
- личностные качества и нестандартное поведение учеников являются причиной конфликтов;
- личностные качества учителя тоже бывают причиной конфликтов;
- отсутствие педагогических способностей, интереса к педагогической работе;
- преобладающее настроение учителя при взаимодействии с учениками;
- общий климат в педагогическом коллективе.

В сфере народного образования принято выделять четыре субъекта деятельности : ученик, учитель, родитель и администратор. Исходя из этого можно выделить 10 видов противостояний:

1. Ученик – ученик;
2. Ученик – учитель;
3. Ученик – родители;
4. Ученик – администратор;
5. Учитель – учитель;
6. Учитель – родители;
7. Учитель – администратор;
8. Родители – родители;
9. Родители – администратор;
10. Администратор – администратор;

Конфликты среди учеников школы происходят часто. Причиной (являются) является личная неприязнь друг друга, зависть к успехам другого, конфликты лидерства, конфликты между группами мальчиков и девочек.

Причинами второго вида конфликтов «ученик-учитель» являются:

- оскорбление со стороны учеников;
- неподготовленность домашнего задания;
- систематические пропуски занятий;

- различия в ценностных ориентациях;
- слабая подготовка к урокам;
- отсутствие интереса к учебе, лень;
- нарушение дисциплины на уроке;

А если рассмотреть конфликт с точки зрения учеников, то причины следующие:

- оскорбление со стороны учителей;
- нетактичное поведение;
- завышение требований;
- необъективность при выставлении оценок;
- не интересное ведение урока учителем и др.

Конфликты такого рода как «ученик-родитель» чаще всего возникают из-за непонимания со стороны родителей или неблагоприятная обстановка в семье. Причинами такого конфликта могут быть:

- из-за плохой учебы;
- дети много времени проводят на улице;
- часто нарушают дисциплину в школе;
- из-за выбора будущей профессии;
- мало читают, много времени проводят у телевизора, компьютера и т.д.

Конфликты в учительской среде; «учитель-учитель», «учитель-администратор», «администратор-администратор». Такие типы конфликтов представляют собой типичные организационные конфликты. Они могут возникнуть по следующим причинам:

1. Не соблюдение такта и этики по отношению к друг ко другу;
2. Из-за неудобного расписания занятий;
3. Неравномерное распределение педагогической нагрузке;
4. Административные злоупотребления.

Конфликты между учителями и родителями. Основной причиной данного противостояния являются дети. Родители считают, что с их ребенком учитель плохо обращается, занижает оценки, придирается и т.д. учитель, в свою очередь обвиняет родителей в самоустранении от процесса обучения и воспитания.

Многообразие конфликтных ситуаций в классе, и способов конфликтного взаимодействия требует от педагога поиска оптимальных путей разрешения конфликта. Своевременность и успешность его разрешения являются условием того, что деловой конфликт не переходит в личностный.

Способность педагога быть объективным является показательным не только его профессионализму, но и ценностного отношения к ученикам.

Управление педагогическими конфликтами проявляется в предвидении возможных коммуникативных осложнений. Своевременном принятии профилактических мер, целенаправленном устранении объективных и субъективных причин обострения противоречий, конструктивном решении.

Рассмотрим типологию управления стратегией конфликтами по определению. Рыдановой А.П.: приспособление, уклонение, отступление, компромисс, сотрудничество, доминирование.

В процессе налаживания конфликта у учителя возникают необходимость в приспособлении к индивидуальному своеобразию своих воспитанников, для того чтобы была межличностная гармония и совместимость. Эффективность данной стратегии обусловлена принятием ребенка таким, каков он есть.

Стратегия уклонения – это сознательный уход учителя от конфронтации. Это бывает необходимо, когда приходится сталкиваться с проявлением дурного настроения, вспыльчивости, немотивированной агрессии ребенка. Сопротивление действиям учителя

чаще свойственно подростку в кризисные периоды взросления. Однако частое применение стратегии приспособления и уклонения может обернуться проявлением у некоторых ребят безответственности за свои поступки и действия.

Необходима также и стратегия отступления. Учитель, как и любой другой человек, может ошибаться в своих решениях.

Компромисс строится на двухсторонних уступках, которые в конечном итоге удовлетворяют обе стороны. На личном примере педагога ученики учатся культуре согласования своих интересов с потребностями и желаниями других.

Значительную роль в урегулировании конфликта выполняет стратегия сотрудничества. Сотрудничество – это совместный выбор решения, принятии взаимной ответственности. Равнопортнерское сотрудничество оказывается в воспитательном отношении более результативным, чем единоличное принятие правильного решения.

Педагогическое общение в решении конфликтных ситуаций не исключает стратегии доминирования, основанной на одностороннем отстаивании учителем собственной позиции. Во многих конфликтах стратегия доминирования влечет за собой негативные последствия.

В сложных случаях затяжных конфликтов учителю приходится сочетать различные технологии, стратегии и методы управления конфликтами.

Конфликт может также послужить стимулом к положительным переменам. Разрешение противоречий приводит к качественным изменениям. Для этого необходимо знать причины, условия возникновения конфликтов, способы предупреждения и разрешения.

Литературы:

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И., Конфликтология: Учебник для вузов -2-е изд. –м., 2002.
2. Гришина В.Н. Психология конфликта – м., издательство «Питер»,2000.
3. Рыданова А.П. Педагогическое общение – м., 1998.
4. Чумиков А.Н. Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия // Социс. 1995 №3.

Рецензент:

Рыскулова Г. – к.п.н

УДК: 1.091

ВЛИЯНИЕ ФОЛЬКЛОРА НА ФОРМИРОВАНИЕ МИРОПОНИМАНИЕ КЫРГЫЗСКИХ
АКЫНОВ-МЫСЛИТЕЛЕЙ
INFLUENCE OF FOLKLORE ON OUTLOOK OF THE KYRGYZ AKYNS-THINKERS

Ким. О. Г. – к.п.н., доцент,
ТИПИ Жалал-Абадский государственный университет

Аннотации: В статье проведен анализ место и роли фольклора в формировании миропонимания кыргызских акынов-мыслителей

In article the analysis a place and roles of folklore in formation of outlook of the Kyrgyz akyns-thinkers is carried out.

Фольклор – это совокупность различных видов и форм словесного художественно – этнического восприятия мира. Произведения данного жанра создавались и развивались в соответствии со сложившейся традицией передавались из уст в уста. В своем многовековом историко-культурном развитии киргизкий народ всегда стремился познать тайны мироздания и собственного бытия. Из-за отсутствия широко распространенной письменности народ вынужден был развивать устные словесные формы осмысления действительности. Устное народное творчество являлось источником и основной становления всех форм общественного сознания народа, воплощено понимание людьми сущности бытия, смысла жизни, а также предназначение самого человека.

Для изучения истории общественно-политической и философской мысли киргизского народа огромную роль играет фольклор, так как эпическое произведение создается народом и проходит исторический путь. Фольклор, как собрание произведений устного творчества, стал объектом изучения многих ученых, в том числе и философов, поскольку в фольклоре в художественной форме представлены генезис, структура и эволюция мировоззрения киргизов. Разумеется, в устной словесности народа встречается элементы наивного материализма и стихийной диалектики, ибо в эпосах, мифах, о самих себе.

Формирование миропонимания таких акынов-мыслителей как Токтогул Сатыганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Женижок (Ото Коко уулу) других совпала с периодом, когда устная словесность играла определяющую роль в духовной жизни киргизов. Из-за отсутствия реальной грамоты в творчестве акынов преобладал такой феномен, как талант к импровизации -образно - поэтическому воспроизведению социоприродных явлений

Импровизация (төкмөчүлүк) - это выдающийся поэтический дар киргизов, который продолжал существовать, как основное средство конце XIX – начале XX века. Тогда жили известные исполнители эпосов, дастанов и других видов устного поэтического творчества.

В культурной жизни киргизского народа часто проводились поэтические и музыкальные турниры («айтышы»). «Айтыш» как явление устного народного творчества особое места занимает влияние на развитие импровизаторского и мастерства отдельных мыслителей. Например Барпы Алыкулов был знаком со многим известными акынами и состязался с большим числом импровизаторов. Исследователи творчества акына отмечают, что он всех состязаниях проявлял свой талант, часто брал верх над соперниками. В этой связи С.Н.Абрамзон, глубокий знаток исследователь историко-культурной жизни кыргызов, пишет: «Особую разновидность представляют песни-состязания, исполняемые во время своеобразных поэтических и музыкальных турниров

(«айтыш») между народными поэтами-акынами». В «айтышах» находила отражение конкретная историческая обстановка жизнь народа, социальное положения трудящихся масс, критическое отношение ко всему окружающему. Одновременно «айтышы» способствовали росту импровизаторского мастерства, побуждая задумываться над многими важнейшими жизненными вопросами и требуя более глубокого изучения народной мудрости и овладения навыками искусства «айтыш». Со встречи Барпы Алыкулова со знаменитым акыном Женижок начинается период зрелости в формировании его миропонимания. Благодаря Женижоку молодой акын получил навыки состязания. Под влиянием произведений Женижока, Барпы Алыкулов, по нашему мнению, сочинил песню «Поэма о воде». Песня таким же названием есть и у Токтогула Сатылганова. Анализируя все варианты, можно сказать, что речь идет о проточной воде, существование которой не связывают со сверхъестественной силой, а считают ее одним из явлений природы.

В обязательном порядке состязания («айтышы») акынов-импровизаторов сопровождались исполнением отрывков из эпосов «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Курманбек», «Жаныш-Байыш» и другие. Состязания оказывали влияния на образ и стиль мышления, вырабатывали навыки быстрой логической операции, обогащали знания богатой палитрой действий. Известный акын-мыслитель Барпы Алыкулов, упоминая легендарных героев киргизского народа, высоко оценивая их храбрость и трудолюбие, в своих песнях призвал народ следовать их примеру. В произведении «Бул дүйнө бейбапа» Барпы Алыкулов, упоминает имена Манаса, Семетея, Эр Табылды, Курманбека, которые были для него «Национальными героями» и носителями «Народной мудрости».

Как показывает анализ народного фольклора, у киргизов были широко распространены сказки-блины, сказки-притчи, дававшие «...чрезвычайно важный материал для изучения мировоззрения и социальных идеалов народа, которые никакой другой источник с такой полнотой и ясностью представить не могут. В них отражены поиски и полет человеческой мысли». С глубокой древности сказка жила параллельно с другими жанрами устного творчества. Сказки, в большинстве своем с благополучным концом, пробуждают в людях оптимизм. Говоря о влияния сказок на столкновение мировоззрения акынов уместно вспомнить произведение Барпы Алыкулова «Суусаркан и Барпы», где четко просматривается влияния притчей, пословиц поговорок. В ходе состязания акыном используется мотивы народных сказок. Барпы Алыкулов восхваляет смекалку, ум, знание и другие человеческие ценности порицает глупость, неучтивость, нечуткость. Подобное же влияние сказок мы наблюдаем в таком произведении Тоголок Молдо, как «Кемчонтой». В нем саркастически высмеиваются глупые поступки недалекого человека и его неспособность учитывать реальные жизненные обстоятельства. Вместе с тем, в песне прославляется ум, смелость и находчивость. Отсюда можно сказать, в становлении мировоззренческих идей акынов-мыслителей огромную роль сыграли сказки притчи пословицы и поговорки. В конце XIX – начале XX века социокультурной жизни киргизов были широко распространены народные песни. Среди молодежи были особенно популярны песни любовного характера, так называемые «секетпай ырлар». В памяти народа сохранились такие песни, как «Бекбекей» «Шырылдаң» которые являются отражением уклада хозяйственной жизни киргизов. В этих творениях воплощались трудовая деятельность и понимание роли труда в жизни человека, потому что труд является первоосновой мировосприятия и миропонимания людей

В творчестве акынов-мыслителей встречаются песни, высоко оценивающие роль труда и трудовую деятельность человека. В этических воззрениях акынов мыслителей осмысливаются такие категории, как трудолюбие и туеядство. Они воспевают величие труда. Трудолюбие для них является высшим человеческим качеством, труд есть призвание человека. Человек должен постоянно проявлять свою трудовую активность, ибо

он труженик - отвергает туеядство. По мнению Барпы Алыкулова труд является источником богатства. Он должен стать привычкой, образом жизни выявляет творческие способности. Как считает акын, труд-основное средство и путь формирования человека. Углубляя свой анализ сущности труда, он приходит к выводу: «Красота человека- в его труде. Настоящий человек находить счастье в труде».

Таким образом труд и трудолюбие в творчестве акынов есть основа добродетели, «без труда нет добра». Именно в труде формируется такие нравственные качества, как стойкость, терпение, умение преодолевать трудности.

Согласно миропониманию барпы мир в целом – ценен и современная ему эпохи («заман») носит противоречивый характер. В его идеях содержатся догадки, о том что не ценности меняются ценностями, так как со временем в процессе поступательного движения одно общество ступает свое место более развитому, прогрессивному строго. С изменением общественной жизни меняются и человеческие ценности. Из произведений акына виделось, что все находится причинной обусловленности, несправедливость и неравенство меняется ценностями, такими как справедливость и равенство. В этой связи можно связать что по мнению Б.Алыкулова справедливость и равенство выступают как социальные ценности. В его стихах социальная несправедливость воспроизводится так образно и правдиво. Он, несомненно, задумывался над причинами социальной несправедливости, искал и их корни. Согласно его взглядом социально-экономические проблемы всегда порождают социальной несправедливости. Он пытался понять причина возникновения имущественного неравенства, богатства одних и бедности других. Он понимает, что неравенство возникло по воле и желанию самого человека («Адам гана жараткан, ачты-токту, кул-байды»). Однако, в силу отсутствия необходимой теоретической базы. Он не знал рецепта избавления от несправедливости и бедности, интуитивно веря, что только сам человек может изменить общественный порядок.

Постоянно сталкиваясь с социальной справедливости акын постоянно приходит к выводу, что наступит время, когда существующий строй изменится и на земле восторжествуют свобода, равенство и справедливость. Это есть и ценность основными видимы социальной ценности является свобода и равенство каждого человека. Видимо, поэтому во многих своих произведениях акын обращается к проблемы свободы и равенства. Поскольку человек рождается свободным и равноправным, он и должен жить в обществе, по возможности сохраняя это состояние. Поэтому, по мнению акына, равенство одно из обязательных принципов правопорядке и справедливости и выступает ты ценность. Категорию и справедливость он понимает как основные средство активно действующего человека, в процессе которого он может устранить неравенство, принести самому себе свободу.

Взгляды Барпы Алыкулова на социальную справедливость являются своеобразным размышлением о социально-политической жизни общества. Правда, социальная справедливость интерпретировалась им на эмпирическом уровне. По его мнению, смысл социальной справедливости состоит, прежде всего, в освобождении людей от тяжелой жизни, общественного гнета, в достижении равноправия и свободы путем установления справедливого порядка. Она выступает в форме равенства индивидов, поскольку все люди равны; им отдельные личности, им социальные группы не должны обладать особыми привилегиями. Главный источник социальной несправедливости – эксплуатация одного человека другим. По убеждению мыслителя, несправедливым был современный ему общественный строй, который не соответствует ни исторической необходимости, ни практическим возможностям человека («Акыйкат нуру жетпеген. Ааламда жок алыстык. Зар какшаткан адамды, Заманда жок калыстык. Адамдын ичин ёчщргён. Арамда жок калыстык» - «Не достичь лучей справедливости, так как нет справедливости во Вселенной.

Презирующая человека эпоха не справедлива. У мерзавца, унижающего человека, нет справедливости») [1. 111].

В устной культуре киргизского народа значительное место занимали пословицы и поговорки. Их краткость, образность, меткость, ритмичность являлись важными чертами, способствующими распространению и развитию народной мудрости. В них в своеобразной форме было отражено отношение людей к реальному миру, критическое к общественной жизни, морали, была дана оценка человеческих качеств и деятельности.

В пословицах и поговорках превозносились высокие моральные качества. Например: «Красота человека в честности, красота молодца - в воспитании» или «Красота человека в его уме». Народная мудрость находит свое отражение и в произведениях акынов-мыслителей. Так, например, в песне «Дүргө жетмек кайдадыр» Барпы Алыкулов говорится: «Красота верблюда - в кольце, красота человека - в его мастерстве» «Төөнүн көркү буйладыр, адамдын көркү илладыр». Здесь красота человека оценивается с точки зрения его навыков. Следовательно, можно сказать, акыны не только знали огромное количество пословиц, но и умело использовали их в своем творчестве.

В народном фольклоре встречаются также пословицы и поговорки, утверждающие ценность человеческой жизни, роль практической деятельности («Сталь закаляется в огне, а человек – в труде») и знания («Если будешь грамотный - всех опередишь, если будешь безграмотный - осрамишься») в становлении личности. Уважение честного труда и презрение туеядства - вот главная суть киргизских пословиц и поговорок. Это идея получает свое развитие в ряде произведений акынов-мыслителей. В стихах «Колхозники», «В колхозе» и многих других Барпы Алыкулов возвеличивает труд человеческой жизни. Он считает, что труд - наслаждение и богатство, и внешнего зрительного к внутреннему мускульному, кинестетическому, к «внутреннему мышечному чувству», а также характер центрального регулирования действием. Внимание освобождается от восприятия способов действия и переносится главным образом на условия его выполнения.

В этических воззрениях кыргызских акынов-мыслителей добро и зло выражаются в понятиях "жакшы" (добро) и "жаман" (зло) и имеют довольно целостное представление о них. Так, по суждению Тоголока Молдо, добро связано с удовлетворением человеческих желаний, его можно свести к правильным жизненным принципам. Понятию "добро" акын противопоставлял все пороки, воспринимаемые и называемые ими "злом". В произведениях "Жакшы катын" ("Путевая женщина"), "Жаман катын" ("Непутевая женщина"), "Жакшы, жаман багуу тууралуу" ("О хорошем и плохом уходе") Тоголок Молдо, противопоставляя положительные и отрицательные моральные качества людей, излагает свои мысли о добре и зле. Согласно акыну, доброй женщине присущи порядочность, гостеприимство; она "хорошая жена" и "хорошая мать". Такая женщина заслуживает уважения не только близких, но и всего народа.

Характеризуя положительные качества человека, Тоголок Молдо противопоставляет им все отрицательное. В толковании акына, непутевый, невоспитанный человек понимается как "жаман" (зло). В вышеназванных произведениях он излагает свои мысли о зле. Согласно его этическим воззрениям зло - все человеческие пороки. Таким образом, в этических воззрениях Тоголока Молдо "добро" анализируется в сравнении с противоположным ему "злом". Добро - это положительные нравственные свойства. Следовательно, акын призывал людей к доброте и справедливости.

Можно сказать, что изменение самого действия в процессе наущения отражает и качественное прогрессивное изменение всей деятельности в целом.

Именно поэтому, отработка каждого предметного, контрольного и оценочного действия как навыка во всех планах учебной деятельности, находится всегда в центре внимания преподавателя начальных классов, который учитывает в целом все

закономерности и особенности формирования навыка) а) целенаправленность; б) внутреннюю инструкцию, создающую установку; в) правильное распределение упражнений во времени обучения; г) включение тренируемого явления в имеющую значимость, учебную ситуацию; д) необходимость постоянной схемы действия, в которое включено тренируемое действие; ж) учет влияния переноса и интерференции ранее выработанных навыков.

В качестве объективных показателей сформулированного навыка или его обработанности могут быть названы следующие внешние критерии:

- 1) Правильность и качественность навыков оформления (отсутствие ошибок)
- 2) Скорость выполнения отдельных операции или их последовательность и внутренние критерии;
- 3) Отсутствие направленности сознания на форму выполнения действия;
- 4) Отсутствие напряжения и быстрой утомляемости;
- 5) Выпадение промежуточных операций, то есть редуцированность действия.

Все рассмотренное выше показывает, что учебная деятельность обучающегося есть сложный, динамический неоднородный объект управления. Она представляет собой личности - обусловленное, активное, целенаправленное на овладение обобщенными способами действия взаимодействия студента с другими студентами, преподавателем, взаимодействие, которое должно управляться последним во всех его звеньях с разной мерой гибкости, а также формирование навыков имеет огромное значение для подготовки преподавателей начальных классов.

Литературы:

1. Алыкулов Б. Чыгармалар. –Б., 1995. – Т. 1. – Б.111.
2. Байбосунов А. Философские воззрения легендарных мыслителей –Бишкек, 2001
3. Урманбетова Ж.К. Философия культуры киргизского народа.- Бишкек, 2000
4. Маликов. К. Слово об акыне. Ленинский путь, 1974 -23-47с
5. Ниязалиев Ш.М. Национальная психология и ее место в формировании личности Ф., 1986 -112с
6. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Г. Педагогикалык ойлордун жана билим берүү тарыхы. - Бишкек, 2002

Рецензент:

Сакиева С.С. – д.п.н., профессор

УДК: 101.3. 305 (055.1)

БЕЗВРЕДНОСТЬ ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ КАК ОСНОВА
ПРОФИЛАКТИКИ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ
ТАЗА СУУ - КАЛКТЫН ДЕН-СОЛУГУНУН ПРОФИЛАКТИКАСЫНЫН
НЕГИЗИ КАТАРЫ
SAFE WATER AS A BASIS DISEASE PREVENTION POPULATION

*Кудайбердиева Г.А. – преподаватель,
Жалал-Абадский государственный университет,
Аксыйский колледж*

Аннотации: В статье говорится, что важнейшим направлением социально-экономического развития Кыргызстана является обеспечение населения безопасной и безвредной питьевой водой. По мнению автора нужно обратить на эту проблему большое внимание для снижения риска здоровью населения от употребления питьевой воды, содержащей вредные вещества.

Макалада Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө негизги ролду таза суу менен камсыз кылуу ойногондугу айтылат. Автордун айтуусу боюнча бул маселеге чоң көңүл буруу зарыл.

In article it is bold that the most important direction of social and economic development of Kyrgyzstan is providing the population with safe and harmless drinking water. According to the author it is necessary to pay to this problem great attention for decrease in risk the population from the use of drinking water containing harmful substances.

Вода занимает особое положение среди природных богатств Земли. Известный русский и советский геолог академик А.П. Карпинский говорил, что нет более драгоценного ископаемого, чем вода, без которой жизнь невозможна. Основой водных ресурсов России является речной сток, составляющий в среднем по водности года 4262 км³, из которых около 90% приходится на бассейны Северного Ледовитого и Тихого океанов. На бассейны Каспийского и Азовского морей, где проживает свыше 80% населения России и сосредоточен ее основной промышленный и сельскохозяйственный потенциал, приходится менее 8% общего объема речного стока. В настоящее время обеспеченность водой в расчете на одного человека в сутки в различных странах мира разная. В ряде стран с развитой экономикой назрела угроза недостатка воды. Дефицит пресной воды на земле растет в геометрической прогрессии. Однако существуют перспективные источники пресной воды – айсберги, рожденные ледниками Антарктиды и Гренландии.

Без воды не может жить человек. Вода – один из важнейших факторов, определяющих размещение производительных сил, а очень часто и средство производства. Увеличение расходования воды промышленностью связано не только с ее быстрым развитием, но и с увеличением расхода воды на единицу продукции. Например, на производство 1 т хлопчатобумажной ткани фабрики расходуют 250 м³ воды. Много воды требуется химической промышленности. Так, на производство 1 т аммиака затрачивается около 1000 м³ воды.

Современные крупные теплоэлектростанции потребляют огромное количество воды. Только одна станция мощностью 300 тыс. кВт расходует до 120 м³/с., или более 300 млн. куб. м. в год. Валовое потребление воды для этих станций в перспективе возрастет примерно в 9-10 раз.

Одним из наиболее значительных водопотребителей является сельское хозяйство. В системе водного хозяйства это самый крупный водопотребитель. На выращивание 1 т. пшеницы требуется за вегетационный период 1500 куб. м. воды, 1 триса – более 7000 куб. м. Высокая продуктивность орошаемых земель стимулировала резкое увеличение из площади во всем мире – она сейчас равна 200 млн. га. Составляя около 1/6 всей площади посевов, орошаемые земли дают примерно половину сельскохозяйственной продукции.

Особое место в использовании водных ресурсов занимает водопотребление для нужд населения. На хозяйственно-питьевые цели в нашей стране приходится около 10% водопотребления. При этом обязательными являются бесперебойность водоснабжения, а также строгое соблюдение научно обоснованных санитарно-гигиенических нормативов. Использование воды для хозяйственных целей – одно из звеньев круговорота воды в природе. Но антропогенное звено круговорота отличается от естественного тем, что в процессе испарения часть использованной человеком воды возвращается в атмосферу опресненной. Другая часть (составляющая, например, при водоснабжении городов и большинства промышленных предприятий 90%) сбрасывается в водоемы в виде сточных вод, загрязненных отходами производства.

Воду человек загрязняет с незапамятных времен. Наверное, одним из первых крупных загрязнителей водоемов стал легендарный греческий герой Геракл, который с помощью отведенной в новое русло реки очистил Авгиевы конюшни. З многие тысячелетия все свыклись с загрязнением воды, но все же есть что-то кощунственное и противоестественное в том, что человек сбрасывает все нечистоты и грязь в те источники, откуда он берет воду для питья. Как это ни парадоксально, но и вредные выбросы в атмосферу, в конце концов, оказываются в воде, а территории городских свалок твердых отходов и отбросов после каждого дождя и после снеготаяния вкладывают свою лепту в загрязнение поверхностных и подземных вод.

Итак, дефицитом становится и чистая вода, причем водный дефицит может сказаться быстрее, чем последствия "парникового эффекта": 1,2 миллиарда людей живут без чистой питьевой воды, 2,3 миллиарда – без очистных сооружений для использования загрязненной воды. Растут расходы воды на орошение, сейчас это – 3300 кубических километра в год, в 6 раз больше стока одной из самых многоводных рек мира – Миссисипи. Широкое использование грунтовых вод ведет к снижению их уровня. В Пекине, например, за последние годы он упал на 4 метра.

Вода может стать и предметом междоусобных конфликтов, так как 200 крупнейших рек мира протекают через территорию двух или более стран. Водой Нигера, например, пользуются 10 стран, Нила – 9, а Амазонки – 7 стран. Нашу цивилизацию называют уже "цивилизацией отходов" или Эрой одноразовых вещей. Расточительность индустриальных стран проявляется в огромном и растущем количестве сырьевых отходов; горы мусора – характерная черта всех промышленных стран мира. США, где на душу населения приходится 600 килограмм мусора в год, - крупнейший производитель бытовых отходов в мире, в Западной Европе и Японии их производится вдвое меньше, но темпы роста бытовых отходов растут везде. Многие новые товары содержат токсичные вещества – свинец, ртуть и кадмий – в аккумуляторных батареях, ядовитые химические соединения в бытовых моющих средствах, растворителях и красителях. Поэтому свалки мусора у крупнейших городов представляет собой серьезную экологическую угрозу – угрозу загрязнения грунтовых вод, угрозу здоровью населения. Вывоз на эти свалки промышленных отходов создаст еще большие опасности.

Мусороперерабатывающие заводы не являются радикальным решением проблемы отходов – в атмосферу выбрасываются окислы серы и азоты, окись углерода, а в золе содержатся токсичные вещества, зола попадает, в конечном счете, на эти же свалки. Такая

обычная субстанция, как вода, нечасто привлекает наше внимание, хотя сталкиваемся мы с ней повседневно, скорее даже ежечасно: во время утреннего туалета, за завтраком, когда пьем чай или кофе, при выходе из дома в дождь или снег, во время приготовления обеда и мытья посуды, во время стирки... В общем, очень и очень часто. Задумайтесь на минуту о воде..., представьте, что ее вдруг не стало..., ну, например, произошла авария водопроводной сети.

Основными принципами питьевого водоснабжения являются:

- государственные гарантии первоочередного обеспечения питьевой водой граждан в целях удовлетворения их жизненных потребностей и охраны здоровья;
- государственный контроль и регулирование вопросов питьевого водоснабжения, подотчетность организаций, ответственных за питьевое водоснабжение, органам исполнительной власти и местного самоуправления, а также органам государственного надзора и контроля, органам по делам гражданской обороны и чрезвычайным ситуациям в пределах их компетенции;
- обеспечение безопасности, надежности и управляемости систем питьевого водоснабжения с учетом их технологических особенностей и выбора источника водоснабжения на основе единых стандартов и нормативов, действующих на территории РФ, приоритетное использование для питьевого водоснабжения подземных источников;
- учет и платность питьевого водоснабжения;
- государственная поддержка производства и поставок оборудования, материалов для питьевого водоснабжения, а также химических веществ для очистки и обеззараживания воды;
- отнесение систем питьевого водоснабжения к важным объектам жизнеобеспечения.

Большое значение имеет удовлетворение потребностей населения в питьевой воде в местах его проживания через централизованные или нецентрализованные системы питьевого водоснабжения.

В последние десятилетия изменения состояния окружающей среды приобретают все большее значение. Эти изменения могут происходить как под влиянием естественных причин, так и под воздействием человеческой деятельности. Изменения состояния окружающей среды под влиянием антропогенных факторов могут происходить очень быстро, охватывая значительные территории.

В процессе взаимодействия с окружающей средой человек существенно видоизменяет ее: изымает необходимые для своих потребностей элементы и одновременно вносит значительное количество чужеродных для неё элементов, образующихся в процессе хозяйственной деятельности. Поэтому общее представление о современной экологической ситуации мы тесно увязываем со степенью антропогенной нагрузки на окружающую среду.

Важнейшим направлением социально-экономического развития Кыргызстана является обеспечение населения безопасной и безвредной питьевой водой. По данным Кыргызпотребнадзора ежегодно более 5 млн. человек в стране употребляют питьевую воду централизованных систем хозяйственно-питьевого водоснабжения, не отвечающую гигиеническим нормативам по санитарно-химическим и более 3 млн. – по микробиологическим показателям.

По мере прогрессирующего поступления в источники водоснабжения антропогенных загрязнений и накопления научных знаний об их влиянии на здоровье населения все более усложняется практика оценки качества питьевой воды [1, с. 35].

Это касается как микробиологических, так и химических загрязнений, при этом все более расширяющийся перечень контролируемых химических веществ, содержащихся в

питьевой воде и потенциально влияющих на здоровье население, не гарантирует разработки адекватных мер, позволяющих минимизировать риск здоровью населения [2, с. 43].

Всемирная организация здравоохранения отмечает, что превышение нормативных величин по показателям химического загрязнения питьевой воды в краткосрочной или долгосрочной перспективе не обязательно означает, что вода непригодна для потребления и ведет к значительному риску для здоровья населения. Доза и время воздействия, при которых любая нормативная величина может быть превышена без негативного воздействия на здоровье населения, зависят от конкретного вещества.

Кроме того, лишь небольшое количество химических веществ, содержащихся в питьевой воде в сверхнормативных концентрациях, может способствовать серьезным последствиям для здоровья людей. Не все нормируемые химические вещества фактически присутствуют в той или иной питьевой воде, если же они и присутствуют, то, возможно, в концентрациях, не приводящих к сколь-нибудь значимому риску для здоровья населения [1, с. 35].

В сложившейся ситуации не только водохозяйствующим организациям, но и гигиенистам не всегда ясно, что должно являться первоочередным мероприятием для снижения риска здоровью населения от употребления питьевой воды, содержащей те или иные химические вещества, в различных концентрациях и с различными эффектами воздействия. Очевидно, что подход к обеспечению безвредности питьевой воды не может исчерпываться исключительно соблюдением соответствия ее отдельных параметров гигиеническим нормативам.

Наиболее объективными и информативными являются методы, основанные на оценке риска здоровью населения, преимущество которых является возможность определения вероятности неблагоприятных эффектов, выраженных и качественно, и количественно. Важнейшей перспективной задачей является внедрение оптимальных соотношений между достаточностью водоподготовки и уровнем возможного вредного воздействия питьевой воды на организм человека. Должна быть выработана стратегия развития водохозяйственного комплекса, предусматривающая совершенствование технологий водоподготовки за счет реализации научно-обоснованных гигиенических мероприятий, базирующихся на принципах минимизации риска здоровью населения.

Действенным инструментом реализации эффективных решений по обеспечению безвредности питьевой воды стали методические рекомендации «Интегральная оценка питьевой воды централизованных систем водоснабжения по показателям химической безвредности» [1, с. 45]. С позиции стремления к минимизации возможного вреда здоровью населения видится целесообразным дальнейшее совершенствование и внедрение новых направлений в оценке качества питьевой воды как в практическую деятельность водохозяйствующих организаций, органов и учреждений Кыргызпотребнадзора, так и в образовательный процесс при подготовке врачей учителей биологии, химии, специалистов медико-профилактического профиля.

Результаты по объекту исследования указывают, что река Майлуу-Суу показала высокие уровни загрязнения (например, Mn, Se, Hg, Cu, Zn, Al,...). До начала организации эффективного мониторинга качества воды из реки Майлуу-Суу, необходимо определить участок, не подверженный загрязнению. Иначе говоря, фоновую точку. Только таким образом можно дать общую оценку состояния реки.

Определение исходных данных усложняется с позиции Обеспечения Качества и Контроля Качества (ОК/КК) так как это потребует проведение более достоверных анализов, касающихся больше чистой воды, чем загрязненной. Причина заключается в том, что во время отбора проб и работы с пробами (в поле и в лабораториях), должны быть

разработаны надлежащие протоколы, а также следует проследить, чтобы не было добавлено примесей и инородных частиц во время отбора проб, их транспортировки, хранения и анализа.

Как отмечает Эгембердиева А.Д. в своих исследованиях, очень важно для водных ресурсов Кыргызской Республики и других стран Центральной Азии [3, с. 231]. По ее мнению Кыргызская Республика должна адаптировать приемлемую систему классификации качества воды, чтобы проводить мониторинг и охранять качество воды.

Органы мониторинга должны разработать и реализовать систему классификации для водных объектов и ресурсов. Руководители, отвечающие за управление окружающей средой, должны получить консультации по определению задач относительно охраны водных объектов и разработки специальных руководств по реализации программ, направленных на улучшение качества воды.

Как считает автор, программу необходимо оценивать каждые три года и вносить соответствующие поправки в программу мониторинга [2, с. 231]. Таким образом, мониторинг окружающей среды станет обязательным инструментом для управления окружающей средой.

Литературы:

1. Агранат Г.А. Борьба с грязной водой. // Труды ЦНИИЭВТ. Вып. 60. М. 1967.
2. Ахмедов Т.Х. О восстановлении водопользования. // Гидротехническое строительство. 1991. № 11.
3. Эгембердиева А.Д. Эколого-биохимическая оценка содержания тяжелых металлов в компонентах среды Майлуу-Суйского региона (Кыргызстан). / Социальная работа. Социология: X Международная научно-практическая конференция «Университетская наука – 2014. Социальная работа. Социология»: Сборник статей. - Мариуполь: ГВУЗ «ПГТУ». - 2014.

Рецензент:

Асанова К. – к.б.н., доцент

УДК: 37.018.11

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ
ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ТАРБИЯНЫН ЗАМАНБАП ЫКМАЛАРЫ
MODERN APPROACHES THE PROBLEM OF FAMILY EDUCATION

*Курманбекова Д.Д. – и.о. доцента кафедры биологии,
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотации: В статье говорится о проблемах семейного воспитания, о роли родителей и образования в данном процессе. Анализируется Концепция стратегии нормализации семейной жизни.

Макалада үй-бүлөлүк тарбия жана андагы маселелер каралган. Ата-эненин жана билим берүү тамрагынын ролу жөнүндө айтылган. Үй-бүлөлүк жашоону нормалдаштыруу концепциясы анализденген.

On article said about the problems of family upbringing, about parents roles and education in this given process the conception of strategy is analyzed normalization of the family life.

Современный период характеризуется изменением модели семьи. Произошел переход от партнерской семьи с традиционным согласием между членами семьи к плюралистической семейной модели, с подчеркиванием важности индивидуальных прав ее членов. Было предложено реконструировать модель семьи по следующим направлениям:

- 1) права всех членов семьи;
- 2) особое выделение прав женщин и детей для более полного развития каждого члена семьи [1, с. 36].

Таким образом, в 60-е годы прошлого века представление о семье существенно изменилось как в социологии и психологии, так и на уровне массового сознания. Большое внимание стало уделяться тем методам, с помощью которых семья как социальный институт вносит свой вклад в поддержку социального порядка. С другой стороны, ставился под сомнение вопрос универсальности ядерной семьи (состоящей из родителей и детей- без бабушек, дедушек и др.) как социального института. Отмечался заметный сдвиг в семейном праве в сторону увеличения автономности членов семьи, в том числе женщин и детей, по отношению друг к другу. В 1979—1980 гг. было предложено описание типичной плюралистической семьи. Обращалось внимание на то, что важно утвердить правомерность плюралистических стилей семейной жизни в обществе, а также проводить социальную политику, которая обеспечивала бы гражданские права не только обычным, но и девиантным семьям, и возможно более широкий выбор жизненных стилей в рамках демократического общества. Необходимо законодательство, защищающее нестандартные семьи и определяющие права и обязанности лиц - членов этих семей.

Плюралистическая модель семьи изменила отношение к концепции семейного кризиса. Модель плохой адаптации была заменена на модель конфронтации. В прежних моделях семьи рассматривалось, как наличие ребенка с проблемами приводило к семейному кризису. Плюралистическая модель семьи концентрирует свое внимание на том, как семья должна действовать, каковы должны быть методы, чтобы защитить своих членов и сохранить подобие нормальности.

Это направление исследований базировалось на социальном движении по деинституциализации и нормализации, возникшем в скандинавских странах и направленном на получение гражданских прав людьми с проблемами в развитии. Целью этих исследований было изучение общей стратегии организации семейной жизни и

способов, с помощью которых члены таких семей адаптируются к внешнему миру. Эта концепция и получила название «Стратегия нормализации семейной жизни». Она построена на базе плюралистической модели семьи.

Теория семейного кризиса основана на представлениях, что наличие ребенка с отклонениями в развитии является единственной проблемой существования такой семьи. В рамках плюралистической семейной модели влияние особого ребенка на семью рассматривается лишь как один из элементов, с которым приходится считаться при организации семейной жизни. В такой семье есть и другие проблемы: родители должны зарабатывать на жизнь и откликаться на потребности других членов семьи, т. е. семья должна обеспечить нормальное существование всем своим членам [2, с. 72].

При планировании помощи следует учитывать трудности, которые семья испытывает, обеспечивая свои неординарные нужды. Родители обычно не в состоянии правильно оценивать степень проблем в развитии ребенка. Некоторые родители в борьбе с трудностями предпочитают опираться только на свои силы, замыкаются, отгораживаются от мира. Другим семьям удается поддерживать контакты со многими другими семьями. При этом каждый член семьи находит возможность заниматься интересующей его общественной деятельностью.

Следует иметь в виду, что даже простые вещи могут вызывать большие трудности в семьях, имеющих, например, детей с глубокой умственной отсталостью. Родители могут нуждаться в помощи друзей, родственников, чтобы выжить физически и психически. Им нужна надежная, доступная, регулярная, неформальная помощь, облегчающая семейный стресс. Фарбер делит семейные функции на «структуру обращения» и «структуру жизни». Структура обращения имеет отношение к уходу за больным ребенком, структура жизни — к нуждам родителей и других членов семьи. Качество жизни зависит во многом от возможности хоть иногда освободиться от тяжелого повседневного ухода за малышом. В семьях, в которых имеется большой достаток, матери часто предпочитают работать, чем сидеть с особыми детьми постоянно. Важным считается для родителей поддерживать связь с какими-либо организациями, например, ассоциациями родителей, чтобы не быть одинокими. Важность этих контактов заключается в их нормальности и дружбе, которую они порождают. Большое значение придается поддержке и пониманию со стороны соседей. Интерпретация родителями отношения к своей семье со стороны общества влияет на их отношение к общественной деятельности в целом [3, с. 58].

Стратегия нормализации семейной жизни шире, чем теория семейного кризиса. Согласно теории семейного кризиса, основное внимание должно быть сфокусировано на дезинтеграции семейных отношений и связанных с этим последствий для членов семьи. Концепция стратегии нормализации семейной жизни акцентирует внимание на попытках сохранить подобие нормальности при взаимодействии семьи с обществом. Этот подход подразумевает, что оздоровительные программы должны быть направлены и на общество, чтобы изменить социальное отношение к таким семьям, что позволило бы этим семьям выжить. Исследователи, которым знаком метод психодрамы, подчеркивают особую важность и большое значение, которое имеет отношение других людей к образу жизни семей, имеющих детей с отклонениями в развитии. Они утверждают, что родители прилагают огромные усилия, чтобы представить, что в их семье все идет нормально. Это является центральным звеном их адаптации. Весь мир — это театр. Люди пытаются склонить окружающих принять именно их точку зрения в отношении различных явлений и событий. Человек действует как политик, вербуя влиятельных людей на свою сторону. В большинстве случаев в социальных взаимоотношениях люди своим поведением подтверждают роли, присвоенные им другими. Но для индивидуума, который имеет ярлык аномального или родителя больного ребенка, это входит в противоречие с его интересами и мешает ему

утвердиться в обществе. У него возникает мотивация замаскировать стигму (социальный ярлык). Он заинтересован в том, чтобы трансформировать стигматизированный статус в повышенный. Перед ним стоит задача создать впечатление, что-то, что наблюдалось вначале, не соответствует действительности, что на самом деле все идет нормально. Социальная маркировка и медицинский диагноз, который приводит к этому, не позволяют родителям планировать будущее. Они не могут планировать целый ряд событий, ожидаемых в норме, так как их ребенок особенный и развивается по-своему. В социальном плане это порождает неопределенность семейных отношений [4, с. 115].

Таким образом, родители сталкиваются с задачей изменить эту аномальную ситуацию и создать видимость нормальности в семейных отношениях. Такая возможность зависит от возраста ребенка. Когда дети маленькие, мать может полностью симулировать нормальный круг деятельности. В это время есть лишь небольшое различие между ребенком с отклонением и другими детьми, с которыми взаимодействует семья. Когда дети становятся старше, различия становятся более выраженными. Все труднее поддерживать видимость нормальной жизни. Родители детей с проблемами используют те же приемы, чтобы убедить себя и свою семью в собственной нормальности. Таким образом, отношение окружающих людей имеет решающее значение для родителей ребенка с проблемами в борьбе с трудностями и разочарованиями при воспитании своих детей.

Специальные исследования показывают, что дети, воспитывающиеся в семье, имеют большую продолжительность жизни. Матери объясняют, что при адекватном воспитании, соответствующем обучении и коррекции у многих детей с ограниченными возможностями удается развить навыки самообслуживания, хотя не всегда в полном объеме, и даже обучить их профессиональным навыкам. Это избавляет государство от необходимости содержать их в специальных учреждениях, а самих детей от полной беспомощности и зависимости от окружающих.

О признании прав таких детей на полноценную жизнь свидетельствуют законы о равных правах на образование всех детей независимо от наличия у них тех или иных недостатков раз вития, стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов, принятые Генеральной Ассамблеей ООН 20 декабря 1993 года. В связи с этим в реализации программ воспитания и обучения детей с проблемами в развитии все большая роль отводится семье, в которой воспитывается такой ребенок. Проблемы этих семей интенсивно изучаются. Хотя способы адаптации каждой семьи в обществе сугубо индивидуальны, что исключает возможность создания универсальных рецептов на все случаи жизни, некоторые общие закономерности этого процесса уже установлены. Знание этих закономерностей необходимо специалистам в области педагогики и психологии, работающим с детьми с отклонениями в развитии и их семьями.

Во всем мире нарастают интеграционные тенденции в отношении обучения и воспитания детей с недостатками в развитии.

Воспитание нестандартного ребенка на основе адаптированной к нему модели воспитания с предупреждением и преодолением на разных этапах его несостоятельности составляет концептуальную основу семейного воспитания [5, с. 225].

Необходимость разработки концепции семейного воспитания ребенка с отклонениями в развитии обусловлена основными направлениями государственной социальной политики по улучшению положения детей. Целью государственной политики является обеспечение социализации детей, находящихся в особо трудных обстоятельствах, их полноценной реабилитации, в том числе медицинской, психологической и социальной, для успешной их интеграции в общество. Главной идеей настоящей концепции является достижение совместной гармоничной жизни с нестандартным ребенком, максимальное развитие потенциальных возможностей ребенка и каждого члена семьи и успешной

интеграции нестандартной семьи и нестандартного ребенка в общество.

Литературы:

1. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М. : Аспект Пресс, 2000.
2. Борисов Н.В. Формирование общества, основанного на знаниях. – М.: Наука, 2006.
3. Григорьев С.И. Теория и методология социальной работы. Обновление гуманитарного образования. – М.: 1994.
4. Медведева Г.П. Изменение функций социальной работы в контексте развития человека и общества // Социальная политика и социология. – №2, 2008.

Рецензент:

Эшиев А.К. – к.полит.н., доцент

УДК 811-004.4'412

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА
ЮРИДИКАЛЫК КТОРУУДАГЫ ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР
LEXICAL FEATURES OF LEGAL TRANSLATION

*Маматаева Ч. – преподаватель,
Акматова А. – преподаватель,
Мамытова З. – преподаватель,
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотации: В статье рассматриваются лексические особенности перевода юридических текстов, а также сложности перевода.

Бул макалада юридикалык тексттерди которуудагы лексикалык өзгөчөлүктөр жана которуудагы бөлгөн татаалдыктар жөнүндө айтылган.

The article discusses the lexical features of legal translation, as well as the complexity of the translation

Развитие отношений нашего государства с другими странами в области права настоятельно требует от юристов не только знания иностранного языка, но и умения переводить с одного языка на другой письменных и устных текстов юридического характера. До сих пор изучение юридического перевода ограничивается «английским для юристов», но этого бывает недостаточно для того, чтобы переводить юридические тексты с одного языка на другой. Во-вторых, юридический перевод, как военный, научно-технический (научный и технический) и другие является разновидностью специального перевода, перевода в сфере профессиональной коммуникации со своими особенностями, которые нужно знать.

Язык права подразумевает специализированность лексики, которая охватывает широкий спектр правовых отраслей и институтов. При переводе юридических документов необходимо учитывать существующую разницу в законодательствах стран, особенности русского и английского юридического дисциплинарного курса. Перед переводчиком встает проблема адекватной передачи содержания юридических документов при переводе с одного языка на другой. Известно, чего может стоить в юридическом документе одна неправильно поставленная запятая. При переводе юридического текста совершенно недопустимы малейшие неточности.

В настоящее время существует значительное количество работ в области переводоведения, посвященных различным проблемам перевода текстов. Теоретическую основу настоящего исследования в области лексических особенностей юридического перевода составляют труды: Гамзатова М.Г., Власенко С.В., Алимова В.В., Меренок М.Ф., Алешановой И.В.

Для того чтобы дать определение юридического перевода необходимо выяснить, что же такое перевод. Перевод с одного языка на другой является одним из видов языковой деятельности человека. На протяжении всей истории развития человеческого общества разные народы вступали в торговые, военные, экономические, политические, культурные, научные и другие отношения друг с другом и без перевода обойтись было просто невозможно.

Говоря простым языком, перевод - это выражение мысли, высказанной на одном языке, грамматическими и стилистическими средствами другого языка.

Целью перевода является установление отношений эквивалентности между исходным и переводным текстом (для того, чтобы оба текста несли в себе одинаковый смысл). Эти ограничения включают контекст, правила грамматики исходного языка, традиции письма, его идиомы и т. п.

Перевод отличается от сокращенного изложения, пересказа и других форм воспроизведения текста тем, что он является процессом воссоздания единства содержания и формы подлинника. Следует помнить, что при переводе отдельные лексические и грамматические элементы подлинника могут передаваться различными вариантами, если они приемлемы с точки зрения адекватности, переводчик использует лексические, грамматические, стилистические и другие виды трансформаций, калькирование, транслитерацию, транскрибирование и другие приемы и методы перевода для достижения адекватности.

Юридический перевод является одним из видов специального перевода и его можно рассматривать в двух планах: как область практической языковой деятельности и как учебную дисциплину.

Как область практической языковой деятельности юридический перевод представляет собой один из видов специального перевода, имеющий своим объектом передачу средствами другого языка разнообразных письменных и устных юридических текстов. Для адекватной передачи юридической информации язык юридического перевода должен быть особо точным, ясным и достоверным. Иногда юридический перевод считают особым видом технического перевода. Юридический перевод, входит в группу тематических переводов повышенной категории сложности, что обусловлено многими факторами и в том числе: сложностью «юридического языка», наличием специфической стандартной терминологии отдельно взятого типа документов, особенностями международного права, наличием в юридическом тексте общепринятых узкоспециальных фраз и оборотов речи.

В зависимости от типа переводимых юридических документов юридический перевод подразделяется на:

- перевод законов и нормативно-правовых актов и их проектов;
- перевод договоров;
- перевод юридических заключений и меморандумов;
- перевод апостилей и нотариальных свидетельств;
- перевод учредительных документов юридических лиц;
- перевод доверенностей.

Изучение языковых особенностей письменной и устной речи на юридические темы приобретает для юриста со знанием иностранного языка большое значение.

К таким особенностям относятся:

1. Большая насыщенность юридических материалов юридической лексикой, основную часть которой составляют юридические термины, многие из которых переводятся на русский язык словосочетаниями и описательно (remedy - средство судебной защиты, deterrence - средство удержания от совершения преступных действий посредством устрашения, indictment - обвинительный акт и т.д.).

2. Наличие в письменной и устной речи на юридические темы особых идиоматических выражений и фразеологических сочетаний, не употребляемых или редко употребляемых в общелитературном языке (to make default - 1. не исполнять обязанности, 2. не являться в суд; Marshal of the court - судебный исполнитель; to meet - оспаривать иск и т.д.).

3. Наличие некоторых стилистических отклонений от общелитературных норм, иногда довольно значительных. Сюда можно отнести:

- широкое применение в английском языке эллиптических конструкций (сокращенных, без артиклей), особенно в периодически составляемых типовых документах, форма и содержание которых изменяются в небольших пределах (сводки, сообщения, решения, заключения);

- наличие оборотов официально-канцелярского стиля в документах, посвященных общим или административно-хозяйственным вопросам;

- строго регламентированное употребление глагольных форм и оборотов речи специальной терминологии в определенных юридических документах.

4. Применение латинских выражений в юридических текстах: *mens rea* - виновная воля, вина; *stare decisis* - обязывающая сила прецедентов и т.д.

5. Наличие сокращений, большинство из которых используется только в юридических текстах и документах: (англ.) ALJ - Administrative Law Judge - судья административного суда; USJC - United States Judicial Code - кодекс законов США о судостроительстве; CtApp - Court Appeal - апелляционный суд и т.д.

При переводе юридических текстов не следует забывать, что каждая страна имеет свою юридическую систему, соответствующую юридическую терминологию и свои реалии. Так, например: город-графство в Англии - County of city (of town), county - графство, а город - округ в США - a metropolitan town; county - округ, court of error - апелляционный суд (в ряде штатов США) и т.д.

Стиль изложения юридического документа должен соответствовать стилю такого же материала на языке, на который делается перевод, однако при переводе целого ряда документов и текстов стиль оригинала может сохраняться и в переводе. При переводе юридических текстов следует помнить, что многие обычные слова в юридических текстах могут иметь терминологическое значение и, чтобы избежать интерференции, в данном случае вмешательства каких-то известных значений слов и выражений общего или специального значения в юридический текст, необходимо пользоваться соответствующими словарями и справочниками.

Юридические термины, как правило, многозначны, но в определенном контексте имеют одно из своих значений и переводчику необходимо не ошибиться в правильности точного выбора значения слова или словосочетания. Осуществляя юридический перевод, опытный переводчик старается использовать точный и правильный юридический термин, с учётом общественных и языковедческих традиций страны, на язык которой переводится юридический документ, специфики языка, его структуры, особенностей грамматического строя и юридического словарного состава, отличающих его от других языков. Для того, чтобы научиться правильно употреблять юридические термины в сочетании с действующими правовыми нормами той или иной страны и в совершенстве владеть юридической лексикой, переводчику необходимо обладать особыми практическими и теоретическими навыками.

Безусловно, решать подобные задачи, переводчику с общим лингвистическим образованием, чрезвычайно сложно. Следовательно, юридический перевод лучше доверять юристам, специализирующимся в данной области законодательства и хорошо владеющим языком перевода или лингвистам, имеющим многолетний опыт в целевой отрасли. Грамотный перевод простой справки или контракта может потребовать наличие знаний, которыми обладают немногие. Переводчики текстов юридической направленности обязаны иметь не только лингвистическое образование, но и обладать глубокими и многосторонними знаниями в юриспруденции: необходимо наличие правовых и законодательных знаний не только отечественного права, но и международной правовой системы (многие языковые конструкции, используемые в юриспруденции отдельно взятой страны, не имеют аналогов на территории других стран)..

Ошибки в переводе текста договора могут привести, к примеру, к причинению материального ущерба и предъявлению судебного иска. Учитывая также сопряжённость юридического перевода с некоторыми юридическими услугами: нотариальное заверение перевода, проставление штампа «апостиль» и легализация документов, аутентичность перевода занимает особое значимое место при осуществлении переводческих и сопутствующих им юридических услуг. При выполнении аутентичного перевода, переводчику необходимо быть особенно внимательным, аккуратным и точным, т. к. в этом случае цена ошибки или простой опечатки чрезвычайно велика.

Нотариально заверенный или аутентичный перевод необходим для того, чтобы документ на иностранном языке имел юридическую силу на территории того или иного государства, при предоставлении документов в государственные и образовательные учреждения, налоговые органы, паспортно-визовую службу, регистрирующие органы и пр. При предоставлении документов в консульский отдел посольств иностранных государств, как правило, требуется нотариально заверенный перевод подаваемых документов. Обычно, нотариально заверенный перевод требуется для следующих документов: доверенности, учредительные и уставные документы, финансовая документация и отчётность, выписки из торговых реестров, паспорта, свидетельство о рождении, свидетельство о заключении брака, свидетельство о разводе, свидетельство о перемене фамилии, водительское удостоверение, справки об отсутствии судимости, согласие на выезд ребёнка в сопровождении одного из родителей, справки с работы и прочие документы.

При переводе текста из области права переводчику нельзя забывать следующее. Исходный текст должен быть организован в соответствии с соответствующей правовой системой, что находит свое отражение в содержащихся в нем юридических формулировках, а текст перевода предназначен для использования в рамках другой правовой системы с характерными именно для неё юридическими формулировками.

Вопросами языка и права занимается раздел науки, называемый в научной литературе «legal linguistics» («правовая лингвистика»). Немецкий ученый-лингвист Адальберт Подлех правовой лингвистикой называл «совокупность всех методов и результатов исследований, которые касаются вопросов связи языка и правовых норм, и отвечают требованиям современной лингвистики». Современное понимание правовой лингвистики значительно расширилось, так как «изменились требования современной лингвистики, прошедшей за эти годы долгий путь развития». В связи с этим изменилось соотношение правоведения и языковедения в изучении языковых вопросов в правовой сфере и значительно возросла роль лингвистических исследований в этой области.

Опираясь на классификацию научно-исследовательской группы по изучению языка права Берлинско-Бранденбургской академии наук, можно выделить следующие важнейшие области исследования сферы языка и права в науке:

1. Коммуникация в суде - языковое поведение сторон перед судом. Это широкое направление исследований включает, в частности, вопросы риторики, стилистики, лингвистики текста, а также различные чисто языковые аспекты;
2. Юридическая аргументация - способы и возможности выражения юридических аргументов «средствами естественного языка с учётом его многозначности, вариантности и неопределённости»;
3. Судебная лингвистика - изучение и разработка в правовой практике технических приёмов расследования при помощи лингвистики и проч.;
4. Языковые нормы в праве - «правовые предписания в отношении речи в суде, требования к юридическим переводам, вопросы языковых обозначений, например, в сфере права на имя, права торговых знаков и т.д.»;

5. Правовая сила языковых действий - действительность законов и правовых норм, «виды их языковой маркированности», а также частные случаи языковых действий;
6. Критерии трактовки текстов - «взаимодействие собственно языковых закономерностей и внеязыковых критериев», позволяющих уточнить значение текста, таких как правовая культура, коммуникативная ситуация, объём знаний участников коммуникации и т.д.;
7. Языковые требования к юридическим формулировкам, в частности, в связи с требованием понятности и однозначности.

Юридический перевод всегда сопряжен с определенными трудностями - в частности, невозможно перевести нормативный акт, договор и иные документы, не разбираясь в тонкостях использования английской юридической терминологии.

И здесь зачастую специалисты сталкиваются с *legalese* - «особым стилем, специфическими формулировками и конструкциями, на основе которых построено большое количество документов» *Legalese* - английский термин, который обычно используется как синоним к понятию юридического стиля изложения. *Legalese* чаще всего используется при составлении нормативных правовых актов и судебных решений.

Юридическая терминология должна быть четкой, а формулировки не должны содержать неясности или двусмысленности. В противном случае «образуются так называемый “legal loopholes” - пробелы в законодательстве. Более того, до сих пор существует огромное количество документов и прецедентов, которые были составлены в стиле *legalese* и которые до сих пор являются источником английского права. Переписывание, адаптирование документов - очень непростое и долговременное занятие. А если при этом приходится изменять стиль изложения, то этот процесс может затянуться в два-три раза.

Любой переводчик, работая с юридическим текстом, должен учитывать требования юза - языковые привычки носителей языка перевода, не нарушая привычное восприятие правового документа. Расхождения лингво-этнического характера между носителями иностранного языка и языка перевода могут носить как культурно-исторический, так и актуально-событийный характер.

Юридический язык - это, можно сказать, «государственный язык». Данное правило является очень важным, его нельзя нарушать. Самая большая проблема в этом случае - невозможность в некоторых случаях найти точный, адекватный перевод с одного языка на другой. Это затрудняет работу переводчика, создает определенные препятствия в использовании иноязычного юридического документа.

Язык перевода юридического документа должен в целом отвечать трем условиям: быть точным, ясным и достоверным. Текст большинства документов должен иметь ровный и спокойный стиль, не вызывающий дополнительных ассоциаций и не отвлекающий от сути документа. Нейтральное изложение юридических норм повышает эффективность правового регулирования.

Литературы:

1. Томсон Г.В. Курс юридического перевода (гражданское и торговое право). -- М.: МГИМО, 2004
2. Алимов В.В. Юридический перевод. Практически курс/ Английский язык, М.: 2009
3. Латышев Л.К. Технология перевода. М., 2001
4. Швейцер А.Д. Перевод в контексте культурной традиции // Литературный язык и культурная традиция. М., 1994.
5. Власенко С. В. Перевод юридического текста: когнитивные особенности номинации и реалии-профессионализмы в языковой паре английский-русский//Филологические науки в МГИМО. Сборник научных трудов № 21 (37). М.: МГИМО(У), 2005.

6. Гамзатов М. Г. Техника и специфика юридического перевода: Сб. статей. -- СПб., 2004.

Рецензент:

Орозбаева Г. – к.фил.н., доцент

УДК 325.2

УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫ ЧЫНДООДОГУ ПРЕЗИДЕНТ А.АТАМБАЕВДИН
СЯСИЙ ПОРТРЕТИ
ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ПРЕЗИДЕНТА А.АТАМБАЕВА В РАЗВИТИИ И
СТАБИЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ
A POLITICAL PORTRAIT OF THE PRESIDENT A.ATAMBAEV IN THE DEVELOPMENT
AND STABILIZATION OF THE NATIONAL ECONOMY

*Мамытов М.И. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

Аннотациялар: Бул илимий макалада А.Атамбаевдин саясий портретине саясий өңүттө анализ жасалды философиялык өңүттө анализденди.

В этой статье анализиован на политическом аспекте политический портрет А.Атамбаева.

In this article are analyzed on the political aspect of the political portrait of A.Atambaev

А дегенде эле илимий макалада сөз болуучу этностордун келип чыгуу тегине жана аны башкарып жаткан ажосунун саясий портретине токтолууну туура таптым.

Кыргыз эли – эң байыркы элдерден экендиги баарыбызга белгилүү. Тарыхый булактар “кыргыз” эң эски этнонимдерден экенин так-таасын айгинелейт. Улуттук “кайра жаралуу” заманында бул жагдай орчун мааниге ээ: демек, кыргыз далай кылымдарды карытып, салт-санаа күткөн, тарыхтын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, өзүнүн элдигин-журттугун сактап келген, оомал-төкмөл дүйнөдө өзүнө тиешелүү орун ээлеп, өйдө-ылдыйга чыдаган-бышкан, адамзат ичинде өз жүзү бар эл деген кеп. Бул бизге дем берет, күч арттырат, кайрат кошот, бизди чыйралтып, алга сүйрөйт. Ал эми философия жаатына келсек, кыргыздын айрым жөпжөнөкөй көрүнгөн сөздөрүнүн, Саймалы-Таштагыдай чийме-сызмаларынын тегинде, артында алгачкы акыл-эс кадамдары, байыркы ой-кыял чабыты, тагдыр таасындаганга байланышкан суроолору, мезгил сынагынан өткөн тарыхый тажрыйбасы турганын боолголошко болот. [3.13]

Кайын барбы кыргыз балта чаппаган,

Кокту барбы кыргыз сөөгү жатпаган деген поэтикалык саптар кыргыз тарыхынын жана тагдырынын жаңырыгы экендигин, кыргыздын көчмөн эл болгондугун, анын кыргыз философиясындагы ордун, азыркы күндө кыргыз мамлекеттүүлүккө жетишип, мындан эки миң жыл ашык мурун деле өз мамлекетине ээ экендиги карт тарых барактарында катылып жаткандыгын (Сыма-Цян), анан кыргыз каганаты түзүлгөндүгү, совет доорунда болсо республикалык деңгээлге жетүүбүз, 1991-жылы эгемен мамлекет болуубуз кыргыз философиясынын барактарында жана илимий өнүтүндө көп эле изилденүүдө [3.17]. Мамлекет болгон соң саясат, башкаруу, укук, адилеттик маселелери чыгат. Айрыкча “ааламдашуу” алкагында бул багыттагы талаш-тартыш ырбап, ар түрдүү көз караштар көбөйүүдө. Атап айтсак, экономика, бизнес, саясат, маданият, коммуникация, искусство, спорт, саламаттыкты сактоо жана башка багыттарда. Мындай жагдайларды анализдөөдөн алдын “кыргыз” этнониминин маанисине жасалган философиялык анализге токтолсок, белгилүү илимпоз философия илимдеринин доктору, профессор Ж.Бокочев өзүнүн эмгегинде, “Кыргыз болуш” деген эмне? “Кыргыз экен” деп кимди айтабыз? Кыргызды кыргыз кылып турган эмне? Албетте кыргыздын этноавтопортрети бар. Албетте, кыргызга тиешелүү этностереотиптер бар. Бирок, түбү келип баары кыргыз болумуна байланышат. Ал эми “кыргыз болуш” ушул алкакта “кыргыз пейили, кулк-мүнөзү, менталитети” же

“кыргыз каада-салты, үрп-адаты” деген эле эмес. Бул – онтологиялык категория. “Болуш”, “болот” деген түшүнүктөргө байланышкан. Кыргыз болумун онтологиялык жактан талдап, анын маани-маңызын ушундай таризде аныктап чыккан соң, кыргыз мүнөзүн, пейилин, менталитетин ж.б.у.с. нерселерди “кыргыз болушка” туташтырып карасак болот [3.19] дейт.

Бул багытта алып караганда кыргыз элинин түпкүлүгү терең, басып өткөн жолу тарых, ой-жүгүртүүсү философия экендиги айныгыс чындык экендигине ынанууга болот. Ошондуктан азыркы күндө кыргыз элинин инсандарын таануу маселелерине көп көңүл бурулууда. Айрыкча көзү өтүп кеткен, карт тарых барактарында катылып жаткан инсандарга. Ал эми мен азыркы өзүбүз менен бирге жашап, мамлекеттин легитимдүү башчысы катары таанылып, Кыргызстандын келечеги үчүн болгон аракетин жумшап жаткан Алмазбек Атамбаевдин саясий портретине саясий өңүттө анализ берүүгө аракеттендим.

Президент Алмазбек Атамбаев 2015-жылы «Улуттук экономиканы чыңдоо жылы» деп жарыялап, Кыргызстан үчүн зарыл бир топ иш пландарды бекитти. Чынында коомдо, мамлекетте өнүгүү болбосо, бейпилдик, тынчтык өкүм сүрбөйт.

Ал эми белгилүү инсандар коомдук өнүгүүнүн продукттысы, кыймылдаткыч күчү болуусу шарт. Коом жана анын өнүгүү көрсөткүчү гана инсанды калыптандырат. Ошондуктан В.И.Ленин «жить в обществе и быть свободным от общества нельзя» деген [1.104].

Демек инсандык жана коомдук биримдик эң негизги белгилерден экендиги белгилүү болуп олтурат [2.385]. Ал эми бул макалада биз басым жасаган инсан Алмазбек Атамбаев коом жана жалпы эл массасы менен таламдаш болуп, Кыргызстандын келечеги үчүн кадам жасоодо.

Анын саясатына ылайык улуттук экономиканы чыңдоо деп жөн эле айтылган сөз эмес, бул бир жылдык идеология жана багыт биз ошону менен жашообуз зарыл. Ошого карабастан, төрттөн, бештен болгон оппозициялык топ улуттук курултай деген аталыш менен өздүк кызыкчылыктарынын артынан жүгүрүп жүрүшөт. Бул менин баамымда туура эмес, элди куру фактылар жана убадалар менен толкутпастан, өнүктүрүү жагын ойлошубуз шарт.

Мисалы азыркы күндө көптөгөн кыргыз жаштары башка өлкөлөрдө мигрант катары жүрүшүп алардын арасынан чыккан кээ бир демилгелүү топ болжол менен 3 000 000 (үч миллион) тегерегиндеги чыгым кетирип спорт комплекстерин курган фактылар бар. Мисалы Тайгараев айыл өкмөтүндө.

Ал эми элди толкуткан оппозиция лидерлери көзгө көрүнөрлүк эмне жумуш аткаргандыгы белгисиз. Ошондуктан Кыргызстанда тынчтыктын болуусу шарт, биз эң негизгиси жетекчини угуп, легитимдүү бийлик иштеп, ал кийинки мөөнөттү эстафета сыяктуу өткөрүп берүүсү керек. Мисалы Казакстанда 2030-жылга чейин, Белоруссияда баласын президентке даярдоо, Түркмөнстанда өмүр бою президенттик тактыда калуу фактыларынын түпкү маңызы өз өлкөсүндө тынчтыкты орнотуу деп эсептейм. Ал эми Атамбаевдин саясий портретине мүнөздөмө берсем, президент А.Атамбаев:

1. Аэрапорт Манасты (Ганси) граждандык болгондуктан, граждандык гана учактар үчүн кайрадан түздү. Бул геосаясаттагы чоң өзгөрүү болуп саналат.
2. Атамбаев тышкы саясатты так, даана аныктап алды б.а. Россияны тандады (мисалы К. Бакиев Америка жана Россияга бирдей кол сунгандыгы анын катачылыгы деп эсептейм. Ушул көрүнүш бул инсандын бийлигин чектеди). Анын бир көрүнүшү бажы бирикмесине кошулуу, анын оң жана терс жактары бар деген прогноздорду айтуучулар да көп.
3. Энергетикалык шакекчеден чыгуу.

Мисалы, Датка-Кеминдин курулуусу. Бул Кыргызстан үчүн чоң утуш болот деген ойдомун.

4. Альтернативдик авто-жол б.а. Ысык-Көл Жалал-Абад авто жолдорунун курулушу түндүк жана түштүк аймактын жакындашуусуна чоң түрткү берет. Ошондуктан сөзсүз тынчтыктын өмүр сүрүүсү бүгүнкү учурдун зарылдыгы. Ошондуктан легитимдүү бийликте турган ажобуз А. Атамбаевдин жүргүзгөн саясатына колдоо, көрсөтүү максатка ылайык деп ойлоймун.
5. Дүйнөлүк масштабда өткөрүлгөн көчмөндөр оюндары да чоң мааниге ээ экендигин сезе билүү менен А. Атамбаев аны өткөрүүгө колдоо көрсөткөндүгү жалпыга маалым. Келечекте бул оюндарды вертикалдаштарып, анын уникалдуулугун даңазалоого жетишүүбүз керек. Көчмөндөр оюну Кыргызстандыктарды жана коңшу өлкөлөрдү консалидациялоого өбөлгө түзө алат.
6. Конституциялык реформага жол берүү жагында да компромисске барып, колдоо көрсөтүүдө. Бул багытта менин пикиримде күчтүү президенттик башкарууга баруу оптималдуу жолдордон. Ошондой эле экинчи мөөнөткө барбоо жагын ММКда билдирди, бул да легитимдүүлүктүн белгиси. Ошондой эле үй-бүлөсүн мурдагы президенттер сыяктуу ачыктан ачык бийликке аралаштырган фактыларды кезиктиребедим, демек бул тарабынан алып караганда да анын өткөн катчылыктарды кайталабоо аракеттерин көрүүгө болот. Ошондой эле парламенттик бийликти сактоого да аракет кылууда.
7. Өнүккөн Араб өлкөлөрү менен байланыш саясий-экономикалык мамилени чыңдоого жетише алды. Ошондой эле Европа өлкөлөрү менен да жакындан байланыш түзүп, рационалдуу программаларды түзө жана ишке ашыра алды.
8. Дин багытындагы стратегиялык концепция кабыл алды. Ааламдашуу шартында кыргыздын кыргыздыгын сактап калуусуна, улуттук баалуулуктарды сактап калуусуна жол ачты.

Жыйынтыктап айтканда биз ар бир орду бар инсандарды өз мезгилинде баалабай көзү өткөндөн кийин гана баа берүүдөбүз. Демек менин айтаарым азыркы легитимдүү президенттин саясатын колдоп, анын иш пландарын жүзөгө ашыруусуна тоскоолдук жаратып оппозициялык топторго кошулбастан, Кыргызстандын тынчтыгын ойлошубуз керек.

Кыргызстандын тынчтыгын ойлоо бул коомдогу мыйзамдарды, мыйзамдын чегинде шайланган легитимдүү бийлик башчыларына иштөө эркиндикти берүү жана ошондой эле коомчулуктун берген баасында эске алууну да унутпоо зарыл.

Адабияттар:

1. В.И. Ленин Пол.собр.соч. Т-12, стр. 104
2. А.П. Шептумен «Философия» М.,1970 стр.385
3. Ж. Бөкөшов. «Кыргыз философиясы». «Бийиктик». Бишкек, 2013.13-17.

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент

УДК 347.635.2

ЭЛДИН КЕЛЕЧЕК ТАГДЫРЫ ТУУРА УЮШТУРУЛГАН ТАРБИЯДА
БУДУЩАЯ СУДЬБА НАРОДА ПРАВИЛЬНО ОРГАНИЗОВАННОМ ВОСПИТАНИИ
PEOPLES FUTURE IS RIGHT UPBRINGING

*Найманбаев М. Ж. – п.и.к., доцент, Халдарова Ы. А. – п.и.к., доцент,
Акматова И. Н. – улук окутуучу, Чоюнова А. Т. – доцент,
Мамасидикова М. – улук окутуучу, Жалал-Абад мамлекеттик университети*

Аннотациялар: Бул макалада жаш муундарды тарбиялоонун көйгөйлүү маселелери көрсөтүлүп, аларды этнопедагогикалык идеялар аркылуу тарбиялоо сунушталат.

В этой статье указаны проблемные вопросы воспитания подрастающего поколения и рекомендованы воспитывать их через этнопедагогических идей.

In this article there were written about upbringing at the present time, upbringing adapts, to love and to respect the mother land, and also to educate the youth by the help of the ethnopedagogical ideas.

Советтер союзу ыдырап тарагандан кийин келип чыккан идеологиялык вакуумду рухий-адептик багытсыздык, моралдык, укуктук деградация ээлей баштады. Моралдык ээнбаштык күчөп, кайдыгерлик эгоизм, кылмыштуулук, араккеттик, наркомания илдети өлкөбүздү каптап, жаштарыбыз Батыштын арзан стандартына азгырылып, маңкуртизмге жол ачылды. Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүнүн кайсы гана мезгилинде болбосун тарбия ишине өтө кайдыгер мамиле кылган азыркы учурдагыдай көрүнүш эч убакта болгон эмес

Азыркы жаш муундар кантип тарбия алат, кайда барат? Дүйнө тааным калыптана элек жаш муундарды азыркы коомдун адам табиятына туура келбеген жат адаттардан кантип коргоп кала алабыз? – деген суроо жүрөктү өйүйт. Бул маселелерге чындыгында мамлекеттик жетекчилер да, коомчулук да анчалык маани берип ойлонулбаганы көрүнүп турат. Ушуга байланыштуу өлкө ичинде жаштар арасында жүрөк үшүтөрлүк жоруктар, терс жүрүм-турумдар өтө көп байкалууда. Качан гана ошол окуялар коомчулукка дүң болгондо гана анын кесепеттерин издей баштайбыз жана чара көрүү боюнча тигил же бул иштерди аткаргандай көрүнүп, үстүртөн (сырттан) маани берип келебиз. Ошол терс көрүнүштөр эмненин негизинде, кандайча, кантип пайда болду? Ага толук кандуу маани берип, проблеманын ички маанисин түшүнбөйбүз же түшүнсөк да маани бербейбиз. Биз ушул маселени жаш муундарга адеп-ахлактык жана мекенчилдикке тарбиялоонун көйгөйлүү проблемаларынын тегерегинде карайбыз. Кыргыз коомчулугунда мекенчилдик сезим улам бошондоп, аскердик, мамлекеттик кызматтардын кадыр - баркы улам төмөндөп, ал туруктуу көрүнүшкө айлана баштады. Көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй азыркы жаштардын жарымынан ашыгыраагы же 50%дан көбү өнүккөн өлкөлөрдө АКШда, Японияда, Германияда, Францияда, Россияда ж.б. жашагылары келишет. Башка өлкөлөрдүн атуулу болууга даяр. Ошондуктан мектептерде мекенчилдикке тарбиялоо ишин активдештирип, жаштарда Ата-Журтту, туулган жерди сүйүү, ага кам көрүү жөнүндө кеңири түшүнүк берүү менен ал адамдын адеп - ахлактык тарбиясы экендигин айгинелеп көрсөтүү зарыл. Ар кандай терс көрүнүштөрдүн келип чыгышына, анын ичинде мекенчилдик сезимдин бошондошуна жана адеп - ахлактык кризистин пайда болушуна төмөнкүдөй себептерди белгилесек болот.

- 1) экономикалык кризиске байланыштуу ата - энелердин күнүмдүк тиричилик менен гана алек болуп, балдарга жетиштүү деңгээлде көңүл бурбагандыгы;

- 2) көпчүлүк ата - энелердин балдарын таштап иштөө үчүн Россияга, Казакстанга, Туркияга ж.б. өлкөлөргө кетип жаткандыгы;
- 3) мугалимдик кадрларга мамлекет тарабынан жакшы камкордуктун болбошу (маянанын аздыгы, социалдык жактан корголбошу, жаш мугалим үчүн тиешелүү шарттын болбошу ж.б.);
- 4) мектеп менен ата - энелердин ортосундагы тыгыз байланыштын жоктугу;
- 5) ата - энелердин балдарына карата көзөмөлдүн жоктугу;
- 6) массалык - маалымат каражаттарында терс маалыматтардын жарыяланышы, көрсөтүлүшү, боевик фильмдер, порнография ж.б.
- 7) интернет аркылуу зыяндуу маалыматтар менен кабардар болушу;
- 8) окуу китептеринин тарбиялык маанисине жетишээрлик көңүл бурулбашы;
- 9) билим берүү мекемелери окутууга гана көңүл буруп, тарбия маселесинин экинчи планда калгандыгы;
- 10) ата-энелерди педагогикалык жактан агартуунун жоктугу;
- 11) ата-энелер чогулушунда тарбия маселесине басым жасалбастан мектепти каржылоого көбүрөөк басым жасалгандыгы;
- 12) мектеп-ЖОЖ же ЖОЖ-мектеп байланышынын жоктугу;

Ушуга байланыштуу өспүрүмдөр, жаштар арасында терс көрүнүштөр улам тереңдеп өсүп жатат. Учурда аларды жоюу боюнча бир катар иштер жүргүзүлүп жатат. Бирок, маселелердин бардыгы медициналык негизде ооруну басууга эмес, анын келип чыгуу себептерин, терс натыйжаларын тактап, иликтеп алардын алдын алган шарттарды профилактикага багытталышы зарыл. Качан гана тигил же бул терс көрүнүш, окуя пайда болгондо утурумдук жоюп туруу эмес, аларды пайда кылбоо үчүн “Баланы жашынан, келинди башынан” дегендей өзөктүү маселени эске алып башынан тарбиялык туура идеяга, маңыз - мазмунга кандыруу керек. Ошондуктан мамлекеттик бирдиктүү тарбиялоо идеялогиясынын болушу максатка ылайыктуу. Мамлекеттин күчтүү, кубаттуу болушу, жаш муундардын бөтөн таасирлерге азгырылбоосу этнопедагогикалык идеяларга, тарбияга тыгыз байланыштуу. Ал эми тарбия процессин ырааттуу, натыйжалуу жүргүзүү түздөн - түз мугалимге таандык. Мугалим тарабынан өтүлгөн эң жакшы бир саат сабак да окуучунун келечектеги бактысы үчүн берилген баа жеткис сый - белек. “Мугалимге эң сонун кызмат тапшырылган, жер үстүндө мындан жогору турган эч нерсе болушу мүмкүн эмес” - деп улуу педагог Ян Амос Коменский белгилегендей мугалим тарбия ишин мыктылап жүргүзүүдө мамлекет тарабынан тиешелүү шарттардын түзүлүшү өтө маанилүү. Ата - Мекенди сүйүү учурдагы мамлекеттик - саясий элитага же малекеттик тутумга, жетекчиликтин идеяларына берилгендик менен алмаштырууга болбойт. Адеп - ахлаксыз, адамгерчиликсиз, демократиялык идеяларга карама - каршы келген системаларда мекенчилдик түшүнүгү бурмаланат: Мекенди сүйүү, ага кам көрүү учурдагы мамлекеттик - саясий тутумга болгон мамилеси менен бааланып, алардын ички кызыкчылыктарына туура келген нерселердин баары эл - журт, мекен үчүн пайдалуу деп эсептелип калат. Так аңдап билинбеген мындай адашуу, чаташтыруу адеп - ахлакта, рухий - ыймандык өнүгүүдө өтө чоң карама-каршылыктарды пайда кылат. Ушунун себебинен улам өзгөчө бийлик бутактарынын элге каршы саясатына нааразы болгон жаштар өз Ата - Журтун жектеп, өз элин жаман көрүп калган учурлар көп эле кездешет. Мындай рухий - ыймандык чыңалууларды өз өлкөбүздүн өнүгүү тарыхынан көп эле көрүүгө, байкоого болот. Адамдагы мекенчилдик өз мамлекетине берилүү, өз өлкөсү үчүн күрөшүү гана эмес, өз өлкөсүндөгү жетишпестиктерди, кемчилдиктерди ачык айтып сындоо, туура эмес көрүнүштөрдү байкап, ага карата чара көрүүгө аракеттенүү, өзүнүн активдүү ой - пикирин билдирүү, өз салымын кошуу да болуп саналат. Мекенчилдик инсандын аң - сезиминин бийиктиги, адеп - ахлактык сапаттарынын өркүндөшүнүн туу - чокусу. Мекенчилдик

адамзатка тиешелүү болгон жогорку деңгээлдеги баалуулуктарды ар тараптуу коргоого, сактоого багытталган аракет болуп эсептелет.

Кыргыз элинин Ата - Журтту, мекенди сүйүү, аны коргоо түшүнүктөрдүн негизинде “эл”, “жер” түшүнүгүнө өзгөчө маани берилет. Себеби кыргыз эли илгертен көчмөн турмушта жашап “эл” түшүнүгү өзгөчө борбордук мааниге ээ болуп келген. Анткени, көчмөн элдерде жамааттык жашоо, биримдик, элдин ынтымагы, бүтүндүгү башкы маселе болуп, сырткы душмандардан коргонуу, сактануу, биримдикте күрөшүү аркылуу ишке ашырылып элдин бакубаттыгын өнүктүрүү болгон. Бул маселе айрыкча кыргыз элинин “Манас” эпосунда “Курама топтоп куш кылдым, курама жыйып журт кылдым”, “Кырк үйлүү кыргыз журт үчүн, Курман болуп кетейин” деген саптарда бекемделет. Мекенчилдик - адам баласынын туулганынан баштап эле калыптанган сезим эмес, ал коомдук саясий шарттардын негизинде, рухий - адептик жактан өнүгүүнүн натыйжасы. Мекенчилдиктин ролу коомдук турмушта өтө жогору. Ошону менен мекенчилдикке тарбиялоонун турмуштук зарылдыгы аныкталат.

Кыргыз фольклорунун кенже эпикалык формаларында мекенчилдик кыргыз элинин калмактарга каршы баатырдык күрөштөрү менен тыгыз байланышкан. Буга мисалдар “Эр солтоной”, “Эр Табылды”, “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Олжобай менен Кишимжан” ж. б. эпостордо кенен айтылган жана булардын борбордук мотиви Ата-Мекенди сырткы душмандардан коргоо болуп саналат.

“Эр солтоной” эпосунда Ата-Мекенге, элге болгон сүйүү терең сезим менен көрсөтүлөт. Мында эпостун каарманы өз эли үчүн өз өмүрүн берүүгө да даяр. М.,

Душман турса жанымда,
Дуулдап доорон сүрбөймүн.
Душманды куубай жеримден,
Кан агызбай денемден,
Балкылдап кыргыз ичинде,
Бастырып ойноп жүрбөймүн.

Эпикалык чыгармалардын катарында мекенчилдик идеялар жаш муундарды аскердик жактан даярдоо маселеринин гармониялык биримдиги катары келип чыгат. Буга ылайык көптөгөн макалдар кездешет: ”Эр жигит эл четинде, жоо бетинде”, “Жатып өлгөнчө, атып өл”, “Камышы жок көл болбойт, эрдиги жок эл болбойт”, “Эл ичи-алтын бешик”, “Казына казына эмес, эл казына”, “Элиң тынч, жаның тынч”, “Алтын жерден чыгат, баатыр элден чыгат” ж. б.

Мына ушундай эпостун идеяларын толуктаган макал-лакаптарды жаратуу менен, кыргыз эли жаштарды мекенди сүйүүгө, өз өмүрүн Ата-Мекенинин гүлдөшү үчүн арноого тарбиялоону максат кылган. Ата-Мекенди сүйүү улуттук сыймык, улуттук кадыр-барк сезими менен байланышкан.

Тилекке каршы, акыркы 20-жылдардан бери жогоруда аталган касиеттердин, сапаттардын өз күчүн жогото баштаганы байкалат. Буга тынчсызданган белгилүү окмуштуу публицист Советбек Байгазиев: ”Билим берүү процесси, биринчи иретте, жаштарыбыздын атуулдук, патриоттук аң-сезимин, улуттук өзүн-өзү аңдап түшүнүүсүн активдүү түрдө ойготушу зарыл деп ойлойбуз. Жаштарда патриоттук аң-сезимди тарбиялоо жагынан биз Туркия республикасынан үлгү алсак жаман болбос эле. Уккан, окуган маалыматтарыбызга караганда, Туркиянын мектептеринин коридорлорунда түрк элинин акылман, баатыр падышаларынын ичинен байыркы гунндардын башчысы Атилланын, Чыңгыз хандын, Аксак Темирдин портреттери илинип турат экен. Бизде тарыхка мындай кеңири кароо жетишпейт,”-деп белгилейт.

Кыргыз эли элдин даанышмандыгын, улуулуугун айгинелеп көрсөтүү максатында бийлик менен мансаптын, кызматтын өзөктүү маани - маңызын айырмалап түшүндүрүп

берүүгө аракеттенишкен: “Бетеге кетет бел калат, бектер кетет эл калат”, “Калк айтса, калп айтпайт”, “Эрден безсең да, элден безбе” ж.б.

Азыркы учурдагы мектеп улуттук маданияттын базалык дөөлөттөрүн сактоочу, өнүктүрүүчү мекеме болуу менен бирге дүйнөлүк масштабдагы алдыңкы билимдерди инсанга багытталган адамгөй педагогикага таянуу менен, ал аркылуу жаш муундарды мыктылап тарбиялоо менен тарбиялоонун жаңы гуманисттик философиясына негиздениши зарыл.

Учурдагы шартта үй-бүлө өзүнүн тарбиялык функциясынан көп жагынан четтеп кетти. Мектептерде окуучулардын жекече психологиялык касиеттерин, курактык өзгөчөлүктөрүн, мүнөзүн диагностикалоо аркылуу кенири үйрөнүү болбой жатат. Ошондуктан таалим тарбия стратегиясын түзүп, анын негизинде тарбия программасын, аткарылуучу иш-пландардын комплексин ишке ашыруу алдыбыздагы эң башкы милдет.

Биздин негизги максатыбыз өнүккөн өлкөлөрдөй ааламдашуу алкагында өз жүзүбүздү жоготпой, дүйнөлүк жаңылыктарды, жаңы технологияларды өздөштүрүү менен экономикабызды өнүктүрүп, улуттук маданиятыбызды, колоритибизди сактап келечекке умтулуу.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. А. Кыргыз этнопедагогикасы. - Б., 1996
2. Байгазиев С.О. Гумандуу педагогика (изилдөөлөр, талдоолор, ой жүгүртүүлөр) - Б., 2006
3. Найманбаев М. Ж. Мектеп окуучуларына акыл жана адеп-ахлактын тарбия берүүнүн этнопедагогикалык негиздери. - Жалал-Абад., 2014
4. Кыргыз эл макал - лакаптары. - Б., 1991

Рецензент:

Сакиева С.С. – п.и.д., профессор

УДК. 373. 2

КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫ МЕКТЕП ШАРТЫНА, ОКУУ
ЖАРАЯНЫНА КӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЗАРЫЛДЫГЫ
НЕОБХОДИМОСТЬ АДАПТАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ УСЛОВИЯМ,
УЧЕБНОМУ ПРОЦЕССУ
THE NEED TO ADAPT THE JUNIOR SCHOOL CONDITIONS, TEACHING PROCESS

*Найманбаев М. Ж. – п. и. к., доцент,
Акматова И. Н. – окутуучу,
Чоюнова А.Т. – доценттин м.а.
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

Аннотациялар: Бул макалада кенже мектеп жашындагы окуучулардын окуу иш-аракетине ыңгайланышы, көнүгүшү чагылдырылган.

В этой статье отражены адаптация младшего школьного возраста к учебной деятельности.

This article depicts adaptation of elementary school children to educational activities.

Жаңы мектепке келген окуучуларды мектеп жашына, шартына окуу жараянына көнүктүрүү көп иш-аракетти талап кылат. Мектепке ар түрдүү үй-бүлөдөн окууга даярдыгы бар жана жок балдар келишет. Аларды мектепке көнүктүрүү, теңдештирүү бир топ татаалдыкты пайда кылат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй балдар бакчасына барбагандардын теңтуштары менен аз ойноп, мамиле түзө албагандардын үй-бүлөдөгү жалгыз же эрке балдардын мектеп шартына адаптациялануусу дайыма кыйынчылыкта өтөөрү белгиленет.

Мектеп шартына, окуу жараянына бардык балдарда бирдей жүрбөйт. Көпчүлүк балдар мектепке тез ыңгайлашса, кээ бирлеринде бул процесс узакка созулат.

Бул алардын мектепке чейинки психологиялык даярдыгына жана мугалимдин балдарды мектеп шартына ыңгайланыш мыйзамчененемдүүлүгүн мыкты билишине тыгыз байланыштуу жана ал окуучулардын ишенимине кирип,сылык мамиле жасай билиши зарыл.

Окуучу бала канчалык тез мектепке ыңгайлашса, анын турмушунда маанилүү өзгөрүү жүрүп, социалдык кырдаалдардын өнүгүүсү түп тамыры менен өзгөрөт. Окуучу үчүн башкы ролду ойногон окуу ишмердүүлүгү калыптана баштайт.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн негизинде негизги психологиялык жаңы өзгөрүүлөр келип чыгат. Окуу иш-аракети баланын аң-сезиминин борборундагы ойлоону жандандырат. Мына ушул ойлоо үстөмдүүлүк функциясын аткарып, аң-сезимдин бардык башка функцияларынын ишин аныктоодон баштап-анда өз алдынча интеллектуалдаштыруу башталат. Бала окуу жараяны аркылуу жаңы маалыматтарды өздөштүрүп, аң-сезими өсүп, калыптана баштайт жана алган билимдерин турмушта колдонууга аракеттенет .

Кенже мектеп жашындагы окуучулар менен иштеген мугалим балдардын мектеп шартына, окуу жараянына эң жакшы ыңгайланышуусуна мүмкүн болушунча активдүү катышып, аларга жардам берип, ар бир балага туура мамиле кылуунун жолун табуу болуп эсептелет. Мугалим балдардын психологиялык өнүгүүсүнө көңүл буруп, класска байкоо жүргүзүп, талдап, жетишпеген балдар менен жекече иштеши зарыл. Ошондой эле ал балдардын ата-энелери менен тыгыз байланышта болуп, балдардын таануу процесстеринин өнүгүшү, окуу иш-аракеттери, үй тапшырмаларды аткаруу боюнча

сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, бала кайсыл тарабынан жетишпей жаткандыгын кабарлап ал кемчиликтерди жоюу боюнча маалымат берип туруусу зарыл. Ата-энелер үйдөн баланын тапшырмаларын аткарууга көңүл буруп, көзөмөлдөп, жардам берүүлөрү керек. Бирок ата-энелер өздөрү даяр түрүндө тапшырмаларды аткарып, жазып, чечип бербестен балага чечүү жолдорун көрсөтүп, анын өз алдынча ой жүгүртө билүүсүнө көмөк көрсөтүүлөрү керек.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын турмушунда мугалим негизги ролду ойнойт. Балдардын мугалимге болгон ишеними абдан жогору. [1,25] Бул куракта образдуу ойлоо менен образдуу эс жакшы өнүккөндүктөн окуучуларга көргөзмө куралдарды колдонуу, алар менен сабак өтүүдө темага ылайык ыктуу пайдалана билүү окуучулардын көңүл буруусуна, кызыгууларынын артышына жана окуу материалын жеңил кабыл алышына мүмкүнчүлүктөрдү жаратат. Ошондой эле активдүүлүктөрүнүн пайда болушуна шарт түзүп, окуу иш-аракетине ыңгайланышуусуна (адаптациялануусуна) мүмкүндүк түзөт.

Кенже мектеп окуучуларынын турмушундагы маанилүү орунду окуу ишмердүүлүгү менен бирге оюн ишмердүүлүгү да ээлейт. [2,105] Ошондуктан оюнду темага ылайык туура уюштуруп, ыктуу пайдалануу кажет. Оюн балдардын окуу ишмердүүлүгүнүн активдешүүсүнө шарттарды жаратуу менен кызыгууларынын өсүшүнө, көндүмдөрүнүн калыптанышына өз таасирин тийгизет. Окуу процессинде айрыкча адаптациялануу мезгилинде балдар көп энергия сарпташат, тез чарчашат, алагды болушат. Ошондуктан, сабактын орто ченинде физкультминуткаларды өткөрүү(3 – 5 минута) же оюндарды колдонуу окуучулардын кайрадан жанданып жакшы көңүл буруусуна мүмкүнчүлүк берет. Америкалык белгилүү психолог Эриксондун концепциясына ылайык, кенже мектеп курагындагы окуучуларда социалдык сезим менен психологиялык компетенттүүлүк, өзгөчө инсандык (личностук) түзүлүү калыптанат. Баладагы инсандык түзүлүү окуу маалыматтарын өздөштүрүү деңгээлине тыгыз байланыштуу. Мектептеги окууга карата баланын даярдык деңгээлинин түрдүүчө болушу, баланын психикасынын өнүгүүсүнүн түрдүүчө деңгээлине байланыштуу. Бардык окуучулар бир заматта мектеп программасын ийгиликтүү өздөштүрүүсү мүмкүн болбогон нерсе. Ошондуктан мугалим биринчи күндөн баштап балдар менен жекече мамиле түзүп, аларды камсыздап, ар бир баланын өнүгүүсү үчүн ыңгайлуу шарттарды жаратышы зарыл. Андан соң баланын өнүгүү өзгөчөлүгүнө жараша билимди талап кылууну акырындык менен ишке ашырууга болот.

Окумуштуу А. С. Славина окуучулардын сабакта жетишпестигинин негизги себептерин төмөндөгүдөй кылып көрсөткөн.

1. Окууга карата мамиленин туура калыптанбагандыгы.
2. Окуучунун окууга карата жөндөмдүүлүгүнүн жетишпестиги, окуу материалдарын өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктардын болуусу.
3. Окуу иш-аракетине тиешелүү көндүмдөрүн жоктугу.
4. Кыйынчылыктарды жеңүү үчүн эмгектенүүнү билбестиги.
5. Таануу процесстери менен окуу кызыкчылыгынын өнүкпөгөндүгү.

Жетишпөөчүлүктүн себеби болуп окуучунун аффектик кайгыруусу эсептеле тургандыгы көп эле айтылууда. Мындан тескери аффектик кайгыруу окуучунун мугалим менен болгон мамилешүүсүнүн негизинде пайда болот. Окуучу мугалимдин мамилесин адекваттуу кабыл албоосунун негизинде ал нерсеге карата мамиленин адепсиздиги пайда боло баштайт. Балдар мектепке окууга келген күндөн баштап, алардын өнүгүүсү прогрессивдүү болушу үчүн мугалим жагымдуу психологиялык атмосфераны түзүп бериши зарыл.

Өтө эле уялчак, өзүнө ишенбеген, тынчсызданган, тартынчаак ж. б. өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланган балдарды мугалим биринчи күндөн баштап эле аларды сурабастан, акырындык менен аларды окууга кызыктырып тартуу менен өздөрү

суранганда гана ордунда суроо менен жооп берүүгө тартып, андан соң гана доскага чыгаруу керек. Эгерде алар туура эмес жооп берсе же жакшы түшүнбөй калса, анда мындай окуучуларды уяткарбай, тескерисинче жардам берип, сылык мамиле менен стимул берүү зарыл. Окутууну мына ушундай образда алып баруу керек, анткени мындай учурда катасы үчүн бала корпогондой шарт түзүлөт. Эгерде тескерисинче мамиле болсо, окуучунун урушуп, уяткарса окуучунун өзүнө болгон ишеними жоголот, пассивдүүлүк жогорулайт жана алардын мектептен алыстоо аракеттери пайда боло баштайт.

Импульсивдүү, тынчы жок балдардын жүрүм-туруму, менен сабакта иштөөсүн атайын уюштуруу үчүн мугалим аларды жакшы билиши абдан маанилүү. Мындай балдар үчүн эскертүү, кыйкыруу, коркутуу, уяткаруу таасир этпейт, анткени алардагы мындай жүрүм-турумдун келип чыгуусу нерв системасынын башкаруу өзгөчөлүгү эсептелет. Мугалим ата-энелердин жардамы аркылуу окуучуларга профилактикалык, диагностикалык, коррекциялык жана консультациялык иштерди да жүргүзүшү зарыл. Негизги орунга биз профилактикалык иштерди алдыга коюшубуз бир топ ыңгайлуу, анткени аны ондоого караганда баланын өнүгүүсүндөгү жагымсыз жагдайларды болтурбоо кантсе да жеңилерээк. Катачылыктарды биргелешип анализдөөдө эч качан тескери эмоцияга жол бербестен, баланы өзүн-өзү анализдөөгө жана өзүнүн иш-аракетин баалай билүүгө үйрөтүү керек.

Мектептеги окууга болгон психологиялык даярдыгы начар окуучулар менен иштөө өнүгүү менен тарбиялоодогу кемчилдиктерди толуктоо принцибинде түзүлүшү зарыл. Аларды кабыл алууга, көрө билүүгө, айтып берүүгө, сүрөттөр менен иштөөгө, суроолорго жооп берүүгө, текстин мазмунун түшүнүүгө, негизги жерлерин бөлүп көрсөтүүгө үйрөтүү менен кебин өстүрүүгө аракет кылдыруу зарылдыгы бар. Себеби баланын акылынын өнүгүүсү анын кебинин өнүгүүсүнө көз каранды болуп эсептелет. Кептин өнүгүүсү баланын көп окуусуна, суроолорго жооп берүүсүнө, окугандары, уккандары боюнча ой жүгүртүүсүнө жараша болот.

Окуучулардын сөз менен бирге алардын эрктик сферасын өнүктүрүү зарыл. Мына ушуга байланыштуу П.Я. Гальпериндин окуучулардын акыл иш-аракетинин этаптуу калыптандыруу методикасын кеңири пайдалануу талапка ылайык. Бул методиканын негизинде образдар боюнча иштөөгө, эрежелер боюнча акылдуу аракеттерге ж. б. карата эрктүү көңүл буруу калыптанат. Акыл аракетинин этаптуу калыптануу методикасы окуучу балага түрдүү окуу ыктарды жана көндүмдөрдү иштеп чыгуусун бир топ жеңилдетет. М., ондуктардын чегинде акыл менен оозеки кошууну жана окуганды үйрөнүү. Окуу процессинде атайын психологиялык методдорду пайдаланууда оюн каражаттарын ыктуу колдонууну эстен чыгарбашыбыз керек. Мына ошондо гана ар түрдүү деңгээлдеги, даярдыктагы балдар мектеп шартына, окуу процессине жеңил адаптацияланып, окууну ийгиликтүү алып кетүүгө мүмкүнчүлүктөр болот.

Кенже мектеп жашындагы окуучуларды мектеп шартына, окуу процессине акырындык менен көнүктүрүп, окууну натыйжалуу алып кетсе, кийинки учурдагы тоскоолдуктарды жеңил жеңип, көндүмдөр, калыптанып сапаттуу өздөштүрүүгө жетишилет.

Адабияттар:

1. Мухина В. С. Возрастная психология.-М.,2003
2. Миңбаев К. Курак жана педагогикалык психология. -Ош, 1998

Рецензент:

Сакиева С.С. – п.и.д., профессор

УДК: 2-472

ДИН ЖАНА МЕЗГИЛ ТАЛАБЫ
ПОТРЕБНОСТЬ РЕЛИГИИ И СОВРЕМЕННОСТИ
RELIGION AND THE REQUIREMENT OF NOWADAYS

*Пратова М.Т. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Медициналык колледжи*

Аннотациялар: Макалада дин жана илимдин ортосундагы байланыштар каралган. Автордун ою боюнча аталган байланыштар көптөгөн түрдө болот. Бул маселеге чоң көңүл буруу зарылдыгы айтылган.

В статье говорится о проблемах взаимодействия науки и религии. Данные проблемы носят различные формы и требуют неотложательных решений. По мнению автора проблем в этой области не мало, на что следует обратить внимание.

The article says about the problems of interaction between science and religion. These problems are of different shapes and require neotlogatelnyh solutions. According to the author of problems in this area is not enough, you should pay attention.

Илим менен диндин ортосундагы проблемада ар түрдүү көз караштар бар. Атейистик адабияттарда диний ишеним менен илимдин ортосунда карама- каршылыктар баяндалат. Илимде аң-сезимдүүлүк үстөмдүк кылат бирок, ишенимдин да өз орду бар. Илим маданий аң-сезимдүүлүктүн тармактарына көңүл буруу менен заттын эмприкалык реалдуулугуна ишенет, ал эми дин аң-сезимдүүлүктөн сырткары ишенимге таянат.

Дин- ишеним, ал эми религия байланыш жасоо деген маанини түшүндүрөт. Ф.Энгельс «Анти -Дьюринг» деген эмгегинде төмөнкүдөй аныктама берген.

«Ар кандай дин адамдардын алардын үстүнөн кылган тышкы күчтөрдүн алардын башында фантастикалык чагылуусу болуп, бул чагылууда жердеги күчтөр жердеги эмес күчтөрдүн формасына айлануусу болуп эсептелет деген»

Табигаттын сырткы күчтөрү чагылган, жер - титирөө, кургакчылык, көчкү жүрүү,сел жүрүү жана башкалар.

Коомдук күчтөрү стихиялык закондор, адамдын адам тарабынан эзилүүсү. Бул күчтөрдүн алдында адам алсыз, кыялында гана өзгөртөт. Ан-сезимдүүлүктү, акыл-эстүүлүктү иштетүүсү зарыл.

Байыркы адамдар табигатта болуп жаткан кубулуштарды билген эмес, өзүнүн доору менен гана чектелген. Жердеги күчтөр, жердеги эмес күчтөр, аларды асманда болуп жаткан окуялар дешкен. Асманды кудай деп эсептешкен. Кудай наркы дүйнөдө дейт. Коомдук бытые коомдук ан-сезимди аныктайт, дин закон ченемдүү түрдө келип чыгат.

Диндин коомдук социалдык турмушта тамыры өбөлгө болгон факторлорду диндин социалдык тамыры дейбиз. Алгачкы обшиналык коомдо өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшүн төмөндүгү байыркы адамдардын куралдарынын жөнөкөйлүүлүгү, таасирсиздиги табигый күчтөрдүн алдында адамдар күчсүз болот.

Таптык коомдо адамдар эксплуатациясынан кутулуунун жолун таба албагандыгы стихиялык закон ченемдүүлүктөрдүн күч алышы менен аныкталат. Ал эми диндин гнесологиялык тамыры таанып -билүүнүн татаалдыгы, сезим менен тануу процесстеринин биринчи адамдарда жана жаныбарларда бар экендиги далил. «Жерди бака көтөрүп турат» же «үч өгүз көтөрүп турса керек» деген божомолдорду айтышкан. Бул Николай

Коперниктин дүйнөнүн геоцентрикалык системасын ачканга чейин айтылган. Диндин психологиялык тамыры.

Өлүмдөн коркуу, Коркуу туруктуу болгондо динге кайрылууга алыпкелет. Өлүмдөн коркуу, азап тартуу, балдардын жетим калышыадамдарга таасир тийгизет

Кудайдан жардам күтөт. Өлүмдөн корккон адам мечитке барат, Диндин тарыхый тамыры бир муундан экинчи муунга мурас болуп өтө берет, сакталган традиция болот.

Дин закон ченемдүү түрдө коомдун өнүгүшүнүн белгилүү баскычында терең себептердин факторлордун негизинде пайда болот. Диндин структурасы таптык коомдо татаал структурага ээ болгон. Диндик идеология болуп бөлүнөт. [1, 106]

Диндик психология мурда пайда болгон. Диндик идеялардын аздыр -көптүр түзүлгөн системасы болуп эсептелет. Муну дин кызматкерлери тизет

Диндик үрп-адаттар, диндик элестер чон роль ойнойт. Кудайдын ырайынан келтирүү үчүн Диндик уюмдар, чиркөө, мечит ушул элементтер болбосо дин болбойт.

Дин айлана- чөйрөнүн фантастикалык чагылуусунун болушуна карабастан реалдуу коомдук функцияларды аткарат.

Диндин дагы негизги башкы функциясы: кыялдык компенсатордук функциясы: Дин адамдарга бактылуу турмушту наркы дүйнөдө камсыз кылат. Компенсация-ордун толтуруу бул дүйнөдө болбосо, наркы дүйнөдө болот деген ишенимди пайда кылат, Диндин дүйнөгө болгон көз карашты пайда кылуу функциясы: [2, 96]

Адамды кудай жараткан, адам сыйыныш керек, жаман жолго барбоо, бироого ахарат кылбоо эгерде жамандык кылган болсон наркы дүйнөдө жообун аласын деген ишеним пайда болот. Адам жаралгандан баштап өлгөнгө чейинки мезгилди ойлонуусу, жана эмне себептен жашап жаткандыгын толук түшүнүп, муктаждыгын канааттандыруусу зарыл. Эмне учун жашап жаткандыгын түшүнбөгөн адам жашай албашы мүмкүн. Бул үчүн өзүнүн аң-сезимдүүлүгүн, акыл-эстүүлүгүн туура пайдалануусу зарыл. «Келечекте кандай турмушка туш болмзсун»- муну сүрөттөп жазуу өтө кыйын.

Диндин регулятивдик (жөнгө салуу) функциясы; улуттук үрп-адаттардын сакталышын талап кылат. Адам беш убак намаз окушу керек, мындан башка дагы диндин бириктирүүчүлүк функциясы бар. Дин эки масштабда бириктирет, адамдарды диндин негизинде бириктирет. Өз учурунда адамдарды болуп да жиберет.

Мисалы: Бахабистердин пайда болушу. Башка динге массаны үгүттөө жана башкалар. Бул адамдарды улутчулдукка алып келиши мүмкүн.[3, 81]

Тынчтык үчүн күрөштө активдүү күрөшөт. Мисалы: «Урулук кылуу - бул кунөө» Жаман жолдо жүрсөн ар түрдүү жугуштуу оорулардын пайда болушу Мисалы: Спид оорусу. «Аракеттикке каршы күрөшүү», «Ким арак ичсе» мусулман эмес. Ичкен адам аз жашайт жана башка ушул сыяктуу мисалдарды келтирүүгө болот. Дин адамды ишеним менен тарбиялайт. Адамдарды ыймандуулукка, кайрымдуулукка тарбиялайт. Ар бир улуттун дини бар, анын нормалары жана ыкластары кармалат. Адамды жакшы, кечиримдүүлүкө тарбиялайт. Мисалы: Хазрет-и Мухаммбед пайгамбар еврейлерге карата канчалык жакшы мамиле көрсөтсө да, еврейлердин мусулмандарга болгон өчөшүү оту өчпөгөн. Хайбердеги тынчтык келишиминен кийин Пайгамбар бир нече кун ал жерде калган. Селламб. Мимкемдин аялы, Харистин кызы Зейнеб бир күнү Хазрет-и Пайгамбарды конокко чакырды. Дастарконго бышкан этти алып келди. Пайгамбар мындан шек санады. Этти азоолок чайнагандан кийин оозунан чыгарды. Досторунан бирөө этти жутканда ууланып кайтыш болду. Зейнебди чакырып эмне кылганын сурады. Ал да ушул жоопту берди «Эгерде император болсо анан кутулабыз. Эгерде Хак Пайгамбар болсо өзүнө кабар берилет, ал да жебейт деген. Сыноо учун бул ишти аткардым» деп жообун берген.

Хазрет-и Пайгамбар өзүнө карата аткарылган бул жамандыктын айынан Зейнебди кечирген аларга жакшы мамиле кылган. [4, 191]

Адептүүлүк - өркүндөгөн, чыныгы инсандын касиети. Адеп (морал, орусча-нрава)- адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири -бири менен мамилелеринин жана жүрүш-туруш нормаларынын тарыхый жыйындысы. Адептүүлүк адамдардын жүрүш - турушуна, карым катнаш мамилелерине жакшылык -жамандык, абийирдүүлүк уятсыздык, айкөлдүк - караниеттик деген түшүнүктөрдүн негизинде баа берет. Коом адептүүлүктүн нормаларын иштеп чыгат жана коргойт. Ага дин, илим, саясат, философия, юриспруденция Өлдүү коомдук ан-сезимдер да өз таасирин тийгизет. Адептүүлүк нормаларды адамдардын кыйшаюусуз сактоосун көзөмөлгө алуучу эң күчтүү каражат коомдук пикир, элдин назары.

Акыйкаттык, айкөлдүк, мээнеткечтик, чыдамдуулук, достук, адамгерчилик, мээримдүүлүк ар дайым женишке алып келген чоң эненин жомогу баланын жан-дүйнөсүн балкытып, сезимин ойготуп, акылын тактайт, ыйманын тазалайт. Чоң эне, чоң ата (таяне, таята), эне, ата - табигый педагогдор, элдик педагогдор. Небересин койнуна алып жатып элдик жомокторду, болмуштарды, окуяларды көркөмдөп, элестетүү кылып айтып берген таяне, чоң эне бул - чебер тарбиячы. Бала үчүн мээримдүү, эң жумшак, эң жылуу жай чоң эне менен таяненин койну, эң жемиштүү сабак - алардын насааты. Азыркы турмуш-шартыбыз көпчүлүк балдарды бул рахаттан ажыратып койду. Элдеги ыймандын азайышына мунун салакасы тийбей койгон жок.

«Улуттун эң кымбат байлыгы- анын ыймандык, адептик сапаты» болуп саналат.

[5. 87]

Ал бир жаңы пайда болгон билимдер ишенимди жогорулатат. Мисалы: Косманавтардын асман мейкиндигинде учушу. Илим менен диндин ортосунда ишеним менен маданий аң-сезимдин тармактары пайда болот. Диндин адам баласынын тарбиялануусунда чоң мааниси бар. Ыймандуулукка, адептүүлүккө адамдарды алдабоого жана жаман нерселерден жасоодон сактайт.

Адабияттар:

1. Л.Д. Регушкин «Науки и религия» 1968г. 110-б.
2. Справочник «Ислам» 1964г. 218-б.
3. К.Маркс, Ф.Энгельс «Дин жана атеизм жөнүндө» Кыргыз мамлекеттик басмасы, 1964ж., 230-б.
4. Нуржан Озген «Хазрет-и Мухаммед жана анын өмүр баяны» Дин иштеринин жарыялары. Анкара – 1997, 412-б. Бекембай Апыш. «Тарбия назариаты» Ош - 1997, 87-б.

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент

УДК: 1.091 (575.2) (043)

БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН ДҮЙНӨТААНЫМЫНЫН ГЕНЕЗИСИ ЖАНА
ЭВОЛЮЦИЯСЫ
ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ МИРОПОНИМАНИЯ БАРПЫ АЛЫКУЛОВА
GENESIS AND EVOLUTOIN OF OUTLOOK OF BАРУ АЛЫКУЛОВ

*Токоева Г.С. – филол. и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети, tokoeva69@mail.ru*

Аннотациялар: Макаладада акын-ойчул Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын калыптанышы жана өнүгүшү талдоого алынат.

В данной статье проанализированы становления и развития мировоззрения акына-мыслителя Барпы Алыкулова.

In this article are analysed formation and development of outlook of the akyn-thinker Barpy Alykulov

Ар кандай дүйнөтаанымды изилдөөнү анын калыптануусунун социомаданий детерминанттарынан баштоо зарыл. Ушул багытта алганда Барпы Алыкулов – XIX кылымдын аягы XX кылымдын биринчи жарымында жашаган ойчул-акын. Тигил же бул инсан жөнүндө сөз кылганда адегенде эле анын жашаган доору талдоого алынат. Бул учурда Кыргызстан Орусия империясынын курамындагы артта калган аймагы жана патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган коом катары болгон. Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын калыптануусу капиталисттик жаңы акча-товар мамилелерине өтүү процесси жүрүп жаткан доорго туура келет.

Барпы Алыкулов жашаган доордо социалдык чындыктын жана уруу-уруктук мамилелердин таасири астында калыптанган эки карама каршы таптын реалдуу болгондугун көрсөтүп турат. Бул учурда бай-манап, бек-бий, казылардын тобу – үстөмдүк кылса, экинчиси көз каранды абалда турган; алар - дыйкан, малчы, жалчы, чайрыкер, мардикерлер – карапайым калк. Орус капитализминин таасири астында жергиликтүү элден бай адамдар бөлүнүп чыга баштайт да, жаңыдан пайда болуп жаткан акча-товар мамилелеринин активдүү катышуучусу катары белгилүү болот. “Кедейлер” деген атты алып жүргөн малчы, дыйкан, жалчы-жардылар көз каранды катмарда турган коомдун социалдык түзүмүнүн көпчүлүгү болгон. Мындай шарттарда соодагерлер жаңы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн активдүү катышуучусу болуп, үстөмдүк кылуучу катмардын курамында болушкан.

Коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр менен коштолгон кыргыз элинин руханий маданияты да бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болот. Алардын бири акындар чыгармачылыгындагы “заманчы” жана “демократ” деп аталган агымдардан көрөбүз. Барпы прогрессивдүү деп аталып жүргөн демократиялык көз караштагы ойчул катары таанылат.

Барпы Алыкулов 1884-жылы Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Ачы деген кыштакта туулган. Объективдүү шарттардан улам билими жок эле: социалдык жактан теңсиздикте жашашы, жакыр үй бүлөдөн чыгышы билимдүү болушуна мүмкүндүк бербеген. Озүнүн тубаса талантынын негизинде гана төкмөчүлүк жана акындык өнөрүн элге тартуулап келген. Анын атасы Алыкул, чоң атасы Шамурза социалдык жактан оор турмушта жашаган кедей адамдар болушкан. Барпы сегизге чыкканда Назарбай деген байга атасы малайлыкка берет. Ушул жаштан баштап Барпы жыйырма жылдан ашык түрдүү адамдардын колунда малайлыкта жүрөт. Оор турмуштун шарттарында он бир

жашында анын бир көзү көрбөй калат. Бул тууралуу “Мен көргөн күндөр” деген ырында минтип ырдайт:

Кубарды зарлай зарлай кызыл жүзүм,
Ооруду он бир жашта эки көзүм.
Алты сомго он эки ай малай жүрдүм,
Кедейлик кесиринди шондо билдим. [1.190]

Малайлыкта жүрүп турмуштун ачуу-татуусун, оош-кыйышын өз көзү менен көрүп, ошол социалдык теңсиздиктин курчоосунда жетиле берет. Анын балалык жана өспүрүм мезгили өтө оор жана түнт жашоо өткөрүү менен коштолот.

Балалык кезинде атасынын чыгарган ырларын ырдап жүрсө, кийинчерээк өзү ыр жарата баштайт. Алгачкы чыгармалары катары “Кара башыл эчки”, “Пада баккандагы ыр”, “Барпы менен Назар” ж.б. эсептелет. Он үч жашка чыкканда эл алдына чыгып ырдап, социалдык тартиптери чагылдырууга жетишет жана бул чыгармаларында образдуу түрдөгү эмоционалдык-поэтикалык мотив үстөмдүк кылат.

Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын эволюциялык этаптарын талдоодо аны совет дооруна чейинки жана совет мезгили деп эки мезгилге бөлүүгө болот. Анын эң биринчи эл алдына чыгып ырдаган ыры “Жыйындагы биринчи ыр” деп аталып: “Ук калайык үнүмдү, мен көргөн кайгы күнүмдү. Бай-бийлердин дартынан, канча адамзат бүлүндү”[1.3], – деп өзүнүн жеке эмоционалдык-психологиялык маанайын эле чагылдырбастан, социалдык мүнөздөгү чакырык да таштайт. Бул учурда анын дүйнөтаанымы турмуштук аң сезимдин деңгээлинде болгонун далилдеп турат.

XX кылымдын башында акындын коомдук-саясий көз караштары калыптануу баскычында болот. Турмуштук тажрыйбанын жана эмпирикалык билимдердин негизинде анын философиялык көз карашы калыптана баштайт. Эң негизги булактар катары революциянын алдындагы социалдык-саясий кырдаал, кыргыз элинин илимге чейинки билими, төкмө акындар менен жолугуп, айтыш өнөрүнө катышышы эсептелет. Акындын дүйнөтаанымынын эволюцияланышына Токтогул, Жеңижок, Калык жана башкалар менен жолугуп, төкмөчүлүккө такшылышы чоң таасирин тийгизет. Ушундан баштап ал философиялык мүнөздөгү ырларды жарата баштайт. Күн, жер суу, шамал ж.б. жөнүндө ырларды ырдап, стихиялык-материалисттик көз караш менен табият-кубулуштарын талдоого алат.

Октябрь революциясынын жеңишин акын чоң үмүт жана кубануу менен тосуп алат. Совет бийлигинин чындыгын аңдап билип, жаңы социалдык реалдуулукту пропагандалаган прогрессивдүү көз караштагы ойчул катары салымын кошот. Анын көптөгөн чыгармаларынын негизги мазмунун түзгөн темалар - Октябрдын жеңиши жана кедей-кембагалдардын эркиндикке жетиши. Ал совет бийлигинин орношуна жана анын чыңдалышына салымын кошуп, “Кошчу” союзунда иштеп жаңы социалдык кайра куруулардын активдүү катышуучусу болот.

30-жылдары социалдык-маданий өзгөрүүлөрдүн таасири астында акындын дүйнөтаанымы эволюциялык жолдо болот. Ушул убакта анын эки көзү тең көрбөй калат, бирок ал төкмөчүлөк талантынан айрылып калган жок, тескерисинче жаңы эргүү жана шыктануу менен чыгармаларын жарата берет. Ырларынын көпчүлүгү эмгектин баалуулугун жана адам табиятын чагылдырып, коомдун активдүү куруучуларынын ишмердигин көрсөтүп берүү милдетин аткарып калат.

Улуу Ата мекендик согуш жылдары социалдык оптимизмге чакырган ырларды жаратат. Адам экзистенциясынын баалуулугун жогорку деңгээлге көтөрүп, мекенчилдикке, элди-жерди сүйүүгө чакырган ырлары пайда болот. Советтик аскерлердин рухун көтөрүп, душман менен бетме-бет боло албагандыгына арман кылып, ыры менен гана колдой аларын билдирет:

Сокур да болсом өзүм бар
Соолбос алтын сөзүм бар.
Силер медегер мендейге,
Силер барда – көзүм бар [2.251].

Мындай ырлары жогорку патриоттуулугу жана патетикасы менен айырмаланат. 40-жылдары акын материалдык жана руханий жактан оор абалда жашаган. Ырларында өзүнүн жакындарына кайрылып, чыгармаларын этияттык менен барктап мамиле кылууну суранат.

Ошентип, акындын дүйнөтаанымы көп баскычтуу структуралык түзүмдөгү турмуштук, рационалдуу жана иррационалдуу элементтерди камтыган көз караштардын жыйындысы. Социалдык-саясий, этикалык, эстетикалык, философиялык жана деисттик көз караштардын системасы.

Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымын ар тараптуу изилдөөдө анын дүйнөгө көз карашынын калыптануусунун идеялык булактарын талдоо чоң мааниге ээ. Алгачкы руханий булак катары элдик поэтикалык чыгармачылык эсептелет.

Кыргыз эли кеңири түрдөгү жазмасын жайылта албагандыгынан улам элдик оозеки чыгармачылык жогорку деңгээлде өнүгүүгө жетишет. Ошондуктан элдин ой-пикирин чагылдыруунун формасы катары фольклор эсептелет. Ушундан улам коомдук аң сезимдин бардык формасынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн булагы - оозеки чыгармачылык деп айтууга болот. Анткени фольклордо элдин коомдук-экономикалык, саясий-социалдык, руханий-маданий өнүгүүсү чагылдырылат жана болмуштун маани-мазмуну, адам жашоосунун маңызы камтылат. Барпы Алыкулов элдик мурасты жакшы билген жана “Манас”, “Курманбек” “Жаныш Байыш” ж.б. эпосторду, элдик жомокторду, макал-лакаптарды кылдаттык менен өздөштүрүп, андагы каармандардын баатырдыгынын таасири астында калыптанат. Булар жөнүндөгү маалыматты алгач атасы Шамурзадан алат. “Бул дүнүйө бейбапа” деген чыгармасында аталган эпостордогу баш каармандардын эрдиги, инсандыгы жөнүндө айтып кетет. Элдик жомоктордун таасири зор болгондугун анын “Суусаркан жана Барпы” деген чыгармасынан көрүүгө болот. Анткени Суусаркан менен айтышында жомоктун мотиви колдонулат.

Элдик ырлар акындын көркөм-эстетикалык табитинин калыптанышына чоң түрткү берген. Лирикалык ырларды жаратуусуна себепкер болгон элдик сүйүү ырлары эле. Сүйүү ырлары элдик поэзиянын өтө кеңири таралган түрү, алар ашык болгон жарга карата ырдалган жана көпчүлүк учурда анын аты менен аталган. Кыргызда белгилүү болгон элдик “Айтамак” деген ырда: “Айтамактын айынан, азыраак обон саламын. Асылкеч, сендей сулуудан, арманда кантип каламын? Күйгөндөн айтам бир сабак, күйүттү салдың, Айтамак. Күйүтүнө чыдабай, айтмак болдум сөз жамап” [5.89], – деп ага карата болгон ыйык сезимдерин билдирет. Дагы бир элдик ырда “Ак мектеп болду туругум, айнектек аппак тунугум. Алыска кетип асылым, азабын тартып курудум” [5.118], – деп сүйүүнүн айынан күйүт-азап тарткан жандын образы берилет.

Адам жашоосундагы сонундук, көрктүүлүк – сүйүү, ал адамды жашоого, кооздукту туюп-сезүүгө жана да кыжалаттанууга, кээде жалгыздыкка алып келүүчү кубулуш. “Ак Мөөр”, “Кулмырза менен Аксаткын”, “Карагул ботом” ж.б. элдик поэмалар социалдык турмушту баяндоо менен көбүнчө сүйүү, жашоо жана өлүм маселелерин көтөрүп чыгат. Ал эми “Олжобай менен Кишимжан” поэмасында сүйүү темасы философиялык деңгээлге алынып чыгылат да, жашоо, өлүм менен сүйүүнүн диалектикалык байланышы талдоого алынат. Барпы ушул чыгармалардын таасири астында бир нече лирикалык ырларын жаратат.

Барпы легендарлуу ойчулдар Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчы ж.б. мурастарынан кабардар болгон. Алардын асыл ойлору Барпынын этикалык, гуманисттик,

эстетикалык көз караштарынын калыптанышында маанилүү роль ойногон. Айрыкча XVIII кылымдын аягы XIX кылымда жашаган заманчы жана өзү менен доорлош демократиялык көз караштагы акындардын таасири астында инсандыгы калыптанат. Көпчүлүгү менен айтышка чыгып төкмөчүлүк өнөрдү үйрөнөт, өркүндөтөт жана мелдештерде өзүнүн жеке дүйнөкараштык позициясын билдирет.

Акындардын дүйнөтаанымында кыргыз элинин илимге чейинки билимдеринин да таасири чоң болгон, Барпы да андан четте калган жок. Анын көз караштарынын эволюцияланышына табият, адам, коом жөнүндөгү эмпирикалык билимдер да таасирин тийгизет. Анткени кыргыз эли байыртан эле турмуштук практика аркылуу салттуу билимдерге ээ болуп аны колдоно билип, кийинки муундарга өткөрүп келишкен.

Ар кандай этнос өзүнө жакын жашаган элдер менен этномаданий байланышта болуп, тарыхты карытып, руханий байланыштын түрдүү багытын пайда кылган. Барпы акындын дүйнөтаанымынын идеялык булактарынын бири катары Чыгыш маданияты, анын ичинде Чыгыш ойчулдарынын мурастары өзгөчө орунду ээлейт.

Кыргыз эли байыртан бери эле коңшу элдер менен маданий-экономикалык ж.б. мамиледе болуп, руханий маданияттын бири бирине таасири астында жашап келген. Акындын дүйнөтаанымында Чыгыш адабиятынын жана Чыгыш ой жүгүртүү стилинин таасири ачык эле байкалат. Барпы Александр Македонский, Ибн Сина, Платон жөнүндө маалыматтарга ээ болгон. Ошондой эле Низаминин “Искендер намэ”, Фирдоусинин “Шахнамэ” чыгармасы жөнүндө кабардар болгон (“Учкунуна тоо көчкөн, Үрүстөмү дастан бар”). Бул тууралуу “Дүйнө сен” деген ырында айтып кеткен. Ырларында Чыгыш элдеринин орток түрк адабиятында колдонулган терминдер кездешет. Ислам дининин таасири астында да бир топ чыгармаларды жаратат, аны күбөсү болуп “Пайгамбарлар жана олуялар кысасы”, “Пайгамбарлар жана саабалар” деген ырлары эсептелет.

Философиялык чыгармалары катары “Айт, айт десе”, “Аккан суу”, “Күн”, “Жер”, “Шамал”, “От”, “Адам”, “Адамзаттын балдары” ж.б. эсептелет. Аларда табиятка, адамга, коомго карата терең маани-мазмундагы ойлорду чагылдырат. Чыгармалардагы идеялар Барпы Алыкуловду өз доорунун ойчул-акыны болгонун далилдеп турат. Кээ бир чыгармаларынын аталышы башка акындардын ырларынын аталышына окшош болгонуна карабастан Барпы өзүнүн жекече дүйнөкабылдоосун, ой жүгүртүүсүн чагылдырууга жетишет.

Акырындык менен Барпы Алыкуловдун коомдук-саясий көз караштары да калыптана баштайт. Учурдагы социалдык чындыкка карата көз карашын билдирип, аны өзгөртүү, адамдын кызыкчылыгына төп келе турган коом менен алмаштыруу зарылдыгын туюп-сезүүгө жетишсе да, аны өзгөртүүнүн жолун биле албаган.

Моралдык маселеге байланыштуу да өзүнүн ойлорун айтат. Жакшылык жана жамандык, адилеттүүлүк жана адилетсиздик, марттык жана ач көздүк түшүнүктөрүнүн дефинициясын берүүгө аракет жасайт. Ошондуктан Барпынын этикалык көз караштарын анализ кылбай туруп анын дүйнөтаанымын толук талдоо мүмкүн эмес, анткени ал өмүрүнүн аягына чейин моралдык-нравалык мүнөздөгү ырларды ырдап келген. Ал “жакшы-жаман”, “адилеттүү-адилетсиз”, “марттык-ач көздүк” деген дихотомиялык байланышты талдоо менен кошмок категориялардын табиятын ачып адамдагы оң жана терс касиеттерди көрсөтүүгө жетишкен. Анын чыгармаларынын аталышы эле көп нерсени билдирет. Мисалы: “Аялдын жакшысы”, “Аялдын жаманы”, “Жакшы кыз”, “Болор жигит”, “Болбос жигит”, “Марттык”, “Баатырдык”, “Ач көз”, “Бузук” ж.б.

Акындын санат-насыят формасындагы ырлары идеялык-тарбия берүүчү, инсанды калыптандыруучу жана жаштарга турмуштук жолду тандап алуудагы багыттоочу милдетти аткарат. Ушул өңүттө караганда акын ырларынын көпчүлүгүндө тарбия жана

билимдин ролун жогору баалаган ойлорун чагылдырат. “Дүргө жетмек кайдадыр”, “Балдарга насыят” деген ырлары билимди жогору коюп, жогорку нравалуу инсан болууга үндөйт.

Совет доорунда ал өзүнүн дүйнөтаанымынын моделин чагылдырууга жетишет. Ал коомдогу жаңы курууларды чагылдырып “Жер өзгөрүшү”, “Эрк кедейлерге” “Колхоздо”, “Пахтачылар” “Колхозчулар” деген ырларын жаратат. Эмгекти сүйүү, ак ниеттүүлүк идеясын көтөрүп, турмуштук позициясы биротоло калыптанып бүтөт. Эмгек адам жашоосунун базиси экендигин түшүнөт жана анын адамдыгынын калыптанышынын өзөгү деп билет. Ал прогрессивдүү ойчул катары демократиялык кайра түзүүлөрдүн шартында жеке көз карашын чагылдырууга жетишет. Натыйжада анын этикалык гана эмес, эстетикалык да дүйнөкабылдоосу өнүгөт. Дүйнөтаанымы сулуулук жана сонундук, көрксүздүк жана иренжигендик сыяктуу түшүнүктөр менен байланыштуу өнүгөт. “Кубанып колхоз карачы”, “Жаз”, “Жайлоо”, “Суусамыр”, “Бизде”, “Биз жаштар” жана башка чыгармалары совет коомунун чындыгын чагылдыруу менен адамды эмгек аркылуу баалуу болорун сүрөттөйт. “Кубанып колхоз карачы” деген ыры жол куруучуларга арналып, эмгек темасы көтөрүлсө, “Биз жаштар” чыгармасы жаштардын билим алуу маселесине арналат. Жаш адамдын инсандыгынын калыптанышы үчүн терең билим алуу зарылдыгын белгилейт. Анткени билим адамды жарык кылып көрсөтөрүнө ишенген. Акын билимдүү боло албаганын өкүнүү менен ырдайт. Ал: “Окуу менен билимге, түшүнөбүз – таңда биз. Инженердик окууну, бүтүрөбүз таңда биз” [3.229] , - деп окуу ар бир адам үчүн кенири жол ачып берерин баяндайт.

Ошентип, совет бийлигинин алгачкы жылдарында Барпы Алыкуловдун идеялары жана көз караштары жаңы билимдер менен толукталып, кайра куруулардын активдүү катышуучусу болуп калат. Өзүнүн чыгармалары аркылуу жаңы коомдук мамилелердин бекемделишине салымын кошуп, адамдарды активдүү эмгекчил, моралдык жактан туруктуу болууга чакырат. 30-40-жылдары анын коомдук философиялык көз караштары өнүгүп, терең мазмундагы чыгармаларды жаратуусун улантат. Бул убакта Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымы философиялашкан чыгармаларды жаратуу аркылуу эволюцияланат жана ойчул катары калыптанат.

Адабияттар:

1. Алыкулов Б. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1970.
2. Алыкулов Б. Тандалмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1984.
3. Алыкулов Б. Чыгармалар. Биринчи том. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы ред., 1995. – 320 б.
4. Киргизские пословицы, поговорки и изречения. Ф.: Мектеп, 1979. 340 с.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы: 2 томдон турат: 1-китеп / Түз. К.Жусупов. – Б.: “Кыргызстан – Сорос” фонду, 1999.

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент

УДК: 1.091.(575.2)(04)

ПРОФЕССОР Ш.М.НИЯЗАЛИЕВДИН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН НЕГИЗГИ
БАГЫТТАРЫ
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССОРА
Ш.М.НИЯЗАЛИЕВА
MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC ACTIVITY OF PROFESSOR OF SH.M.NIYAZALIEV

*Токоева Г.С. – ф.и.к., доцент,
Мамытов М.И. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети, tokoeva69@mail.ru*

Аннотациялар: Макалада профессор Ш.М.Ниязалиевдин философиялык изилдөөлөрүнүн негизги багыттары чагылдыруу тапты. Ошондой эле жогору билим берүү сферасындагы ишмердиги талданды.

В статье нашли отражения основные направления философских исследований профессора Ш.М.Ниязалиева. А также проанализирована его деятельность в сфере высшего образования.

Found reflections in article the main directions of philosophical researches of professor Sh.M.Niyazaliyev. And also its activity in the sphere of the higher education is analysed.

Адамдагы адамдык жана аны башкаларга көрсөтө билүү өзгөчө талант жана баалуулук болуп саналат. Ар бир инсан ички руханий дүйнөсү аркылуу өзгөлөргө тааныла билиши да кайталангыс изгилик. Мына ушундай жекеликти алып жүргөн инсан биздин устатыбыз жана насаатчыбыз Шайлообай Ниязалиев. Ал педагог гана болбостон, жогорку интеллектти, адамгерчилиги, айкөлдүгү, жөнөкөйлүгү менен сый-урматтын ээси болду. Илим чөйрөсүндө жеке пикири, көз карашы, илимий изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүгү менен айырмаланды. Ошондуктан ушул макалада Ш.М.Ниязалиевдин илимий ишмердүүлүгү жана анын изилдеген багыттары жөнүндө сөз кылууну туура көрдүк. Профессор Ш.М.Ниязалиевдин илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдөгү эки жагдайын бөлүп көрсөтүү маанилүү. Биринчиден, советтик мезгилдеги илимий ишмердүүлүгүнүн калыптануу жана өнүгүү мезгили. Ленинграддык илимий чөйрөдө тарбияланып, кандидаттык жана доктордук диссертацияларын ошол илим мейкиндигинде жазып, коргогон. Бул 1970-жылдан 1990-жылга чейин созулган. Экинчиден, Кыргызстандын эгенмендүүлүктү алгандан кийинки жылдарындагы ишмердүүлүгү. Советтик доордогу 20 жылга созулган убакыттагы илимий ишмердиги чоң илимий борбор болгон Ленинград (азыркы Санкт-Петербург шаары) менен байланыштуу болуп анын философиялык көз карашы, дүйнөтаанымы, инсандык сапаттары ар тараптан өнүгөт. Бул учурда советтик доордогу актуалдуу проблемалардан болгон коомдук аң сезим маселесине кайрылып, ошол багытта илимий билимин өркүндөтөт.

Коомдук аң сезимдин элементтери болгон турмуштук жана теориялык деңгээлин, коомдук психология жана аны аң сезимдеги ордун иликтөөгө алат. Илимий изилдөөсүнүн жыйынтыгы катары профессор Ш.М.Ниязалиевдин доктордук диссертациясы эсептелет. Анын “Улуттук психология жана анын инсандын калыптанышындагы жана өнүгүшүндөгү орду” (“Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности”) деп аталган монографиясы жарыкка чыгат. Эмгегинде совет элинин психологиясындагы кээ бир улуттук жана интернационалдык өзгөчөлүктөр изилденген. Ушул жерден белгилеп кетчү жагдай, советтик мезгилде СССРдин курамындагы союздук республикаларда жашаган бардык элдердин аталышын жалпы бир ат менен атоо идеясы жаралган, ал “совет

эли” деп аталган. Ушундан улам профессор Ш.М.Ниязалиев да совет эли деген түшүнүктүн негиз кылып алып изилдөөсүн жүргүзгөн. Ал совет элинин келип чыгышы жана калыптанышы – объективдүү мыйзам ченемдүүлүк деп белгилеп, совет эли түшүнүгүнүн маңызын, совет элинин жана социалисттик улуттардын өнүгүүсүнүн диалектикасын анализге алат. Автордун пикиринде советтик чындыктын өнүгүшүндө, тагыраак айтканда, XX кылымдын 60-жылдарынын аягында жана 70-жылдардын башында адамдардын тарыхый жалпылыгы – совет эли жөнүндө айта башташкан. Изилдөөсүндө ушундай жалпылыктын келип чыгышын карапайым калктын бийлигинин орношу, өндүрүш каражаттарына болгон коомдук менчиктин болушу, чарба жүргүзүүдөгү социалисттик укладдын бекемделиши шарттап турат деген ойду бекемдейт. “Совет эли - элдердин сапаттык жактан жаңы калыптанган тарыхый жалпылыгы” [1. 15] – деп белгилейт. Аталган процесс кыска тарыхый убакта калыптанды жана өнүгүүнүн түрдүү деңгээлин кыска убакытта басып өтүүгө түрткү берди. “Бул союздун чегинде, социализмди куруу менен катар эле бирдиктүү экономикалык, саясий, социалдык-таптык, маданий, руханий-психологиялык жалпылык келип чыкты жана калыптанды” [1. 16]. Совет эли интернационалдык жалпылык болсо да азырынча тарыхый жактан калыптанып жана өнүгүп келген өзүнүн жеке улуттук өзгөчөлүгүн жана белгилерин сактап калгандыгын айтат.

Ошондой эле совет элинин психологиясынын келип чыгышы жана калыптанышы – элдердин тарыхый жактан жалпылыктын пайда болгондугунун белгиси деп көрсөтөт. Социалисттик коомдук аң сезимдин структурасындагы совет элинин психологиясын иликтөөгө алат. “Коомдук аң сезим “коомдун аң сезими” катары болот, башкача айтканда, адамдардын социалдык жалпылыгынын аң сезиминдеги чагылдыруунун көрүнүшү: таптын, элдин, улуттун, коомдун конкреттүү-тарыхый түрүнүн. “Коомдун аң сезими” категориясы социалисттик коомго карата алынат да, социалисттик болмуштун маңызын, атайын өзгөчөлүгүн жана ички байлыгын чагылдырат” [1. 38] – деп жазат. Социалисттик коомдук аң сезим социалисттик коомдук болмушту чагылдырат. Ал эми социалисттик коомдук болмуш психология деңгээлинде совет элинин психологиясынын маңызын билдирет деген жыйынтыкка келет.

Ш.М.Ниязалиев совет элинин бирдей психологиясынын калыптануусунун негизги этаптарын белгилеп көрсөтөт да бул социалисттик коомдун калыптанышы менен байланыштуу карайт. Ал процессти кыска эле убакытка созулду деп айтууга болбойт. Ал эки этапка бөлүнөөрүн белгилейт. Биринчи мезгили Советтик Социалисттик республикалар союзунун түзүлүшү жана социализмдин негиздеринин калыптанышы менен байланыштуу. Бул учурда элдердин психологиясындагы жеке менчикке болгон мамиле, индивидуализм, эгоизм, улуттук обочолонуу, келечекке ишенбөөчүлүк, диний фанатизм сыяктуу көз караштар четке чыгарыла баштайт [1. 45]. Ал эми экинчи мезгили советтик социалисттик коомдун өнүгүшү менен коштолот.

Философ совет элинин психологиясынын маңызын жана анын кээ бир белгилерин изилдейт. Совет коомунун өнүгүүсүндө мурунку көз караш, ишенимдер, сезимдер жана эмоциялар, кызыгуулар жана умтулуулар, мүнөздөр жана ишенимдер, салт-санаа жана үрп-адаттар өзгөрбөстөн, жаңы коомдук мамилелердин негизинде сапаттык жактан жаңы нравалык, этикалык, психологиялык ж.б. белгилер келип чыкты жана калыптанды. Эмгекти сүйүү, интернационализм, мекенчилдик, коллективизм, гуманизм, Мекенди сүйүү жана берилгендик, достук, жардам жана өз ара жардамдашуу, тынчтык үчүн жана жер шаарындагы адамдардын теңдиги үчүн күрөш сыяктуу маселер жаңы баскычка көтөрүлөт.

Ушул эле изилдөөсүндө совет элинин психологиясындагы таптык жана улуттук белгилердин карым катнашын көрсөтөт. Ш.М.Ниязалиев изилдөөлөрүндө ар бир тап, улут өзүнүн калыпка салынган, изилдөөгө арзыган социалдык-таптык психологиясына ээ деп

белгилейт. Ал минтип жазат: “Психология, таптардын чектелген аң езими катары, индивиддердин кызыкчылыктарынын түздөн-түз аңдап билиши болуп саналат. Ошондуктан, ар бир адамдын жүрүм-туруму, ойлору, адаты, аркеттери социалдык жактан шартталгандыкты жана түстү алган жана алып жүрөт” [1. 68]. Ар бир таптын жашоо шарты, эмгеги, турмуш-тиричилиги сезимдердин, адаттардын, мүнөздүн белгилерин калыптандырат. Ал, социалдык-таптык жана улуттук жалпылыктарга таандык болбогон инсан болбойт, деп белгилейт. Таптык коомдо бул эки жалпылык чогуу жашайт, ал эми инсанда болсо таптардын психологиясы жана улуттун психологиясы карым-катнашта жүрөт, б.а., инсан бир эле учурда ушул эки жалпылыкты өзүнө алып жүрөт. Коомдун тарыхый өнүгүшүндө башкы приоритет тапка таандык, анткени ал тарыхтын жүрүшүндөгү негизги күч болуп кала берет. Бирок коомдун улам алга жылышы менен таптар бири бирин алмаштырат, алар жок болуп кетиши да мүмкүн, ал эми улуттук жалпылыктар мындай тарыхый шарттарда туруктуу болуп кала берет. Анткени улуттук жалпылык кылымдар бою калыптанат, ал улут болуу менен, коомдук-экономикалык формациялардын өзгөрүшүнүн негизинде орчундуу бир өзгөрүүлөргө дуушар болбойт. Таптык жана улуттук психология тыгыз диалектикалык байланышта: ар кандай таптык психологияда улуттук психологиянын белгилери бар жана улуттук психологияда таптык белгилер сакталат. Ушуга жараша ар бир инсан өзүнүн жеке психологиясында таптык жана улуттук белгилерди алып жүрөт.

Белгилеп кетүүчү дагы бир жагы совет элинин психологиясындагы интернационалдыктын жана улуттук белгилердин диалектикасынын изилдениши. Биринчиден, совет элинин психологиясындагы улуттук психологияны изилдөө менен, кыргыз элинин улуттук психологиясын иликтөөгө алат. Кыргыз жеринин кооздугу, айрыкча Тянь-Шань, Сары-Челек, Ысык-Көл сыяктуу кооз жерде жашаган кыргыз эли эмгекчил эл деп белгиленет. Кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары, алсак, Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармалары улуттук психологиянын өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга жетишкен. Ошондой эле “Манас” эпосу жана башка элдик эпостор психологиялык өзгөчөлүктөрдү чагылдырат деп белгилейт. Бүгүнкү күндө профессор Ш.М.Ниязалиевдин бул изилдөөлөрүнүн актуалдуулугу жоголду деген пикир жаралышы мүмкүн. Анткени монографиялык изилдөөсү советтик доордун идеясына негизделип жазылган. Ошондон улам, ушундай ойду пайда кылышы да ыктымал. Анткен менен азыр да маанилүү жоболору бар алар жогоруда белгиленгендей улуттук психология жана анын элдик мурастарда чагылдырылышы, азыркы учурда биз улуттук психологияны “этнопсихология” деп колдонуп жүрөбүз, бирок негизги идея ошол эле профессор Ш.М.Ниязалиев белгилеп кеткен элдик руханий мурастан алынат.

Экинчиден, изилдөөлөрүндө инсандын калыптанышындагы улуттук психологиянын орду жана ролу көрсөтүлөт. Изилдөөсү марксисттик-лениндик көз карашта болсо да, совет элинин психологиясындагы белгилер коллективизм, гуманизм, патриотизм, интернационализм деп белгилейт. Ш.М.Ниязалиев айтат: “Акыркы убактарда көптөгөн биздин философторду, психологдорду жана башка изилдөөчүлөрдү инсан менен байланышкан маселелер өзүнө тартууда. Бул кокусунан эмес. Инсандын ички, руханий дүйнөсүн изилдөө, анын калыптанышы жана өнүгүшү актуалдуу жана ошол эле учурда татаал маселе” [1. 93].

Инсандын калыптанышында тигил же бул улуттук жалпылыктын турмуш-тиричилигинин, үрп-адатынын, каада-салтынын таасири чоң болот. Ошондуктан инсандын калыптанышынын өзгөчө чөйрөсү болуп улут эсептелет. Бул пикирлер бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда., анткени ар бир инсандын калыптануусу этнопсихологияга байланыштуу жүрөт. Ал мындай жыйынтыкка келет: “Демек, инсандын маңызы коомдун маңызынан ажырагыс. Коомдо гана жана коом аркылуу инсандын ички дүйнөсүнүн

калыптануу процесси жүрөт. Биздин коомдо ...тарыхый жактан жаңы инсандын тиби келип чыкты жана калыптанды. Инсан материалдык жана руханий өндүрүшүтүн алып жүрүүчүсү жана түзүүчүсү катары калыптанды” [1. 101].

Ошентип, профессор Ш.М.Ниязалиевдин советтик мезгилдеги изилдөөлөрү инсан жана анын калыптанышына багытталып, адамдын социалдык жактан калыптануусу анын адамдыгын, инсандыгын аныктап тураарын баса белгилейт. Адам коомдо калыптанат жана ал аркылуу мендигин көрсөтөөрүн изилдейт. Адамдын мени коомдогу экономикалык, социалдык, идеялык-саясий турмушка байланыштуу да калыптанат. Ошондуктан инсанды калыптандыруу үчүн коом өзү белгилүү бир максаты бар, идеологиялык баалуулуктарды калыптандырууну көздөгөн өнүгүү багытын коомго, инсандын алдына коюшу зарыл. Ошондо гана инсандын коомго ылайык калыптануусу жүрөт.

Профессор Ш.М.Ниязалиевдин дүйнөтаанымынын экинчи бир маанилүү этабы катары постсоветтик мезгил эсептелет. Эгемендүүлүк жылдары, айрыкча Жалал-Абад мамлекеттик университетинде иштеген мезгилинде ал кыргыз философиясын изилдөөгө басым жасайт. Кыргыз элинин коомдук-философиялык ой жүгүртүүлөрү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзөт[6]. Ошондой багытта аспирант-изденүүчүлөргө жетекчилик кылып, жеке идеялары менен багыт берип турган. Анын жетекчилиги менен кыргыз элинин белгилүү акыны Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымына арналган кандидаттык диссертация корголгон (Токоева Г.С.). Аталган маселенин жыйынтыгы катары Ш.М.Ниязалиев жана Г.С.Токоева биргеликте “Мировоззрение Барпы Алыкулова” деп аталган илимий эмгек басмадан чыккан. Эмгекте Барпы акын кыргыз элинин белгилүү ойчул философу катары изилдөөгө алынат [2]. Изилдөөлөргө ылайык барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын калыптанышы бир топ узак убакытка созулган процесс болуп эсептелет. Кылымдын башында акындын коомдук-саясий көз караштары калыптануу баскычында болот. Турмуштук тажрыйбанын жана эмпирикалык билимдердин негизинде анын философиялык, социалдык-этикалык көз караштары калыптана баштайт. Эң негизги булактар катары революциянын алдындагы социалдык-саясий кырдаал, кыргыз элинин илимге чейинки билими, төкмө акындар менен жолугуп, айтыш өнөрүнө катышышы эсептелет. Акындын дүйнөтаанымынын эволюцияланышына Токтогул, Жеңижок, Калык жана башкалар менен жолугуп, төкмөчүлүккө такшылышы чоң таасирин тийгизет. Ушундан баштап ал философиялык мүнөздөгү ырларды жарата баштайт. Күн, жер суу, шамал ж.б. жөнүндө ырларды ырдап, стихиялык-материалисттик көз караш менен табият-кубулуштарын талдоого алат.

Айтылуу ак таңдай Жеңижоктун философиялык көз караштарын изилдеген кандидаттык диссертация анын жетекчилиги менен корголгон (Шамшиев Р.К.). Жеңижок кыргыз элинин философиялык ойлорунун эволюцияланышына, акындар чыгармачылыгынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон инсан катары талдоого алынат. “Этникалык баалуулук философиялык анализдин предмети катары” деп аталган Б.Атамурзаеванын кандидаттык диссертациясына да илимий жетекчилик кылган. Ошондой эле А.Мамадалиевдин кыргыз элинин акын-ойчулдарынын дүйнөтаанымын изилдеген илимий ишине жетекчилик кылып, өзүнүн философиялык кеңештерин берип турган. Жалал-Абад мамлекеттик университетинде иштеп жаткан жылдары бир нече басылмаларга редактор, сын пикир берүүчү да болгон. “Актуальные проблемы кыргызской философии” деп аталган макалалар жыйнагы Ш.М.Ниязалиевдин редакциясы астында 2005-жылы басмадан чыккан. Ошондой эле философия боюнча бир нече окуу, окуу-усулдук эмгектерди өзүнүн аспирант-изденүүчүлөрү менен биргеликте жарыкка чыгарууга жетишкен[3, 4, 5].

Профессор Ш.М.Ниязалиев педагогикалык жана илимий-изилдөө ишмердүүлүк жолунда жөн гана окутуучу, же илимпоз болбостон, камкор жетекчи, айкөл инсан,

тажрыйбалуу насаатчы катары таанылган. Ал таанылып эле калган жок, белгилүүлүккө, урмат-сыйга, кадыр-баркка ээ болду. Анын педагогикалык ишмердүүлүгүн, адамдык бийик сапатын, жаштарды тарбиялоодогу зор салымын өкмөт да баалады. Натыйжада устатыбызга “Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер” жогорку наамы берилди. Бул жогорку сыйлыкты алгандан кийин да Шайлообай Мамасалиевич талыкпай эмгектенди, жаштарга билим берүүдө, тарбиялоодо өзүнүн жөнөкөй, бирок интеллектуал адам экендигин көрсөттү. Өзүнүн жеке турмушу аркылуу жаштарга үлгү болду, аларга адамдагы эң бир асыл сапаттар болгон даанышмандыкты, жөнөкөйлүктү, акылмандыкты, калыстыкты үйрөттүү. Эң негизгиси билмдүү жана жөнөкөй интеллигент болууга тарбиялады. Шайлообай Мамасалиевич жалал-Абад мамлекеттик университетинде гана эмес, шаарда, областа, республикабызда жалпы элдин баалоосуна ээ болду. Анткени ал ар дайым эл менен жүрүп, коодмук транспортто каттап, элди “сүйлөгөн сөзү, адамдарга жасаган мамилеси, жүрүм-туруму” менен өзүнө бурчу. Бул сөздөрдү атайын белгилеп жазганыбыздын себеби бар анткени бул сапаттарын илимий чөйрөдө да айтып жүрүшчү. Белгилүү илимпоз, философия илимдеринин доктору, профессор Тогусаков Осмон бир жолу минтип айткан: “Шайлообай Мамасалиевичте актерское обаяние” (актердук жагымдуулук – автор Т.Г.) күчтүү өнүккөн, өзүнүн ички дүйнөсү жана тышкы жагымдуулугу менен кишиге тез эле таасир калтыруучу инсан”. Чындыгында таамай айтылган сөз. Шайлообай Мамасалиевич илимге, жашоого, билим чөйрөсүнө жаштарды тартууда турмуш философиясын үйрөтүү менен алып келди. Анын мындай адамдык сапаттары кесиптештеринин, шакирттеринин, замандаштарынын эсинде ар дайым бааланып кала бермекчи.

Адабияттар:

1. Ниязалиев Ш.М. Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности. – Ф.: “Кыргызстан”, 1986. – 112 с.
2. Ниязалиев Ш.М., Токоева Г.С. Мировоззрение Барпы Алыкулова. Жалал-Абад, 2003. 117 с.
3. Ниязалиев Ш.М., Токоева Г.С. Философия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. – Жалал-Абад, 2006
4. Ниязалиев Ш.М. (авторлор менен бирге) Философия. Учебное пособие. - Жалал-Абад, 2004.
5. Токоева Г.С., Ниязалиев Ш.М., Атамурзаева Б.М. Атактуу акылмандар жөнүндө кыскача ойлор. – Бишкек, 2008 – 175 б.
6. Актуальные проблемы кыргызской философии / Ш.М.Ниязалиевдин редакциясы астында. – Жалал-Абад, 2005

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент

УДК 82

Ч. АЙТМАТОВДУН-ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАДАГЫ ЭЭЛЕГЕН ОРДУ
РОЛЬ Ч.АЙТМАТОВА В ЭТНО ПЕДАГОГИКЕ
THE ROLE OF CH. AITMATOV IN ETHNO PEDAGOGIC

*Төрөгелдиева Г – улук окутуучу, Таласбаева Г – окутуучу,
Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад областы,
Аксы району, Кербен шаары, Уметалиев көчөсү-137.
Аксы колледжи, gulzatt@mail.ru*

Аннотациялар: Макалада кыргыз элинин педагогикасын жана педагогикалык маданиятын бийик сереге которуу менен чыныгы инсанды тарбиялоо. Бул маселеге чоң көңүл буруу зарыл.

В статье рассматривается возвышение кыргызской педагогики и культуры, воспитывая настоящего патриота. К этому вопросу нужно уделять много внимания.

In this article it is consider the elevation of kyrgyz pedagogic and culture by bringing up real patriotic. It is necessary to pay great attention to this problem.

«Элдин өмүрү –анын тилинде»
«Каада-салтты, үрп-адатты сактоо –
бул чыныгы инсандык касиет.»
«Улуу элден улуу адам жаралат»

Кыргыз эли, кыргыз тили, кыргыз элинин тарыхы-тээ байыртадан бери келе жаткан нарк- нускалуу, каада-салттуу, кудурети күчтүү элдердин, тилдердин бири. Ата бабаларыбыздын салтын, тилин, динин, дилин, маданиятын урпактарга, кийинки муундарга жеткизүү-бул элибиздин цивилизацияга жетишинин негизги шарты болуп эсептелет.

Азыркы учурда көз карандысыз мамлекет болгондон баштап унутулуп бара жаткан эне тилибизди, ата салтыбызды жүрөгүбүзгө бек сактап, аны кийинки урпактарга жеткизип, жандандырууга мезгил келип жетти.

Кылым карыткан эне тилин, динин, ата салтын, ой-тилегин, ыр күүсүн, тарыхын, маданиятын, оймо-чиймесин, дүйнөнү суктандырган санжырасын, шилекейди чуураткан ширин кыргыз даамдарын, ата бабаларыбыздын накыл сөздөрүн сабак катары окутуп, аны терең түшүндүрүп, балдардын жүрөгүнүн терең жеринен орун тапсак, анда биз ак пейилдүү нагыз кыргыз уул-кыздарын тарбиялай алган болобуз.

Кыргызымда «Тилдин тарыхын билбей туруп, элдин тарыхын изилдөө мүмкүн эмес - деп бекеринен айтылбаса керек. Анткени эне тилге тарбиялоо эң биринчи эне сүтү менен оозанган бешик ырынан башталат жана бакчаларда, айрыкча мектептин башталгыч класстарында өз эне тилин сүйүү мезгили калыптанат. Эне тилин өздөштүрүп, кенири жайылтуу-ар бир окуу жайдын, мекеменин, атыгүл эмгек жааматтарынын кыргыз тилине болгон мамилесине жараша болот.

Тилдин кендиги – бул жан дүйнөнүн тазалыгы, сулуулугу, бийиктиги жана улуулугу. Демек, тилдин өнүгүүсүн, улуттук аң-сезим жана улуттук руханий өнүгүү маселесинен болуп кароо мүмкүн эмес. Тилдин өнүгүүсү адегенде аң-сезим, маданият, каада-салт жана тарых менен тыгыз байланышкан. Бүгүнкү күндө ак элечек энелерди, ак калпактуу аталарды, ат үстүндө ойногон кыргыз эли үчүн улуттук тилди, улуттук маданиятты, үч кыл комуз кыргыз күүсүн, дүйнөнү дүңгүрөткөн Манас атабызды мактап

калуудан ашкан чоң маселе жок болсо керек. Кыргыздар Азиядагы эң байыркы түптүү элдердин бири. Ошондуктан ата-бабаларыбыздан мурас болуп келе жаткан наркыбызды, салттарыбызды бекем сактообуз абзел жана аны жүрөгүбүзгө тумар кылып тагып, бирөөлөргө тепсетүүгө акыбыз жок. Бирок, ошол эне тилибизди барктай албай, аны да ийне баскандай кылып, кээ бир кыргыз атуулдары тилин, динин, салтын унутуп баратканы өкүнүчтүү. Ар бир улут өз тили, дини менен башкалардан айрымаланып турат эмеспи. Ушул сыяктуу улуттарды айрымалап дилин таанытып турган-бул тил. Тил – улуттун үнү. Эмесе кыргыз тилин даңазалаган ыр саптарынан мисал келтирсек:

«Кыргыз тилим балдай ширин таттуусун
Көнүл кушун көкөлөтүп шаттуусун
Мезгил басып кылымдарды карытып
Дүйнөдөгү чоң тилдердей барктуусун»

Кыргыз калкы сандаган кылымдарды карыткан өзүнүн тарыхый жолунда эчен ирет кырчындуу согуштарды башынан кечирип, кырылып жоюлду, нечен ирет ырайымсыз баскынчылардын талоосуна түшүп байлыгынан да, бийлигинен да ажырады. Бирок, ал татаал машакаттуу турмуш сапарында тайманбастан ак калпактын тобосун көргөзүп тилин, динин, каада-салтын, руханий байлыгын жоготкон жок. Аны байытып, өстүрүп, муундан-муунга, укумдан-тукумга мурас катары өткөзүп келди. Бирок муундар алмашып, замандар тогошкон сайын тил маселеси, салт маселеси кыргыз атадан качып бара жаткансыйт. Биздин максат мына ушул эне тилин, ата салтын жандандыруубуз абзел. Мамлекеттик тилге, каада-салтка, үрп адатка тарбиялоонун эң негизги очогу - мектеп болуп эсептелет. Мектеп, мугалим, окуучу булл ажырагыс бир бүтүмдүк. Мында мугалимдин ишинин жоопкерчилиги өтө күчтүү. Мугалим –жаш адамдын руханий дүйнөсүнүн зергери, коомдун ишенимдуу адамы, ага коом эң кымбат, эң баалуу нерсени-балдарды, үмүтүн, өз келечегин ишенип берет. Ошондуктан, мугалимдин адеп-ахлагына, билимине, адистик чеберчилигине өтө жогорку талап коюлат. Жакшы мугалим окуучусунун жүрөгүндө түбөлүк из калтырат, анын жашап, өсүп-өнүгүүсүнө демилге берет. Мугалим деген-бул ыйык, бийик, аруулуктун символу.

Демек азыркы учурда, мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларда болобу, тил маселесин жана элдик педагогиканы эң зарыл илимге айландыруубуз шарт. Анткени, Т.Сыдыкбек уулу айткандай: «Бул улуу мурас-отко күйбөйт, сууга чөкпөйт, ааламаттарда кыйрабайт».

Байыркы тарыхы бар кыргыз элибиз муундан-муунга эне тилибизди аздектеп келип бүгүнкү күндө ал тилибиз мамлекеттик тил даражасына жетип келди. Бүгүнкү күнү биздин алдыбызда оңдогон жылдар бою калыптанган ошол кайдыгерликти жоюп, эне тилибизге жаныча мамиле кылуу милдети турат. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн тилчи-окумуштуулар, мугалимдер изденип, тилге карай ар түрдүү иш чараларды жасап келүүдө. Мамлекеттик тил качан гана коомдук турмушубуздун саясий- экономикалык, социалдык-маданий тармагында өзүнүн татыктуу ордун ээлеп орто, жогорку окуу жайларда окутуу иштери колго алынып, мекемелерде, ишканаларда иш кагаздары кыргыз тилинде жазылганда гана, элибиз нукура кыргыз тилинде сүйлөгөндө гана өнүгө алат. Кыргызда жакшы накыл кеп бар: «Кайсыл элдин жерин жердесен, ошол элдин ырын ырда» деген. Бул накыл сөз улуттар аралык мамилени, достукту, биримдикти чыңдайт. Ушундай көп кырдуу маданияттын каймагын калпып, өзүнүн тулку боюна синирген, ар бир улуттун руханий дүйнөсүнүн мерчемдүү түйүнү- бул элдик педагогика.

Бүгүнкү күндө педагогика илиминин өтө актуалдуу маселелеринин бири болуп:- биринчиден, мугалимдик кесипти жан дүйнөсү менен тандап алган адистерди даярдоо болуп саналат. Экинчиден, дагы бир эң орчундуу маселелердин бири болуп, мугалим менен окуучулардын арасындагы мамиле болуп саналат. Окумуштуулар арасында бул

маселе боюнча да ар түрдүү көз караштар бар. Бири мугалим менен окуучулардын ортосундагы мамиле жасалма иретинде эмес, коркутуп-үркүтүү иретинде эмес, тескерисинче достук маанайдагы мамиле, түшүнүүчүлүк, кызматташтык, чыгармачыл иш-аракеттеги мамиле болушу зарыл деп айтса, бири авторитардык мамиленин болушу зарыл, мугалим менен окуучунун ортосунда (дистантты) б.а аралыкты сактап, талап коючулук болуу керек деп айтып келишет. Мына ушул ой-пикирлердин баарысын кыргыз элинин чыгаан, даанышман жазуучусу Ч.Айтматов өзүнүн чыгармаларында кенири ачып көрсөткөн.

Айтматовдун чыгармаларынын педагогикалык идеясы-азыркы, башкача айтканда келечектеги мугалимдерди окутуп-тарбиялоодо орду зор. Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасын окуган сайын жан дүйнөң тазарып, жаныланып, жаныча көз караштар менен ойлор пайда болуп, жаны кадамдарды шилтөөгө дем-күч берип, жашоого шыктандырып турат. Азыркы учурда элдик педагогиканын салттарын, булактарын өсүп келе жаткан жаш-муундарга окутуп-тарбиялоо иши эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Төгөрөктүн төрт бурчуна аттын кашкасындай таанымал болгон жазуучу Ч.Айтматовдун таалим, тарбия жөнүндөгү ой толгоолору кыргыздын элдик педагогикасынын идеяларынан азыктангандыктан, окурмандарга өтө жеткиликтүү, таасирдүү жана жугумдуу.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында кыргыз элинин тили, дили, тарыхы, маданияты, оюндары, каада-салттары, үрп-адаты кенири чагылдырылган. Демек, жаш жеткинчектерге тарбия, таалим берүүдөгү кыргыз элинин залкар педагогикалык идеяларын жана бай тажрыйбасын жалпы адамзаттын өткөн муундарынын урпактарына керээз кылган ыйык мурастарын, өзүнүн чеберчилиги, көркөмдөп баян этүүдөгү чыгармачылыгы менен Айтматов Чынгыз кыргыз элин дүйнө жүзүнө таанытып жана кыргыз элинин педагогикалык ой жүгүртүүсүн дагы бийик сереге көтөрдү. Кыргыздын кылымдарды карыткан маданий дарамети менен бүгүнкү дүйнөлүк цивилизациянын ортосундагы нукту түйшүктүү изденүүлөр менен аныктап, ага дангыр жол салган Чынгыз Айтматов биздин элдик педагогикабызды жалпы инсанияттын руханий кенчине айландырды. Анын каармандары-Данияр, Жамийла, Момун, Султанмурат, Дүйшөн, Бостон ж.б кыргыздын элдик тарбиясынын идеялындагы инсандар. Алардын көркөмдөлгөн элестери элдин руханий дүйнөсүндөгү асыл сапаттарды (чынчылдык, айкөлдүк, мээнеткечтик, туруктуулук, элге, ата журтка берилгендик, жөнөкөйлүк ж.б) чагылдырат. Ошентип Ч.Айтматовдун педагогикалык ойлору, педагогикалык идеялары биз үчүн баа жеткиз байлык болуп эсептелет. Атап айтсак Ч.Айтматов «Биринчи мугалим» повестиндеги Дүйшөндүн образы аркылуу мугалимдин андагы балдарга болгон кичи пейилдигин, жөнөкөйлүгүн, адамдык мамилесинин бийиктигин көрсөтүү менен педагогикалык маданиятты өзгөчө баса белгилеп көрсөткөн. Чыгармада Дүйшөн балдарды өз баласындай сүйүп, балдардын келечегин жан дүйнөсү менен сезе билип, аларды аң-сезимдүү, билимдүү болууга, келечекке тартынбай кадам таштоого үгүттөйт. Демек, азыркы учурда Дүйшөндүн идеясы эч нерседен коркпой, бардык кыйынчылыктырга туруштук берип, алдынкы максаттарга умтулууга түрткү берет.

Ч.Айтматов мугалимдик кесипке жөндөмдүү, шыктуу, өз кесибин мыкты билген, балдарга ички дүйнөсү менен берилген чыгармачыл адистер керек экендигин бир канча чыгармаларында сүрөттөйт. Мисалы: «Эрте келген турналар» чыгармасындагы Инкамал апай, «Саманчынын жолундагы» Майсалбек, «Кылым карытар бир күн» романындагы Абуталиптин образынан көрө алабыз. Автор чыгармалардын каармандары аркылуу жаш муундарды адам болуп калыптанууда-адеп-ыймандуулукка, илим-билимге умтулууга эли-жерин, мекенин коргоого, жарытылышты сүйүүгө эң негизгиси- адамдык асыл сапаттарды сактоого тарбиялайт. Анткени, азыркы учурда биздин негизги максатыбыз дүйнөнүн өнүп-өскөн элдериндей эле чыныгы инсандарды тарбиялоо. Андыктан,

Ч.Айтматовдун чыгармаларын көбүрөөк окуп, анын айтып кеткен идеяларын бүгүнкү күндө таалим, тарбия жаатында кеңири пайдалансак, анда биз окуу-тарбия иштеринде бир канча ийгиликтерге жетишет элек. Демек, Ч.Айтматовдун педагогикалык даанышмандыгын терең изилдеп, жөнгө салуу келечек окмуштуулардын жана илимий мекемелердин эл алдындагы парзы.

Адабияттар:

1. «Педагогика» Б.Апыш, Д.Бабаев Т.Жоробеков
2. «Кыргыздын улуттук каада-салты үрп-адаты»: А.Сариев
3. «Чынгыз кыргыз педагогикасы», : Зууракан Конгайтиева
4. «Тарбия назарияты». Б.Апыш
5. «Ч.Айтматовдун идеялары жана бүгүнкү илимий педагогика». А.Батыралиев

Рецензент:

Сакиева С.С. – п.и.д., профессор

УДК: 1/14

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КЕДЕЙЛИК ЖАНА КАЛКТЫ СОЦИАЛДЫК
КОРГОО ТУТУМУ
БЕДНОСТЬ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА НАСЕЛЕНИЯ
POVERTY IN KYRGYZSTAN AND SOCIAL WELFARE

Шерматов А.О.
Жалал-Абад Мамлекеттик Университети,
Гуманитардык-экономикалык факультети,
afganes1964@mail.ru

Аннотациялар: Бул илимий макалада Кыргыз Республикасындагы кедейлик жана калкты социалдык жактан коргоо тутумунун маселелери каралган. Ошондой эле өлкөдөгү кедейликти жоюу боюнча сунуштар берилген.

В этой научной статье изучены проблемы бедности и социальной защиты населения в Кыргызской Республике. А также даны рекомендации по сокращению бедности в стране.

This scientific article deals with the problems of poverty and social protection of population in Kyrgyz Republic. And also given recommendations about reducing poverty in the country.

Эгер теңсиздик бүтүндөй коом үчүн мүнөздүү болсо, анда кедейлик анын кайсы-бир бөлүгүнө гана тиешелүү болот. Кедейлик өлкөнүн жыргалчылык деңгээлинин бийиктиги менен байланышкан нерсе. Өлкөнүн экономикалык абалы канчалык жогору болсо, кедейликтин деңгээли ошончолук төмөн. Окмөт калктын жетишпеген катмарларына көрсөтүп жаткан социалдык жардамдын көлөмү да кедейлик деңгээли менен байланышкан. Эгер кедейлердин саны канчалык көп болсо, анда мамлекеттин чыгымдары ошончолук өсөт, ал дароо эле коомдун башка катмарларына да өз таасирин тийгизет. Окмөт социалдык жардам үчүн канчалык көп каражат жумшаса, ошончолук бюджетин кирешелерди түзүүчү беренелеринде инвестициялар аз каралат.

Кыргыз Республикасындагы кедейлик экономиканын өнүгүшүн токтотуп туруучу себептерден гана болбостон, ошондой эле адам укугун сактоо маселеси менен да тыгыз байланышкан. Кедейлер калктын экономикалык жигердүү бөлүгү болуп эсептелишпейт, анткени алар мамлекеттин жардамысыз үй-бүлөсүн багууга кудурети жете бербейт. Алар экономикалык жактан мамлекетке көз каранды болушканы менен өздөрүнүн конституциялык укуктарын жана социалдык артыкчылыктарын жоготушпайт. Бирок, өздөрүнүн укуктарынын баарын ишке ашыруу алар үчүн жеңил боло бербейт. Калктын жарды катмарлары толук кандуу жана социалдык мыкты турмушка ээ эмес. Жарды элдин формалдуу түрдө сапаттуу билимге жана медициналык тейлөөгө жолу ачык болгону менен, чын-чынында мындай жыргалчылыктар алар үчүн жабык.

Стратификациянын түзүлүшү боюнча кедей адамдардын ийгиликке жетишүү мүмкүндүктөрү азыраак, ошентип алардын өздөрүнүн күндөлүк турмушунда кездештирген маселелерин чечүүсү кыйыныраак. Алардын турмушундагы эң негизги максат – эптеп эле аман калуу.

Кедейлик – бул экономикалык гана эмес, ошондой эле адамдын социомаданий абалы. Бул жашоонун өзүнчө бир стили жана образы, укумдан тукумга берилүүчү жүрүш-туруш чен-өлчөмдөрү, стереотиптер, багыттар жана баалуулуктар.

Кедейликти окуп-үйрөнүү боюнча социалдык изилдөөлөрдүн көптүгүнө карабай, азыркыга чейин түшүнүктүн өзүн аныктоодо бирдей пикирлер, бул категорияны өлчөөдө бирдей индикаторлор түзүлө элек. Ар түрдүү теоретикалык көрсөтмөлөрдү колдонуу коомдогу кедейликтин таралышы, анын себептери, натыйжалары жана аны жеңип чыгуунун жолдору жөнүндөгү маселелер боюнча ар кандай жыйынтыктарга алып келет. Кедейликти окуп-үйрөнүүнүн жана өлчөөнүн жок эле дегенде үч теоретикалык-методологиялык – абсолюттук, субъективдик жана салыштырмалуу мамилеси бар.

Кедейликти түшүнүүнүн абсолюттук түрү жөнүндө биринчи ирет Молли Оршански айтып чыккан. Ал кедейликти жашоонун белгиленген минимумуна кирешелердин формалдуу дал келүүсүнө негизделген абсолюттук стандарт катары аныктаган. Расмий булактар боюнча керектөөнүн кепилденген минималдык деңгээлинин көлөмү 2013-жылдын 1-ноябрынан азыркы күнгө чейин бир адамга айына 346 сомду түзөт. Бюджеттин минималдык керектөө көлөмүнүн наркы калктын ар бир кишисине 2011-жылдын 1-январында 2527 сомду түзгөн. Жашоого керек каражат минимумун аныктоонун бир канча усулу бар. Расмий пайдаланылып жүргөн методика боюнча эсептөө жол-жобосу жана көлөмү мыйзам тарабынан аныкталат, бирок Кыргыз Республикасында мындай мыйзам жок.

Субъективдүү кедейлик өз абалын баалап-билген адамдардын өздөрү тарабынан аныкталат. Ушуга жараша мамиле менен кедейлик, жеке адамдын өзүнүн пикири боюнча анын жашап кетиши үчүн керек болгон кирешенин деңгээлинин негизинде аныкталат.

Кыргыз Республикасындагы кедейлик жөнүндөгү расмий түшүнүктөр аны абсолюттук түшүнүүгө негизделген. Бүткүл дүйнөлүк Банктын 2010-жылы берген баасы боюнча Кыргыз Республикасынын 63% калкы кедей жашашат, ал эми 11% өтө кедейлик шарттарында турмуш өтөөдө.

Кедейлик деңгээли аймактан аймакка өзгөрүп турат. Баткен, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ош жана Нарын областтарынын калкынын жарымынан көбү жашоо-турмуштун кандайдыр бир кабыл алынган деңгээлин кармап турууга жараксыз, ал эми Бишкек менен Чүй областындагы кедейлердин пайызы эки эсеге төмөн. Кедейлик жана кирешелердин төмөндүгү базарларга жана социалдык кызматтарга болгон мүмкүндүк географиялык абалдан, начар өнүккөн инфратүзүлүштөн жана чек арага жакын маселерден улам чектелген.

Кедейлик шаарга караганда айыл жерлеринде көбүрөөк тамыр жайган. Бүткүл дүйнөлүк Банктын берген баасы боюнча Кыргыз Республикасындагы кедейлик менен жакшы турмуштун деңгээлин аныктоочу маанилүү себептерге үй-бүлөдөгү балдардын саны жана щй-чарба көлөмү, ошондой эле чарба ээлеринин социалдык-демографиялык мүнөздөмөсү кирип кетет. Жогоруда берилген маалыматтар абсолюттук түрдө кедейликти түшүнүү негизинде эсептелип чыкты. Төмөндө «мүмкүндүктөр» чен-өлчөмү боюнча кедейликтин айрым-бир өлчөөлөрүнө тиешелүү фактылар сунушталат (мисалы, сапаттуу билимге жана медициналык тейлөөгө мүмкүндүк),

Кедейлик түшүнүгүн анын абсолюттук түрүндө пайдалануудан бөлөк кедейликти түшүнүүдө мүлктүк эмес мамилени көңүлгө алуу өтө маанилүү. Бул мамиленин алкагында социалдык деривация деңгээли эске алынат, башкача айтканда жакшы турмуш үчүн керек шарттардын жоктугу же жетишээрлик эместиги. Жашоо-турмуштун эң маанилүү шарттарына сапаттуу билим жана саламаттыкты сактоо кирет. Сапаттуу билим алуу көбүрөөк төлөнө турган кызмат алуу мүмкүндүгүн жогорулатат, техникалык, адистик ыкмаларды өнүктүрүүгө жардам берет. Сапаттык медициналык тейлөө жогоруураак эмгек өндүрүмдүүлүгүнө алып келүүчү ден соолуктуу жумушчу күчүн түзүүгө жардам берет.

Ден соолук адам өнүгүшүндөгү эң башкы курамчалардын бири болуп саналат. Жашоо узактыгынын, балдардын жана энелердин өлчөмүнүн индекстери жалпы өлкө үчүн

ден соолук деңгээлинин маанилүү аныктагычтары болуп эсептелишет. Расмий маалыматтар боюнча, 2011-жылы Кыргыз Республикасындагы орточо жашоонун узактыгы 68,6 жашты түзгөн. Кыргыз Республикасындагы төрөлгөн балдардын, балдардын жана энелердин өлүм деңгээли КМШ өлкөлөрүнүн ичиндеги өтө жогоркуларынан болуп саналат.

БУУӨП (ПРООН) отчету боюнча 2012-жылы калктын 14% расмий медициналык тейлөө ала алышкан эмес. Расмий маалыматтарга ылайык, 2014-жылы бул көрсөткүч 7,8% түзгөн. Булардын көпчүлүгү өлкөнүн айылдык райондорунда жашагандар. Медициналык тейлөөлөрдүн жеткиликсиздигинин негизги себептери болуп алардын баасы жана калк жашаган жерлерден алые жайгашышы эсептелет.

Акыркы жылдарда саламаттык сактоого кеткен чыгымдардын үлүшү кыскарууда. Мисалы, медициналык тейлөөлөргө кеткен чыгымдардын үлүшү 2010-жылдагы 3,7% 2015-жылы 2,3% чейин түшкөн. Мындай абалга ЮНИСЕФ төмөнкүдөй баа берет: «Социалдык чөйрөдөгү чыгымдардын кыскарышы баарынан мурда дарылоо мекемелеринин инфратүзүлүшүнө - алардын от жагуу тутумуна жана медициналык кызматкерлердин айлык акысын төлөп берүүгө таасир этти. Жатып дарыланууга муктаж оорулар медициналык тейлөө жана медикаменттер үчүн акча төлөөгө мажбур. Саламаттык сактоо секторунун болгону 10% гана чыгымдары баштапкы медициналык тейлөөлөргө бөлүнгөн. Бул ден соолугу начар аз камсыз болгон жарандардын өскөн саны (баарынан мурун аялдар жана балдар, ошондой эле башкалар да) өздөрүнө ылайык медициналык тейлөөнү жана дарылоону ала албайт деген сөз».

Адам өнүгүшүнүн жүрүшүндө билим берүү чоң мааниге ээ. Расмий маалыматтар боюнча, базалык мектептик билим берүүгө тартууну 100% жакын деңгээлде сактап калууга мүмкүндүк болду. Билим берүүгө тартууга таасир бере турган жападан жалгыз себеп бул үй-бүлө жашап турган область болуп эсептелет.

Билим берүү чөйрөсүн каржылоонун негизги булагы – бул үй-чарбалардын өздөрү. Мектеп окуучулардын ата-энелерине көп учурларда ондоого кетүүчү чыгымдарды төлөө жана мектеп имараттарын кармап туруу үчүн, керек окуу куралдарын сатып алуу үчүн кайрылышат.

Базалык билим берүүгө тартуу көрсөткүчтөрүнүн жогорулугуна карабай билим берүү сапатынын начарлашы негизги маселе болуп калат. Бул маселе окутуу шарттары өтө начар, окуу китептери менен камсыз кылуу өтө курч бойдон калган, көпчүлүк маалымат каражаттарына, ошондой эле адис мугалимдерге болгон жетишсиздик маселеси да аябагандай сезилип турган айыл жерлеринде өзгөчө курч. 2010-жылы 1 миллион 100 миң окуучуга 78 миң муталим туура келген. Жыл сайын 1,5 миң жаш педагогдор окууну бүтүрүп чыгышат. Ал эми 2014-жылдын 20-мартындагы маалыматтар боюнча республикага 3 миң 622 муталим талап кылынган. Бул маселелердин баары тең аябагандай төмөн айлык акыдан улам келип чыгат. Айыл мектептериндеги мугалимдерге болгон муктаждык шаардыкына караганда бир топ эле өйдө. Билим берүү сапаты да жердин жашоо-турмуш деңгээли менен байланышкан. Билим берүү жана илим министрлигинин маалыматтары боюнча, кедейлик деңгээли төмөнүрөөк эки аймакта – Бишкекте жана Чүй областында – 5-класс үчүн экзамендерди ийгиликтүү тапшыргандардын жогорку пайызы байкалат.

Кыргыз Республикасында кедейлик таасирин азайтуу боюнча бир катар чаралар иштелип чыккан. Төмөндө миграция жана балдар эмгеги аттуу эки маанилүү механизм каралат.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан кийин **миграция** экономиканын маанилүү өзгөчөлүгү болуп калат. Ички (негизинен, айылдык райондордон шаардык райондорго, ошондой эле Бишкек шаарына жана Чүй областынын калк жайгашкан

айылдык жерлерине) жана тышкы (негизинен Россия менен Казахстанга) миграция жалпы өлкөнүн экономикасына аябагандай чоң таасир этет.

Расмий маалыматтар боюнча, 2011-жылдан 2015-жылга чейинки мезгилде областтар ортосундагы жер которуулардын жалпы көлөмү 889.921 адамды түзгөн. Андан тышкары, ички миграциянын орто эсеп менен 18% өскөндүгү белгиленет. Көпчүлүк учурда ички мигранттар Бишкек менен Чүй областына бет алышат. Миграциянын неизгикыймылдаткычтары – өзгөчө түштүк аймактардагы ишке орношуу мүмкүндүктөрүнүн кескин кыскарышы жана айдоо жерлеринин жетишсиздиги. Көпчүлүк мигранттар ишке жарамдуу жаш курактагы айыл тургундары болгондуктан, миграциянын мындай түрү айылдык жана шаардык калк жашаган жерлердеги демографиялык түзүлүштө ассимметрия түзөт, үйдүн бааларына таасир этет, ошондой эле социалдык тейлөөлөргө суроо-талапты көбөйтөт.

1 млн бир миң кыргызстандык жумушчулар (эмгек булактарынын 23%) Кыргыз Республикасынан сырткары иш издөө максаты менен чыгып кетишет. 700.000 чукул мигранттар Россияда, 30.000 Казахстанда эмгектенишет. Көпчүлүк мигранттар республиканын түштүгүндөгү айыл жерлеринин тургундары. Бул Россиянын курулуш жана соода тармактарындагы, Казахстандын айыл чарба тармагындагы арзан жумушчу күчү. Мигранттар негизинен адистиги төмөн иштерде эмгектенишет. Тышкы миграция өлкө ичиндеги жумушсуздук маселелерин бир топ эле азайтканга мүмкүндүк берет, ошондой эле валюталардын түшүүсү боюнча экспорттон кийинки эле негизги булактардан болуп саналат.

Балдар эмгеги түздөн түз кедейлик натыйжасы болуп эсептелет. Үй-бүлөнүн жашоо-турмушунун төмөн деңгээлинен бөлөк Кыргыз Республикасындагы балдар эмгегинин башка себептери болуп мектептердин алыстыгы, билим берүү сапатынын төмөндүгү, ошондой эле мектептердин жылытылбагандыгы эсептелет. Кыргыз Республикасынын 16 жаш деңгээлинде белгиленген жумушчу-нун минималдык жашы жөнүндөгү эл аралык эмгек Уюмунун Конвенциясына (№138) кол койгону менен балдар иш жүзүндө кичинекейинен баштап эле иштей башташат. Расмий маалыматтар боюнча, биздеги балдар эмгеги маселеси анчалык деле курч эмес. Бирок, бир катар эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдардын изилдөөлөр жыиынтыгы такыр башканы айтып турат. Мисалы, эл аралык эмгек Уюмунун отчету боюнча биздин өлкөдөгү ар бир төртүнчү бала ар кандай жумуштарда иштешет. Балдар эмгеги маселеси айылдык райондордо көбүрөөк таралган. Айылдык балдар негизинен талаада иштешет, шаардык балдар болсо расмий эмес тейлөө секторлорунда эмгектенишет (соода, жүктөрдү ташуу сыяктуу жерлерде).

Эмгек шарттары да көпчүлүк учурда ден соолук үчүн коркунуч туудурат: көптөгөн балдар ар кандай аба ырайынын шарттарында узак убакыт бою күч эмгегин талап кылган оор жумуштарды аткарышат. Алар көп учурларда физикалык же психологиялык зордук-зомбулуктардын, же өздөрүнүн жалдоочулары жана / же башка чоң кишилер тарабынан алдоонун объектиси болуп калышат.

«Социалдык коргоо коркунучтарды натыйжалуураак башкаруу үчүн айрым адамдарга, үй-чарбаларга жана коомчулуктарга берилүүчү жардамга жана өтө эле кедей жарандар категориясындагы өкүлдөргө тиешелүү колдоо көрсөтүүнү камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чаралардын комплексин көрсөтүп турат». Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасында социалдык камсыздандыруу, социалдык коргоо жана квазифискалдык төлөөлөр деген социалдык жардамдын үч негизги түрү бар. Калктын 50% социалдык коргоо программалары менен камтылган. Бул жерде социалдык коргоо тутуму кедей адамдардын оорчулуктардан ийгиликтүүрөөк өтүп кетишине мүмкүндүк берээрин, бирок бул калктын кедей катмарларынын экономикалык жана социалдык статусун көтөрүү механизми эмес экендигин белгилеп кетүү керек.

Социалдык камсыздандыруу тутуму ар түрдүү социалдык коркунучтарды азайтуу үчүн тузулган (жаш боюнча ишке жарабай калуу, жумушсуздук, оорулар, кокустан болгон кырсыктар, инвалиддүүлүк жана башкалар). Бул тутум өзүнө жаш курак жана майыптык боюнча пенсияны, багаар-көрөөрү жоктор үчүн пенсияны, оору жана төрөт боюнча пособиени, ошондой эле пенсионерлер үчүн көмүү үчүн пенсияны киргизет. 2014-жылы мамлекеттик пособиелерди алгандардын жалпы саны өлкөнүн калкынын 11% ашып кеткен.

Социалдык жардам тутуму бир нече программалардан турат: А. Акчалай жардамдар: Айына бир жолу берилүүчү жардам (АБЖ) жана социалдык жардамдар. 2014-жылы 16 жашка чейинки (эгер бала окуусун улантып жатса, анда 21 жашка чейин) ар бир балага айына бир жолу берилген жардам 140 сомду түзгөн. Социалдык жардамдар ишке жараксыз жарандарга: майыптарга, жетимдерге, көп балалуу энелерге ж.б. берилет. Жеңилдик алуучулардын категориясына жараша, социалдык жардамдардын көлөмү ... АБЖдан, андан үч эсе ашкан суммага чейин көбөйүп турат.

Б. Максаттуу субсидиялар: 1) жалпы бир айлык кирешеси киши башына 350 сомдон ашпаган үй-чарбалар, эгер жардамдардын башка түрлөрүн албаган болушса электрди, газды, ысык суу менен борбордоштурулган жылуулукту жеңил баа боюнча төлөөгө укуктуу. Айырма мамлекеттик бюджеттин эсебинен жабылат. Мындай тутум Бишкек шаарынан бөлөк, өлкөнүн бардык жерлеринде иштейт. 2) Бишкек шаарынын үй-чарбалары эгер коммуналдык тейлөөлөргө кеткен чыгымдар жалпы кирешеден 27% ашып кетсе турак-жай жардамын алууга укуктуу.

В. Согуш ардагерлери, укук коргоо мекемелеринин кызматкерлери, аскер кызматындагылар, пенсионерлер, майыптар, Чернобыль катастрофасынын курмандыктары жеңил баадагы дары-дармектер, медициналык тейлөө, транспорт, байланыш, энергия, коммуналдык тейлөөлөр, отпуск ж.б. алууга укуктуу.

Мамлекеттин салттуу негизги маселелеринин бири — калктын өтө начар катмарларына ар тараптан колдоо көрсөтүү жана коргоого алуу. Кыргызстандын өкмөтү социалдык багыттанган экономиканы куруудагы өз багытын бир нече ирет бекемдей алды. Бирок, өткөөл мезгилдин ар кандай маселелеринин кесепетинен мамлекеттин мындай колдоосу чектелип калды. Ошондо дал мына ушул өкмөттүк эмес сектор өлкөнүн калкына социалдык тейлөөлөрдө жана социалдык коргоодо көп жардамдарды бере алды.

Адабияттар:

1. Национальный отчет. Человеческое развитие в горных районах Кыргызстана // ПРООН – Бишкек, 2002.
2. Кыргызская Республика: развитие роста для содействия преодолению бедности // Документ Всемирного банка. – Бишкек, 2003.
3. Хольцман Р.И., Йоргерсен С. Управление социальным риском: новая концептуальная основа социальной защиты // Международное налогообложение и государственный бюджет № 8 (4), 2001.
4. Гендерный анализ кадровой политики в Кыргызстане на примере Министерства экономики и финансов Кыргызской Республики // ПРООН. – Бишкек, 2006.

Рецензент:

Токоева Г.С. – ф.и.к., доцент

УДК: 553.41

ИНВЕСТИЦИЯ В ЗОЛОТО
АЛТЫНГА АКЧАЛАЙ САЛЫМ КОШУУ (ИНВЕСТИРЛӨӨ)
INVESTMENTS IN GOLD

*Баракова А.А. – преподаватель,
ККК Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотации: В данной статье были проведены анализы по вложению денежных средств в золото, которая играет не маловажную роль в экономике Кыргызстана да и во всем мире.

Бул макалада алтынга акчалай салым кошуу Кыргызстандын экономикасына дегеле бүткүл дүйнөдө зор маани берерин анализдейт.

In this article analyses were conducted on the investment of money facilities in gold, which plays great role in the economy of Kyrgyzstan and in the whole world.

Сохранение денег – это на сегодняшний день основной приоритет не только богатых людей, но и представителей среднего и низшего класса общества. Здесь разница только в масштабах, при том, что цель одна – уверенность в сохранении и приумножении денег.

Наиболее оптимальным вложением является инвестирование в **ЗОЛОТО**, ведь спрос и цена на него постоянно растут. Колебания валютных курсов по сравнению с ростом цены на грамм золота очень незначительны, что лишний раз подтверждает необходимость совершения такой сделки. На самом деле нет ничего проще, чем купить слиток золота, который имеет строго определенный вес. Слитки бывают от одного до 1000 грамм. В интернете без труда можно отыскать банки, которые торгуют золотом. Стоит учитывать, что с покупателя берется НДС, а выкуп осуществляется по действующей на момент продажи цене.

Чтобы не заботиться о безопасности золота можно его из банка не забирать. Это позволит не тратиться на специальные системы безопасности в доме, поэтому камера наблюдения, защита от прослушки телефона и прочие устройства не понадобятся. Такой вариант возможен благодаря услуге банка, которая предоставляется возможность открыть так называемый ОМС, т.е. обезличенный металлический счет. В этом случае НДС не взимается, а внесенные финансы пересчитываются на вес драгоценного металла, фиксированный в момент совершения вклада. Все денежные средства или только их часть можно снять в любой момент. Единственным недостатком является то, что страхование государства на такой вид инвестирования не распространяется.

Наряду с банковскими вкладами подобные вклады не могли не появиться и в сети. Сегодня есть возможность хранить свои сбережения в золоте при помощи системы WebMoneyTransfer. К тому же развивается система электронных платежей E-Gold, которая ориентирована в основном только на золото. Вы вносите валюту, а она сразу же переносится на настоящий курс золота. При этом любые колебания в курсе золота влияют и на величину вашего взноса.

Инвесторы Кыргызской Республики могут осуществить инвестиции в золото 4-мя способами:

1. Золотые слитки.
2. Золотые инвестиционные монеты.
3. Золотые обезличенные металлические счёта (ОМС).
4. Купить фьючерсы и опционы на золото на Кыргызской торговой системе

Хочу напомнить что инвестиции денег в ювелирные изделия и коллекционные монеты, по моему, не имеют отношение к прямой инвестиции в золото, т. к. цена ювелирных изделий может достаточно сильно превысить цену находящегося в них золота. На такие инвестиции необходимо смотреть как на инвестиционные предметы художественного искусства, что собственно изменяет взгляд на подобные операции.

Есть причина небольшого спроса для инвестиций в слитки золота населением, потребность выплаты НДС при приобретении слиткового золота, в дальнейшем при продаже слитков заплаченный НДС к вам не вернётся. Есть возможность не выплачивать НДС при инвестиции в слитки золота, это не выносить их из банка и оставить их на ответственное хранение в этом же банке естественно за оплату.

Если учитывать, что золотые слитки реализуются банками как правило в районе 20% выше цены чем на рынке, и если прибавить к этому комиссию банка когда он выкупает золотой слиток у гражданина (превышает 10% от стоимости), то он остаётся без дохода при продаже слитка.

Самая используемая форма инвестиции в золото – это инвестиции в инвестиционные монеты. Отличительная черта инвестиций в золотые монеты от слитков, то что инвестиционные монеты продают более сотни банков, что превращает их в ликвидный товар.

Стоимость инвестиционных монет прямо зависима от содержащего в них золота. Инвестировать финансы в монеты очень удобно, монеты дарят, передают по наследству без выплаты налога, при покупке с инвестиционных монет не взимается НДС.

При операции с золотыми монетами есть немало сложностей:

1. Не каждый банк продающий монеты занимается их обратной покупкой, наврное боясь приобрести фальшивку.

2. Высокий спрэд между стоимостью продаж и покупки монет. Стоимость монет суммируется из реальной цены в Центральном банке (стоимость на рынке в Лондоне плюс 2 %) и плюс комиссия банка в районе 2-5 %.

Золотые монеты выгоднее скупать партиями - оптом, оптовым покупкам банками предоставляются скидки. К примеру, в Номос-банке, при приобретении от двадцати монет, предоставляют скидку 2,5 - 4 %. В Сберегательном банке при приобретении 100 и более золотых червонцев вам предоставят скидку 3 %. К огорчению быстрой прибыли на инвестиционных монетах ожидать вам не придется. И ещё одна особенность направленная против краткосрочной спекуляций, если вы обладали монетами менее 3-ёх лет, и сумма от реализации более 125 000 сомов то придётся заплатить 13 % подоходного налога.

Очень привлекательным вложением в золото при приобретении реального золота являются обезличенные металлические счёта (ОМС).

На данный счёт возможно внесение как физического золота (слитка), так и суммы эквивалентной конкретному количеству золота. ОМС бывает как до востребования, так и срочным (депозитным).

Котировки золота – очень важный экономический индикатор. Цена на золото издавна являлась эталоном для денежных средств. И сейчас **цена на золото** продолжает

сохранять статус индикатора инфляции и склонности инвесторов к риску. В разделе публикуется цена золота за 1 тройскую унцию на сегодня и онлайн график исторических значений.

Котировки золота могут быть полезны инвесторам для принятия решений о покупке золотодобывающих активов. Оперативные **котировки золота** также будут полезны торгующим на валютном рынке. Архив котировок золота имеется у любого брокера, предоставляющего доступ к торгам на золото. Кроме того, курс цен на золото публикуется на сайте Нацбанк КР.

На биржах торгуются товарные фьючерсы на золото. Зачастую стоимость фьючерса на золото и есть **цена на золото сегодня** в общем понимании. Котировки золота могут отражать как начало роста, так и падения мировых фондовых рынков. Зачастую динамика цен на золото идет в противофазе с фондовыми рынками.

В настоящее время золото представляет из себя инструмент сбережения, которым пользуются инвесторы повсеместно. Но для инвестирования необходимо находиться в курсе динамики цен золота, а также уметь предвидеть последующую динамику после событий в политических и экономических масштабах. Динамика цен золота превращает этот драгметалл в самый привлекательный способ инвестирования, т. е. вложения финансовых средств.

После отказа многими экономически - развитыми странами от применения золотого стандарта, цена металла стала расти. Не взирая на то, что слитковое золото перестало быть средством платежа, динамика цен в 1980-тых г. прошедшего столетия привела к внезапному скачку стоимости.

Динамика цен на золото снова подверглась изменению с начала 2000-ных годов. Мировые цены несущественно изменились в проходящем 2012 г., [цена тройской унции](#) не падала ниже 1300 USD. Динамика цен золота демонстрирует стабильный подъём, за прошедшие года золото стало самым востребованным инструментом, как у зарубежных инвесторов, так и спекулянтов на бирже.

Рост цены золота иногда складывается не в пользу инвесторов, те, кто приобрёл золото в 1980 г. по цене 600 долларов за тр. унцию, через 10 лет вынуждено продавали драгметалл по цене 250 долларов за унцию. Со слов экспертов, динамика цен золота складывается циклически, временные отрезки подъёма цены на драгоценный металл меняются периодическим спадом, который протекает около 20 лет.

Повлиять на динамику золота как на способ инвестиции может конечно же принятие решений в политической сфере, и в том числе позиция наиболее серьёзных банков государства. К примеру, если какое либо финансовое учреждение произвело увеличение доли в золотовалютном резерве страны, то это бесспорно повлияет на рост цены драгметалла.

Большая часть рыночных экспертов говорит, что рост мировых цен золота продолжится еще некоторое количество лет, но по мнению некоторых крупных инвесторов, рынок золота представляет из себя один из самых крупных «мыльных пузырей», который может хлопнуть в ближайшие годы, нанеся немалые убытки большому количеству инвесторов.

Цены на золото – 2015: факторы роста

Стоимость акций
Центерры на бирже
в Торонто (TSX)
на 11.04.15

USD 5.09 ↑
ЗОЛОТОЙ РЕЗЕРВ КР
Стоимость акций КР в "Центерре"
\$ 394 720 600

К началу апреля стоимость золота по июньским (2015 г.) фьючерсам на бирже COMEX, уменьшилась до 1 280 долларов за тройскую унцию (-0,3%). Проседание котировок на 3,80 доллара стало ответной реакцией рынка на позитивные данные по перспективам экономического развития США, а также на временное снижение напряженности из-за противостояния Украины и России.

Впрочем, золотой рынок довольно быстро оправился от "крымского синдрома", а валютный, как уже отмечали специалисты Financenews24.org, в последнее время отреагировал стабилизацией и даже укреплением курса рубля.

Тем не менее западные эксперты придерживаются мнения, что "золотая лихорадка" сезона 2015 года еще только начинается, и увязывают прогноз дальнейшего роста цен на золото с действиями следующих основных факторов:

1. Манипуляции рынком

Именно такой диагноз исследователи склонны поставить резкому снижению цен на золото, наблюдавшемуся в прошлом, 2013 году, когда стоимость этого драгоценного металла освежила исторические минимумы, снизившись почти на 28%.

Однако именно использование медвежьих настроений (во многом искусственно вызванных) для дальнейшего обвала золотого рынка и дало толчок своеобразной цепной реакции, следствием которой может стать существенное сокращение мировых промышленных мощностей добычи золота на фоне столь же резкого роста спроса на него.

К чему это может привести? Наиболее сенсационные прогнозы цен на золото в 2014 году обещают, что его стоимость может достигнуть 2 000- 2 500 долларов за унцию и это - даже без учета форс-мажорных обстоятельств (вроде роста политической напряженности в Восточной Европе), которые провоцировали подорожание золота с начала года.

2. Кризис "золотых" шахт

Вполне ожидаемым последствием обрушения цен на золото в прошлом году стало сокращение промышленных мощностей по его добыче - иными

словами **закрытие** (консервация на неопределенный срок) золотодобывающих предприятий, для которых цена в **1 200- 1 250** долл. за тройскую унцию золота стала порогом рентабельности.

Между тем, по самым осторожным подсчетам, именно на долю подобных предприятий приходилось порядка **27-32%** всей добычи этого драгоценного металла. Ускоренная же реанимация этих шахт на фоне явно растущего спроса на золота в течении одного только текущего года представляется весьма маловероятной, если вообще возможной.

3. Китайский синдром

Ключевым для золотого рынка представляется и тот факт, что наряду со своим ускоренным индустриальным и технологическим развитие, Китай уже в течении 14 лет поступательно увеличивает импорт золота.

При этом темпы прироста золотого импорта впечатляли - только за один 2012 год объемы закупки золота почти **удвоились** - с 470 до **930** тонн.

Как только же цены на золото в 2013 году начали обвально снижаться, Поднебесная сразу же предприняла энергичные меры по **приобретению активов** крупнейших золотодобывающих предприятий мира - от Канады и Бразилии, до Австралии и даже... Кыргызстана.

Предполагается, что на фоне оживающего мирового спроса на золото и дополнительном сосредоточении золотодобывающих мощностей под контролем китайского капитала, цены на золото могут взлететь до **1 800- 2 000** долл. за тройскую унцию. И это еще не считая такого фактора, как...

4. Индийская "желтая" лихорадка

Спрос на золото в этой стране в последние годы растет поистине реактивными темпами. Так, только за три (!) дня, последовавших после апрельского (2013 г.) падения цен на золото, индийцы скупили почти **16,5** тонн этого желтого металла.

Стоит заметить, что эти рекордные объемы закупок были произведены, несмотря на то, что правительство Индии подняло ввозные пошлины на золото почти на **50%**. Затем, уже по итогам мая 2013-го, золотой импорт Индии достиг **176** тонн - т.е. в почти два раза превысил показатель соответствующего периода предшествующего года. Что же касается прогнозам на 2014 год, то, согласно данным Всемирного совета по золоту, аппетиты Индии могут увеличиться до **240-260** тонн, что также явится мощным "бычьим" стимулятором для цен.

5. "Пенсионная чума" Японии

То, что государственные и частные пенсии в этой стране по своему уровню уступают разве что только США, является малоизвестным, но важным для прогноза цен на золото фактом.

По самым скромным оценкам, общий объем японских пенсионных фондов, призванных обеспечить стремительно стареющее (в процентном отношении) население страны, уже достиг порядка **3, 3 триллиона** иен.

Все эти деньги ищут новые места эффективного вложения, одним из которых и являются **инвестиции в золото**.

Подобным решениям инвестиционных фондов способствует такое важное обстоятельство, как политика дальнейшего смягчения иены (снижения ее курса по отношению ко всем ведущим мировым валютам), которую последовательно проводит японское руководство.

В результате, только за прошлый год, японские пенсионные фонды вложили в золото более **3 млрд.** иен под **1,5-3,0%** годовых.

Между тем, согласно подсчетам специалистов, дальнейшее наращивание объема пенсионных средств населения Японии, вложенных в золото даже под **1,0%** годовых в течении последующих 1-2 лет, может способствовать росту мировых цен на золото до **1 500- 1 552**, а при **3%**-й ставке этот показатель вырастет уже до **2 250-2 260** долл. за унцию.

Прогноз на 2015 год

Общие капитальные затраты в 2015 году, за вычетом расходов на производство вскрышных работ, должны составить \$75 миллионов. Расходы на модернизацию основных фондов главным образом связаны с широкомасштабным переоборудованием парка большегрузной горной техники (\$36 миллионов); строительными работами по увеличению высоты дамбы хвостохранилища (\$7 миллионов) и прочими статьями (\$6 миллионов).

Инвестиции в развитие запланированы в объеме \$26 миллионов и включают перенос объектов инфраструктуры рудника в связи с расширением контуров карьера в соответствии с планом KS-13, а также мероприятия по откачке воды.

Денежная составляющая капитализированных расходов на вскрышные работы в связи с разработкой карьера в 2015 году ожидается в размере \$185 миллионов из общих расходов на производство вскрышных работ в сумме \$234 миллиона.

Рудник «Кумтор», расположенный в Кыргызской Республике, является крупнейшим золоторудным предприятием Центральной Азии, управляемым западной компанией «CenterraGoldInc». Всего с начала промышленного производства в мае 1997 года по 31 декабря 2014 года на «Кумторе» произведено около 9,9 миллиона унций, или 307,9 тонны золота.

В конце необходимо заметить, что покупка золота не является самой выгодной и самой надёжной альтернативой для инвестиций ваших денег.

Как говорят специалисты, часть ваших золотых вложений не должна быть более 30 % от ваших активов. Не храните все свои яйца в одной корзине.

Литературы:

1. Инвестиции и инвестиционное проектирование в странах с трансформирующейся экономикой / С.А. Пелих [и др.]; под науч. ред. С.А. Пелиха; Академия управл. при Президенте Респ. Беларусь. – Минск: Право и экономика, 2007г.
2. Основы финансового менеджмента /под ред. Бланк И. А. Эльга: Ника-Центр Киев: 2010.
3. Гончаренко Л.П. и др. Инвестиционный менеджмент. М., 2005.
4. Колтынюк Б.А. Инвестиции: Конспект лекций. -- СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2006.
5. Овчинников Е.Н. Инвестиции: Учебное пособие. - Челябинск., Челябин. Гос. Ун-т, 2008.
6. Управление инвестициями: В 2-х т. Т.1. / В.В. Шеремет, В.М. Павлюченко, В.Д. Шапиро и др. - М.: Высшая школа, 2007.
7. Фальцман Ф.К. Оценка инвестиционных проектов и предприятий. -- М.: ТЕИС, 2011.
8. Пешкова М.Х. Экономическая оценка горных проектов. - М.: Издательство МГГУ, 2003.
9. Ссылки: www.centerragold.com, www.kumtor.kg, [http://24.kg/ekonomika/8794 v 2014](http://24.kg/ekonomika/8794_v_2014), <http://financenews24.org/>, <http://financenews24.org/tseny-na-zoloto-2014-factory-rosta/>, ru.akipress.org, <http://for.kg/news-312453-ru.html>

Рецензент:

Карбекова А.Б. – к.э.н., доцент

УДК153\2:8

КЫРГЫЗ ЖАРАНДЫК КООМУНУН АДАМ УКУКТАРЫН САКТОО
ЖААТЫНДАГЫ АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ ИШМЕРДИГИ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА
ПО СОХРАНЕНИЮ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ
ACTIVITY OF A CIVIL SOCIETY OF KYRGYZSTAN
ON PRESERVATION OF HUMAN RIGHTS AT THE PRESENT STAGE

*Зулпуева Р.Ж. – улук окутуучу,
Ош гуманитардык-педагогикалык институту,
Ош шаары, zulpuева59@mail.ru*

Аннотациялар: Макалада Кыргызстандын азыркы эгемендүү мезгилиндеги жарандык коомдун адам укуктарын сактоо боюнча иш-тажрыйбасына анализ берилет. Кыргызстандын шартында түрмөлөрдө, кылмышкерлерди убактылуу кармоочу жайларда күч түзүмдөрүнүн адам укуктарын бузуусуна, аскер милдетин аткаруу жана башка мекемелердеги адам укуктарынын көйгөйлөрүнө басым жасалат.

В статье анализируется опыт деятельности гражданского общества по сохранению прав человека в условиях современного Кыргызстана. Делается акцент на недостаточной работы силовых структур Кыргызской Республики по обеспечению прав людей в тюрьмах, в местах временного пребывания подозреваемых, а также проблем обеспечения прав военнослужащих страны.

In article experience of activity of a civil society on preservation of human rights in the conditions of modern Kyrgyzstan is analyzed. The emphasis on insufficient works of power structures of the Kirghiz Republic on maintenance of the rights of people in prison, in places of time stay of suspects, and also problems of maintenance of the rights of military men of the country is placed.

Кыргызстан Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пактынын (1966) жана БУУнун Кыйноолорго каршы конвенциясынын (1984) катышуучусу болуп саналат. 1999-жылы БУУда берген биринчи улуттук отчетунан баштап, республика мезгил-мезгили менен берилүүчү экинчи жана үчүнчү отчетту бербей, жооптуулук жол-жобосун сактабай келген. КР Конституциясы жана кылмыш мыйзамдары кыйноолорго тыюу салгандыгына карабастан, Кыргызстанда кыйноолорду жана ырайымсыз мамилени колдонуу олуттуу көйгөй боюнча калып келүүдө. Кыйноолор менен ырайымсыз мамилелер ички иштер органдарында, аскердик бөлүктөрдө, пенитенциардык мекемелерде, психиатриялык клиникаларда, балдар үйлөрүндө, интернаттарда колдонулууда. 2010-жылы өлкөнүн түштүгүндө болуп өткөн улуттар аралык чыр-чатактан кийин укук коргоо органдарынын кызматкерлери тарабынан кыйноолорго жол берилгени кыйла курчуп кеткен. Укук коргоочулардын маалыматы боюнча мындай кыйноолор массалык түргө да айлана баштаган. 2011-жылы Кыргызстанда БӨУлардын күчү менен 200 ашуун кыйноо көрүнүштөрү ачыкка чыкса, анын 87%ы ички иштер түзүмдөрүнө туура келет. Башкы прокуратура кыйноолорду колдонуу боюнча келип түшкөн арыздарга тийиштүү көңүл бурган жок.[1.81]

БУУнун кыйноолор маселеси боюнча Атайын баяндамачысы Хуан Мендес 2011-жылдын декабрь айындагы Кыргыз Республикасына жасаган иш сапарынын жыйынтыгында, кыйноолор көп өлкөлөрдө “кенири тараган көрүнүш...” болуп калганын белгилеген. [2.106.] Азыркы статистикалык маалыматтар Хуан Мендестин пикирин

ырастап турат. Кыргыз Республикасынын Башкы Прокуратурасынын расмий маалыматтарында 2012-жылы прокуратура тарабынан кыйноолорго байланышкан 371 арыз катталгандыгы, бул 2011-жылга салыштырмалуу 73 арызга көптүк кылары белгиленген.

Бейөкмөт уюмдардын маалыматтары жабык мекемелерге мониторинг жүргүзүүдө, кыйноодон жабыркагандарды же алардын туугандарын кабыл алып, аларга кеп-кеңеш берүү учурунда топтолуп турат. 2011-жылы бейөкмөт уюмдардын өкүлдөрүнөн, Акыйкатчы (Омбудсмен) аппаратынын кызматкерлеринен жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Коомдук байкоочу кеңешинин өкүлдөрүнөн түзүлгөн байкоочулар тобу Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын бардык убактылуу кармоо изоляторлоруна (УКИ) мониторинг өткөрүп, анын жүрүшүндө ал жерлердеги камакта жаткан 193 адам суралган [4.54]. Суралгандардын дээрлик ар бир үчүнчүсү же 31,1 %ы кыйноого кабылгандыгын айтышкан. Ушундай иш изоляторлорго 2012-жылы жүргүзүлгөндө, ал жерде камакта жаткандардын 39,4%ы кыйноолордун болуп жаткандыгын айтышкан [5.106.]

2009-2012-жылы бейөкмөт уюмдардын берген маалыматы боюнча, 32 интернат мекемелеринен тарбиялануучуларга дене-бой жактан зомбулук көрсөткөн 28 окуя, балдардын муктаждыгына тоготпостук менен мамиле кылган 24 көрүнүш аныкталган. Көбүнесе, УКИде күнөөнү моюнга алуу боюнча көрсөтмө берүү үчүн, интернаттарда – балдарды эксплуатациялоо жана материалдык пайда табуу, ошондой эле дисциплинардык жазага тартуу үчүн кыйноо аракеттерине барышат”. Укук коргоочулардын ою боюнча, “психикалык жактан оорукчан адамдардын саламаттыгы менен алектенген ар бир бюджеттик мекемеде оорулуулар же кыйноого, же кулчулукка дуушар болушат”.

Бул колдонулган кыйноолор тууралуу маалыматтар толук эмес экендигин белгилеп коюу зарыл. Көпчүлүк учурда кыйноолор каттоого алынбагандыктан, алардын чыныгы санын аныктоо кыйын. Анткени кыйноолор боюнча арыздануу пайдасыз, ал тургай кээде кооптуу деген ишеним коомдук аң-сезимде орноп калган.

2012-жылдын апрель айында жергиликтүү изилдөөчү уюм тарабынан Бишкек жана Ош шаарларынын тургундарына сурамжылоо жүргүзүлгөн. Анда ар бир респондентке жыйырмадай укук жана эркиндик багытындагы тизмеден өзүн баарынан көп тынчсыздандырган бешөөнү тандоо сунушталган. Мындай сурамжылоолордун жыйынтыгында социалдык-экономикалык укук бузуулар алдыңкы орунга чыккан. Бирок бул ирет борбордогу респонденттердин 30 %ы жана Ош шаарындагы сурамжылангандардын 25 %ы дал ушул “кыйноолор менен ырайымсыз мамиле жасоо” маселесине баарынан көп тынчсыздандыраарын белгилешкен Кыргызстандын шартында көпчүлүк учурда адам укугунун бузулушуна байланышкан тынчсызданууларга дал ушул укуктарды коргоого милдеттүү органдар, ириде, милиция болуп себеп болууда.

Укук коргоочу уюмдар кыйноолорго жана ырайымсыз мамилеге байланышкан фактылардын 80 %ы укук коргоо органдарына туура келерин ырасташат [1.81.] Мисал: 2011-жылдын 29-июлунда көрсөтмө берүүгө мажбурлоо максатында Чүй облусунун ИИБ кылмыш иликтөө бөлүмүнүн кызматкерлери тарабынан шектелүүчү ур-токмокко алынган. Мында аны желим союлча, муштум менен, далысына, башына, таманына, кабыргаларына тээп, сабашкан, ал эми бул учурда эки кызматкер аны бутунан кармап берип турушкан. Мындан улам шектелүүчү эсин жоготуп, эки жолу жүрөгү айланып, кускан. Аны эсине келтирүү үчүн жаагына чапкылашкан. Андан соң, башына баштыкча кийгизип, эсинен танганча муунтушкан. Бөйрөк, табарсык тушка тебишкен. Бир адам анын курсагына отуруп алып, желим союлча менен ичине урган. Мындан кийин, аны колуна салынуучу кишен менен отургучка байлап, ушундай абалда таң аткыча калтырып коюшкан. Маал-маалы менен кызматкерлер келип, кулагына жана моюнуна муштап, эртеси күнү милиция

кызматкерлери целлофан баштыкчага оролгон желим союлчаны алып, кылмыш жасагандыгын моюнуна албаса, зордуктайбыз деп коркутушкан [9.58.]

Кыйноолор Ички иштер министрлигинде эле эмес, Коргоо министрлигинде, Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетте, аскер бөлүктөрүндө жана Чек ара кызматтарында да колдонулат деп укук коргоочулар ырасташат. Бирок, буларда бир катар себептерге, анын ичинде ишмердик өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыйноолор алда канча аз колдонулат.

Мекемелерде кыйноолорду колдонуу өнөкөткө айлангандыгын, мунун кесепети даана байкалып жаткандыгын Ички иштер министрлигинин жетекчилиги жокко чыгарбайт. ИИМдин мурдагы жетекчиси Ш.Атаханов: "... жетиштүү далил топтоого аракеттенбей эле, тергөө органдары шектелүүчүлөргө кылмышты моюнга алдыруу менен алектенип жатат. Кыйноолорду колдонуу менен андай көрсөтмөлөрдү алуу, албетте, оңой", - деп, мойнуна алган [3.27.]

Жарандык коомдун өкүлдөрүнүн пикиринде мунун себеби милиция кызматкерлеринин сапаты начар, билим деңгээли талапка жооп бербейт деп санашат. Анын үстүнө айлык акынын аздыгы жана техникалык базанын начардыгы да бир катарда турат [4.161.]

"Кыйноолор – милициянын кесипкөй эместигинен чыккан көйгөй, андыктан бул бүтүндөй коомго коркунуч жаратат. Кыйноолордун жардамы менен, негизинен майда кылмыштардын бети ачылат, демек кылмыштын бетин ачуунун пайызын жогорулатат. Иштей ала турган кесипкөй кызматкерлерге тийешелүү шарттар түзүлбөгөндүктөн, алар жумуштан кетип жатышат. Буга чейин кетип калгандар бүтүндөй эле бир армия" деп санайт укук коргоочу Н.Токтакунов.

Коомдун коопсуздугуна чоң коркунучту жараткан кырдаал – укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин одонолук, ээн баштык, пара алуу, кызмат абалынан пайдалануу, орой жана зордук-зомбулук кылуу сыяктуу чектен чыккан, терс мамилелеринин адаттагы көндүмгө айланышы. Ал эми коомчулук мындай кырдаалга социалдык каршылык, алдын алуу чаралары болбосо, анда бул маселе ого бетер оорлошуп кетери, чиновниктер өз ыктыяры менен андан баш тартпай тургандыгы жөнүндө ойлонбойт.

Милициянын адам укуктарын тебелөөсүнүн, кызмат абалынан пайдалануусунун себеби көп кырдуу. Ал себептердин негизгилери: укук коргоо органдарынын коррупцияга баткандыгы, алардын кызматкерлеринин профессионалдык деңгээлинин өтө төмөндүгү, айрымдарынын эң жөнөкөй моралдык-адептик сапаттарынын жоктугу. Милиция органдарында адамды жек көрүүчүлүк, зордук-зомбулук, ырайымсыздыктын мисалдары көп эле кездешет. Мунун баары коомдо коркуп-үркүү, аргасыздык абалын түзөт.

Ошондуктан азырынча мыйзам чыгаруу базасындагы коомду жаңыртууга тийиш болгон көп өзгөрүүлөр көбүнесе жүргүзүлбөй кала берүүдө. Чынында, милициянын ишине киргизилип жаткан жаңылануулар сот адилеттигин жүргүзүү тутумундагы башка органдардын (прокуратура, сот жана башка укук коргоо кызматтарынын) да иш-аракеттерине өз таасирин тийгизбей койбойт. Ушул себептен милицияны реформалоо соттордун жана башка юстиция тутумунун органдарынын иш-аракеттерине өзгөртүүлөрдү киргизүү менен коштолушу керек, себеби бул түзүмдөрдүн бүгүнкү күндөгү иши кайра өзгөртүүлөрдү кечендетип, натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Мыйзам иштеген демократиялык мамлекетте бир дагы адам же кызматкер мыйзамдан жогору турбайт жана ар бир адам, ар бир мекеме мыйзам алдында жооптуу. Мындай жоопкерчилик айрыкча милиция кызматкерлерине жүктөлөт, анткени укук коргоо органдары дайыма мыйзам чегинде гана иш жүргүзүүгө милдеттүү. Милиция тарабынан кызмат аткаруу учурунда мыйзамдын, адам укугунун бузулушу эң оор кесепеттерге алып

келиши мүмкүн, ал милицияга жана да сот адилеттигине элдин ишениминин жоголушуна алып келет.

Макаланы аяктап жатып айтарыбыз төмөнкү. Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдардагы туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясында, өлкөнүн коомдук, саясий жана экономикалык жашоосунун бардык чөйрөсүндө адам укуктарын урматтоо, коргоо жана аны камсыз кылуу принциптерине негизделген мыйзамдуулукту орнотуу туруктуулуктун, мамлекеттин бекемдигинин жана Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүүсүнүн башкы фактору болуп саналары белгиленген. Ошондуктан мамлекет менен жарандык коом тыгыз байланышта ушул стратегиялык максатты жүзөгө ашырууга аракеттенүүсү абзел.

Адабияттар:

1. Азимов У. Кыргыз Республикасындагы кыйноолор жана укук коргоо органдары // Кыргызстандын мамлекеттик башкаруусу жана коопсуздук секторун реформалоо.// Альманах – 2012, «Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү № 4, А.Алымбаеванын редакциясы астында. -Женева-Бишкек: Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору, 2013, 81-б.
2. Азимов Кыргыз Республикасындагы кыйноолор жана укук коргоо органдары // Кыргызстандын мамлекеттик башкаруусу жана коопсуздук секторун реформалоо.// Альманах – 2012, «Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү № 4, А.Алымбаеванын редакциясы астында. -Женева-Бишкек: Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору, 2013, 81-б.
3. Азимов У., Саякова Д., Эсенаманова Э. Кыргыз Республикасынын ички иштер органынын изоляторлорунда убактылуу кармалгандарга карата кыйноону алдын алуу: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо. – Б.; 2011 -106б., 71-б; Кыргыз Республикасынын жабык мекемелериндеги кыйноолордон эркин болууга болгон укуктун сакталышы: мониторинг, жоопкылуу, реабилитациялоо. Бишкек, 2012, 73-бет.
4. Кыргызстандын мамлекеттик башкаруусу жана коопсуздук секторун реформалоо.// Альманах – 2012, «Коопсуздук жана коргонууну тескөө» түрмөгү № 4, А.Алымбаеванын редакциясы астында. -Женева-Бишкек: Женевадагы Куралдуу күчтөргө жарандык көзөмөл борбору, 2013.-161-б.
5. Пенитенциардык мекемелер же пенитенциардык система – өлкөдө укуктук эрежелерди камсыз кылуучу мекемелердин топтому болуп эсептелип, ал абактарда, ар кандай режимдеги лагерлерде, жашы жете элек соттолгондорду кармоочу колонияларда укуктуулукту камсыз кылууга багытталган уюмдардын системасы.
6. Европалык Кеңеш – Кыргыз Республикасы «Мыйзам үстөмдүгү жана адам укуктарын сактоону ишке ашыруудагы БӨУ ролу» аттуу адам укуктары боюнча жарандык коомдун семинары, 2012-жыл, 8-9-февраль, Ак-Кеме мейманканасы, Бишкек.
7. 12.02.2012-ж. №8/1-ЗР КР Башкы Прокуратурасынын расмий жообу; 08.06.2012-ж. чыг. №8/1-2-36-12.
8. Кыргыз Республикасынын жабык мекемелериндеги кыйноолордон эркин болуу укугунун сакталышы: мониторинг, жооп кылуу, реабилитациялоо. Бишкек, 2012, 58-бет.
9. SIAR research & consulting “Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарын реформалоо. Коомдук пикир” аттуу изилдөө. Бишкек, 2012. 23-бет.
10. <http://inkg.info/news/pravozashchitniki/2220-fridom-khaus-boretsya-s-pytkami-v-kyrgyzstane>. <http://www.24kg.org/community/141293>.

11. <http://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/society/7584703>.
12. <http://www.fergananews.com/news.php?id=17767>.

Рецензент:

Осмонов С.Ж. – т.и.к., доцент

УДК 328.3

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЛАМЕНТСКИХ ФРАКЦИЙ ЖОГОРКУ
КЕНЕША КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНИН ПАРЛАМЕНТТИК
ФРАКЦИЯЛАРДЫН ФУНКЦИОНАЛДУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
FUNCTIONAL FEATURES OF PARLIAMENTARY FRACTIONS ZHOGORKU KENESH
OF THE KYRGYZ REPUBLIC

*Нарматов Н.К. – преподаватель, каф. «Правоведение»
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын «Жогорку Кеңештин Регламенти» жөнүндөгү мыйзамына ылайык Жогорку Кеңештин фракциялардын ишмердүүлүгүнүн функционалдуу өзгөчөлүктөрү кыскача каралган. Парламенттик механизмдин ишмердүүлүгү, азыркы учурдагы мамлекеттик партиялык система менен байланыштуу.

В этой статье рассмотрены функциональные особенности деятельности фракций согласно Закону «О Регламенте Жогорку Кенеша». Функционирование парламентского механизма непосредственно связано с нынешней в государстве партийной системой.

This article discusses the functional features of the activities of factions according to the Law "On the Regulation of the Jogorku Kenesh." Functioning of parliamentary mechanisms directly related to the current party system in the state.

Жогорку Кенеш Кыргызской Республики, как самостоятельная ветвь государственной власти, вносит свой весомый вклад в ежедневную жизнь страны и занимает в ней особое место. Его основными функциями являются законотворческая деятельность, контроль над исполнением законов и представительство от имени народа. Огромную роль в ее реализации играют парламентские партии, которые формируют персональный состав и концептуальные подходы в работе Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Партии, добившиеся представительства в Парламенте, приобретают институциональный механизм реализации интересов и требований своих избирателей, инструменты рабочего взаимодействия при выработке и реализации государственной политики на основе Конституции.

Функционирование парламентского механизма непосредственно связано с нынешней в государстве партийной системой. В странах с многопартийными системами, формирование, внутренняя организация и деятельность парламента связаны с образованием депутатских объединений – фракций, при этом главным критерием их создания является именно партийная принадлежность депутатов.

Современное парламентское право [1], как считают большинство ученых, признают Данные депутатские объединения важнейшим структурным элементом парламента и представляет им ряд прав и привилегий, реализация которых обеспечивает активное участие в организации и деятельности парламента. Работа фракций упорядочивает деятельность парламента, поскольку позволяет депутатам объединиться, сформировать и коллективно отстаивать свою политическую позицию.

В настоящее время в Кыргызстане более подробно круг общественных интересов, возникающих в связи с созданием, деятельностью и ликвидацией парламентских фракций регулируются Регламентом Жогорку Кенеша, который является базовым нормативным актом, формулирующим основные понятия в данной сфере. В Регламенте Жогорку Кенеша регулированию правового статуса и деятельности фракций посвящена отдельная глава.

Вместе с тем, в Регламенте урегулированы самые общие вопросы, касающиеся условий образования фракций, организации их деятельности в парламенте, права по формированию руководящих органов парламента.

Депутатская фракция выполняет не только предписанную Регламентом деятельность, но и выполняет посредническую миссию, создавая мостик между отдельными депутатом и всем парламентом, между своей партией и ее представителями в разных ветвях власти, партийными организациями и парламентскими комитетами, между средствами массовой информации и политическими руководителями в парламенте и правительстве, и наконец между избирателям и властью.

Она помогает найти баланс между различными интересами, позициями партийных руководителей и общепринятым решением, между политической конкуренцией и достижением консенсуса, а следовательно способствует принятию эффективных и понятных общегосударственных решений.

За прошедшие годы кыргызский парламентаризм накопил определенный опыт организации и деятельности депутатских фракций. Деятельность Жогорку Кенеша сегодня основывается на принципах политического многообразия и многопартийности, свободного обсуждения и коллективного решения вопросов.

Фракции получили свое законное право существовать как полноправный парламентский орган впервые лишь в Жогорку Кенеше четвертого созыва посредством конституционной реформы 2007 г. и парламентских выборов по партийным спискам.

Согласно Конституции Кыргызской Республики и Закону КР «О Регламенте Жогорку Кенеша Кыргызской Республики»[2], депутатскими фракциями политических партий считаются объединения, состоящие из депутатов, принадлежащих одной партии. Они руководствуются единой политической программой, придерживаются единой идеологии и преследуют единые интересы. Члены фракции путем обсуждения разрабатывают единую точку зрения фракции по вопросам, рассматриваемым в Жогорку Кенеше. Фракция приобретает официальный статус с момента объявления о ее создании, наименовании, списочного состава, фамилии лидера и других руководителей фракции.

Фракции вправе объединяться в коалиции парламентского большинства и парламентского меньшинства.

Парламентским большинством считается коалиция фракций, имеющая более половины депутатских мандатов.

Фракции, не вошедшие в коалицию парламентского большинства, составляют парламентское меньшинство. Фракция парламентского меньшинства вправе объявить о своей оппозиции

В статье 12 Регламента Жогорку Кенеша указаны, какими правами наделены парламентские фракции. Фракции имеют право:

- 1) выражать политическую позицию по рассматриваемым Жогорку Кенешем вопросам;
- 2) объединяться с другими фракциями в коалицию;
- 3) вносить предложение Торага о созыве внеочередного заседания Жогорку Кенеша;
- 4) делегировать представителя фракции выступить с заявлением, докладами, содокладами, сообщениями и предложениями от имени фракции;
- 5) участвовать в совместных с другими фракциями заседаниях, приглашать на заседание фракции заинтересованных лиц, консультироваться с экспертами и специалистами;
- 6) вносить предложения по плану законотворческой деятельности и ежегодному плану работы Жогорку Кенеша;
- 7) предлагать кандидатуры членов фракции в составы комитетов и временных комиссий Жогорку Кенеша и вносить предложения по их отзыву;

- 8) вносить предложения по включению (отзыву) членов фракции в состав парламентских делегаций, групп дружбы с соблюдением принципа пропорционального представительства всех фракций;
- 9) вносить предложения по избранию, освобождению, утверждению, одобрению, даче согласия, назначению должностных лиц, отнесенных к полномочиям Жогорку Кенеша;
- 10) вносить предложения о создании рабочих групп по изучению отдельных вопросов;
- 11) вносить предложения Жогорку Кенешу и комитетам о проведении парламентских слушаний;
- 12) вносить предложения по досрочному прекращению депутатских полномочий членов фракции по основаниям, предусмотренным пунктами 1-3 и 5-9 части 3 статьи 73 Конституции;
- 13) представлять для внесения в протокол заседания Жогорку Кенеша особое мнение фракции по любому обсуждаемому вопросу;
- 14) публиковать в средствах массовой информации, а также размещать на сайте Жогорку Кенеша материалы и документы фракции;
- 15) рассматривать обращения избирателей на действия членов фракции и принимать необходимые меры в целях усиления фракционной дисциплины;
- 16) направлять законодательное предложение Правительству о необходимости разработки проекта закона с кратким изложением концепции, цели и задач;
- 17) отзываться своего представителя с должности председателя или заместителя председателя комитета, временной комиссии;
- 18) применять меры воздействия на своих членов в соответствии с положением о фракции;
- 19) осуществлять иные права, предусмотренные Конституцией и настоящим Регламентом.

Функционально - содержательная деятельность фракции в законодательном процессе в ЖогоркуКенеше осуществляется, в частности, посредством[3]:

- внесения предложений по плану законотворческой деятельности и ежегодному плану работы Жогорку Кенеша;
- реализации права законодательной инициативы как коллективного, так и индивидуального права депутата;
- подготовки и направления законодательного предложения Правительству о необходимости разработки проекта закона с кратким изложением концепции, цели и задач;
- инициирования и проведения парламентских слушаний;
- подготовки предложений по проектам постановлений ЖогоркуКенеша по отнесенным к его ведению вопросам.

Основной проблемой в этом направлении является проблема повышения качества принимаемых Жогорку Кенешем законодательных актов. Решение данной проблемы, на наш взгляд, требует от участников законодательного процесса комплексного подхода, который включает в себя правовое, организационно процессуально-техническое и аппаратное обеспечение законодательной деятельности ЖК, профессиональную подготовку депутатов.

Таким образом, для совместной деятельности и выражения единой позиции по вопросам, которые рассматриваются Жогорку Кенешом, депутаты объединяются в парламентские фракции. Однако как указал д.ю.н. профессор Арабаев А.А.[4], в своих работах, возникают множество вопросов и проблем о значимости и функциональной деятельности парламентских фракций Жогорку Кенеша, которые необходимо решить обществу в целом.

Литературы:

1. Парламентское право России: Учеб. пособие / Под ред. И.М. Степанова, Т.Я. Хабриевой. - М.: Юрист, 1999. С. 31-45; Арабаев А.А. Парламентаризм в Кыргызстане: теория и практика становления: Учеб.пособие. - Бишкек, 2005. С. 49.
2. Закон КР «О Регламенте Жогорку Кенеша Кыргызской Республики», **от 25 ноября** 2011 г. №223 Эркин- Тоо. 2011г
3. Арабаев А.А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество. - Бишкек, 2003. С. 8-18.
4. Арбаев А.А. Парламентские фракции в ЖогоркуКенеше: актуальные проблемы развития
5. Ведомости ЖогоркуКенеш Кыргызской Республики. 1993. № 7. Ст. 175.

Рецензент:

Азиз Канатбек – к.ю.н., доцент, член ЦИК КР

УДК 343.1

ОСОБЕННОСТИ ДОКАЗЫВАНИЯ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ
ЖАЗЫКТЫК СОТ ИШИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ ДАЛИЛДӨӨНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
FEATURES OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

*Нарматов Н.К. – преподаватель, каф. «Правоведение»
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотации: В данной статье кратко отражены вопросы специфики особенностей теории допустимости и относимости доказательств в уголовном судопроизводстве, а так же анализ судебной практики, которым отвечает оценка доказательств.

Бул макалада жазыктык сот ишин жүргүзүүдө далилдөөнүн өзгөчөлүктөрү, ошондой эле сот практикасында анализдөөнүн далилдерге баа берүүнүн жооп берүүсү.

This article summarizes the features of the theory of the specificity of questions of admissibility and relevance of evidence in criminal proceedings, as well as analysis of judicial practice, which must meet the evaluation of the evidence.

Согласно ст. 81 Уголовно - процессуального кодекса Кыргызской Республики, доказательствами по уголовному делу являются любые фактические данные, на основе которых в определенном законом порядке следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, предусмотренного Уголовным кодексом, совершение или несовершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым, подсудимым и виновность либо невиновность подсудимого, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела.[1]

По данным УПК в качестве доказательств допускаются: показания подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, показания потерпевшего и свидетеля, заключение и показание эксперта, вещественные доказательства, протоколы следственных и судебных действий, иные документы.

В теории права доказательство в уголовном процессе должно отвечать двум требованиям, предъявляемым соответственно к его содержанию и форме – относимости и допустимости. К сожалению, в настоящем УПК КР в отношении допустимости и недопустимости доказательств, прописано вполне достаточно, но в отношении относимости доказательств, недостаточно.

Относимость – правовое требование, обращенное к содержанию доказательства. Оно означает связь содержания доказательства с обстоятельствами и фактами, имеющими значение для уголовного дела, или, другими словами, способность доказательства со стороны содержания служить средством установления истины по уголовному делу. Относимыми будут доказательства, содержание которых как указывает на существование обстоятельств, подлежащих доказыванию, так и свидетельствовать об их отсутствии.

Допустимость – правовое требование, предъявляемое законом к форме доказательства. Допустимость доказательств предполагает:

- а) известность происхождения сведений и возможность его проверки;
- б) если источником сведений является физическое лицо - его способность воспринимать события и адекватно воспроизводить;
- в) соблюдение закрепленной уголовно-процессуальным законом процедуры собирания и фиксации сведений определенного вида;

Доказательствами являются только те фактические данные, которые содержатся в законном источнике. Доказательства, полученные с нарушением требований настоящего

Кодекса, являются недопустимыми, признаются не имеющими юридической силы и не могут быть положены в основу решения по делу, а также использоваться для доказывания любого факта и обстоятельства, указанных в статье 82 УПК КР.

Относительно вопроса о недопустимости доказательств остановимся только на двух моментах:

1) суд вправе признать доказательство недопустимым как по ходатайству сторон, так и по собственной инициативе, в порядке установленном в УПК КР;

2) в решении вопроса о признании доказательства недопустимым суд не связан отрицательным решением по нему, имевшим место в стадии расследования. Более того, доказательство, признанное ранее недопустимым, суд может при рассмотрении дела по существу по ходатайству стороны признать допустимым.

В теории права доказательства принято классифицировать на обвинительные и оправдательные, первоначальные и производные, прямые и косвенные.

Доказывание, согласно ст. 91 УПК КР, состоит в собирании, проверке и оценке доказательств в целях установления обстоятельств, имеющих значение для законного, обоснованного и справедливого разрешения дела. Процесс доказывания – это процесс установления истины по уголовному делу, осуществляемый для решения задач судопроизводства. Судебная практика свидетельствует о том, что пробелы и недостатки в доказывании являются одним из наиболее распространенных оснований отмены вышестоящими судами приговоров с направлениями дел на новое рассмотрение, а также их прекращения.

Процесс доказывания достаточно подробно регулируется законом. Законодатель определил обстоятельства, подлежащие доказыванию по каждому уголовному делу, средства доказывания, субъектов уголовного процесса, на которых возлагается обязанность доказывания, их полномочия по осуществлению доказывания, установил формы участия иных субъектов уголовного процесса в доказывании, определил содержание и формы доказывания, образующие его части, урегулировал использование в нем результатов оперативно-розыскной деятельности[3].

Детальнее всего закон регулирует собирание доказательств. В общей форме это сделано в ст. 92 УПК КР, там сказано: собирание доказательств производится в процессе следствия и судебного разбирательства дела путем допросов, очных ставок, предъявления для опознания, выемок, обысков и осмотров, экспериментов, производства ревизий, экспертиз, истребования документов и других следственных и судебных действий, предусмотренных законом. Более конкретно – в статьях, посвященных основаниям, порядку производства и оформления следственных и судебных действий.

Относительно прав подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика и их представителей по собиранию и представлению документов и предметов следует иметь в виду, что в данном случае речь идет о представлении не доказательств, а именно документов и предметов, имеющих, по мнению представляющих их лиц, значение для уголовного дела. Сам факт их представления правомерно рассматривать только в качестве соответствующего ходатайства. В дальнейшем, в зависимости от их правовой природы, они могут быть признаны иными документами или приобщены к делу в качестве вещественных доказательств. В приобщении представленных документов и предметов к уголовному делу может быть отказано, если будет установлено, что они не отвечают требованиям относимости. Решение об этом должно быть принято в форме мотивированного постановления или определения.

То же самое касается и прав защитника, закрепленных в ч. 4 ст. 91 УПК КР[4]. При этом относимые к делу сведения, полученные защитником в результате опроса частных лиц и изложенные им или опрошенными лицами в письменном виде, нельзя рассматривать в качестве показаний свидетеля, поскольку они получены в условиях отсутствия предусмотренных УПК гарантий их доброкачественности (без предупреждения лица об ответственности за дачу ложных показаний и т.д.) и, поэтому, они могут рассматриваться лишь в качестве оснований для вызова и допроса указанных лиц в качестве свидетелей.

Менее подробно законодатель регулирует ту часть проверки доказательств, которая связана с мыслительной деятельностью субъектов проверки.

Как требует закон, каждое собираемое доказательство и все собранные в процессе доказывания по уголовному делу доказательства подлежат полной и объективной проверке. При этом сведения, содержащиеся в доказательствах, могут быть положены в основу выводов по делу только после их проверки и всестороннего исследования. Как правило, используется такой способ проверки доказательств, как анализ и синтез.

Наряду с содержанием проверяемого доказательства анализируются данные о лице, от которого оно исходит.

Исследование и установление связей, отношений и зависимостей между сторонами, свойствами и качествами проверяемого доказательства позволяет субъекту проверки судить о сомнительности, спорности или достоверности доказательства, его противоречивости или непротиворечивости, конкретном или абстрактном характере содержащихся в нем сведений, их полноте или неполноте, логической связанности или ее отсутствии.

Каждое доказательство должно быть проверено как по содержанию, так и по форме. С точки зрения содержания определяется, может ли быть в реальности то, что в нем зафиксировано, соответствуют ли содержащиеся в нем сведения действительности и т.п. С точки зрения формы проверяется источник их получения, время, место, соответствие процессуальным требованиям к их получению и фиксации[5].

В ст. 92 УПК КР закреплены способы проверки доказательств:

а) в анализе полученного доказательства;

б) сопоставлении доказательства с другими доказательствами, имеющимися в деле.

Каждое доказательство требуется сопоставить со всеми установленными по делу обстоятельствами. В случае выявления противоречий, выяснить их причины, отобрать те сведения, которые более точно отражают произошедшие события и могут участвовать в их воспроизведении;

в) собирании новых доказательств, подтверждающих или опровергающих проверяемое доказательство. В данных случаях речь идет о получении новых доказательств, как правило, специально с целью проверки, в том числе и опытным путем, например в ходе эксперимента, путем повторной или дополнительной экспертизы, отыскания и допроса новых свидетелей и т.п.

г) проверке источников их получения, подтверждающих их законного происхождения.

Относительно незначительному регулированию в УПК подвержена и оценка доказательств (ст. 93 УПК КР). Здесь законодатель ограничился лишь указанием на то, что в каждом доказательстве подлежит оценке по внутреннему убеждению – относимость, допустимость, достоверность, и на то, с какой точки зрения оценивается вся совокупность доказательств – достаточность для разрешения уголовного дела, при этом руководствуясь законом.

На практике обращается внимание на то, что все имеющиеся по делу доказательства подлежат оценке в их совокупности. При этом оценке подлежат все собранные

доказательства, как подтверждающие выводы суда, так и противоречащие им, с указанием в приговоре – почему одни доказательства признаны достоверными, а другие – отвергнуты.

Анализ судебной практики позволяет сделать следующие обобщения относительно требований, которым должна отвечать оценка доказательств, и ошибок, допускаемых при этом[6]:

- приговор может основываться лишь на доказательствах, тщательно проверенных и оцененных в судебном заседании;
- обвинение не может считаться доказанным, если оно основывается на доказательствах, находящихся в противоречии с другими доказательствами;
- версия обвинения не может быть признана обоснованной при наличии противоположной версии, подкрепленной не опровергнутыми доказательствами;
- версия обвинения не может быть признана обоснованной, если оценка доказательств носит односторонний характер;
- приговор не может быть признан обоснованным, если по делу собраны непровергнутые доказательства, свидетельствующие об алиби обвиняемого;
- приговор не может быть признан правильным при наличии существенных неустранимых противоречий, выявленных при исследовании на суде доказательств, собранных в процессе предварительного следствия;
- приговор не может быть основан на предположениях или доказательствах, объективность и достоверность которых по делу вызывает сомнения, и постановляется лишь при условии, если в ходе судебного разбирательства виновность подсудимого в совершении преступления доказана;
- приговор не может считаться обоснованным, если обвинение основано исключительно на показаниях лиц, заинтересованных в исходе дела, и не подкрепленных другими объективными доказательствами.

Таким образом, характерными особенностями доказательств уголовного судопроизводства является правильное, всестороннее и объективное исследование и оценка допустимости и относимости доказательств со стороны обвинения и в конечном итоге со стороны суда.

Литературы:

1. Уголовно-процессуальный кодекс КР от 13 декабря 1997г.с изменениями и дополнениями на 2014г.
2. Уголовный кодекс КР от 16 июля 1997 г. с изм. и доп. На 2014 г.
3. Зеликсон Э.С. Процесс доказывания при расследовании и рассмотрении уголовных дел // Труды Каз.ГУ им. С.М. Кирова, серия юридическая.-Алма-Ата., 1956г.
4. Леви А. Как достичь объективного отражения показаний в процессе доказывания //Российская юстиция.-1995.-N 9
5. Михеенко М.М..Доказывание в советском уголовном судопроизводстве.-Киев: Вища школа,1984г.
6. Трусков А.И. Основы теории судебных доказательств.-М.: Госюриздат, 1960г.

Рецензент:

Азиз Канатбек – к.ю.н., доцент, член ЦИК КР

УДК: 101.3. 305 (055.1)

ПРОФИЛАКТИКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ
ЖАШТАРДЫН АРАСЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ ӨЛТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИНИН
ПРОФИЛАКТИКАСЫ
PREVENTION OF SUICIDAL BEHAVIOR AMONG YOUNG PEOPLE

*Осорова Ж.К. – преподаватель,
Медицинский колледж, Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотация: В статье говорится о проблемах суицидального поведения среди молодежи. По мнению автора, актуальность проблемы требует понимания сущности этого явления, владения основными методами его диагностики и организации профилактической работы.

Макалада жаштардын арасында өзүн-өзү өлтүрүү маселеси каралган. Автордун айтуусунда маселени чечүүдө анын негизин түшүнүү, аны жоюуда профилактикалык иштин ыкмаларын билүү чоң ролду ойнойт.

In article said about the problems of suiciding behavior among the teenagers. In authors opinion the problems actualing needed understanding of the problems essence, possession mean methods of its diagnostics.

Самоубийства сегодня превратились в одну из острых проблем нашего общества. Суицидологические факторы в Кыргызстане остаются экстремально критическими. Постоянно происходящие в стране неблагоприятные политические и социально-экономические события увеличивают чувство страха и неуверенности в будущем каждого человека.

По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) ежегодно в мире добровольно уходят из жизни от 1 до 4 миллионов человек. Каждые 40 секунд на Земле кто-то пытается покончить с собой. При этом, как утверждает печальная статистика ВОЗ, Кыргызстан занимает одно из ведущих мест в Центральной Азии по количеству суицидов. Проблема профилактики суицидов среди подростков чрезвычайно сложна. Для ее решения необходимы знания суицидологи, психологии, педагогики, социологии и психиатрии. Так же необходим индивидуальный подход к каждому ребенку, изучение его психологического состояния, наличие реакций агрессии, а также глубины депрессивного состояния. Своевременная психологическая поддержка, участие, оказанное подросткам в трудной жизненной ситуации, помогут избежать трагедии. Таким образом, острота и актуальность проблемы суицидального поведения требует понимания сущности этого явления, владения основными методами его диагностики и организации профилактической работы

Самоубийства - сложный и многогранный феномен, аккумулирующий философские (утрата смысла жизни) и психологические (психологическая дезадаптация, фрустрация), социальные (социальная неустроенность, неудовлетворенность, утрата статуса, престижа и т.п.) и нравственные, правовые и медицинские (тяжелая болезнь, психические расстройства) проблемы. В самом широком смысле суицидальное поведение представляет собой вид саморазрушительного, аутоагрессивного поведения человека, сознательно и преднамеренно направленного на лишение себя жизни из-за столкновения с невыносимыми жизненными обстоятельствами. Суицидальное поведение, как правило, сопровождается стрессогенным характером жизненной ситуации и фрустрацией ведущих потребностей. Для суицидента характерны: невыносимость страданий, поиск выхода из

ситуации, переживание безнадежности ситуации и собственной беспомощности, аутоагрессия, амбивалентное отношение личности к суициду, искажение воспринимаемой реальности - заикленность на проблеме.

В связи с тем, что подростковый возраст - этап развития личности, неотъемлемой частью которого являются психологические (неуверенность в себе, импульсивность, эмоциональная неустойчивость, заниженная самооценка) и физиологические (серьезная гормональная перестройка, половое созревание) перемены, данный период является критическим в отношении совершения суицида. Изучение проблемы суицидального поведения подростков, показывает, что в большинстве случаев, попытка самоубийства не является истинным желанием уйти из жизни, а выступает как крик о помощи, в целях привлечь к себе внимание или оказать давление на окружающих, т.е. носит демонстративно-шантажный характер. Изучить, понять, осмыслить особенности, причины и факторы суицида – во многом означает сделать первый шаг в его предупреждении.

Профилактика суицидального поведения представляет собой систему мероприятий направленных на предотвращение различных проявлений суицидальных действий, а также предупреждение повторных суицидальных актов. В целом для осуществления превенции самоубийств ВОЗ предлагает использовать три концептуальные модели. Медицинская модель превенции рассматривает попытку суицида как крик о помощи, к которому приводят эмоциональные расстройства и психологический кризис. Консультирование, медикаментозное и психотерапевтическое лечение, снижающие уровень аутоагрессии, являются основными задачами этой модели [1, с.15]. Социологическая модель ориентирована на идентификацию факторов и групп риска с целью адекватного контроля суицидальных тенденций. Экологическая модель предусматривает исследование связи суицида с факторами внешнего окружения в конкретном социокультурном контексте. Реализация этой модели состоит, прежде всего, в контроле и ограничении доступа к различным средствам и инструментам аутоагрессии.

Прогнозирование суицидального поведения с целью первичной и вторичной профилактики суицидов — одна из основных задач, стоящих перед службами учреждений здравоохранения, образования и социальной помощи населению. Н.А. Сакович указывает, что оценка риска суицида включает выявление психического или соматического заболевания, наличия или отсутствия социальной поддержки, недавней утраты близких, предшествующих суицидальных попыток или актов насилия, плана самоубийства и доступности средств для выполнения этого плана, возможного влияния психоактивных средств; необходимо также изучение семейного анамнеза (истории семьи) [2, с.68]. На первоначальном этапе специалист достаточно информации получает, используя диагностические минимумы, которые проводятся в учреждении образования согласно плану. Основным «инструментом» оценки суицидального риска является клиническое интервью с пациентом, наблюдение за ним, информация, полученная от третьих лиц и из медицинской документации. Однако, чтобы заранее распознать суицидента и предотвратить самоубийство, специалистам нужна дополнительная психодиагностическая информация. М.В. Зотов считает, что в настоящее время методы самоотчета (опросники и анкеты) являются одними из наиболее распространенных диагностических инструментов, используемых при оценке суицидального риска [3, с.67]. В настоящее время разработана батарея специализированных методик, включающих прямые вопросы о наличии суицидальных мыслей и переживаний, оценивающие определенные аспекты поведения и переживаний, оценку объективных психофизиологических показателей индивида и многие другие. При этом необходимо учитывать, что прогнозирование суицидального поведения конкретной личности не может проводиться исключительно на основе механического сложения отдельных факторов суицидального риска, а должно опираться на результаты

углубленного анализа индивидуально-психологических особенностей человека и его текущей жизненной ситуации.

Перспективным направлением социально-профилактической стратегии относительно суицидального поведения в молодежной среде является рассмотрение особых способов взаимодействия различных субъектов социальной профилактики. К ним относятся органы государственной власти (профильная комиссия по вопросам молодежи, спорта и туризма, постоянная комиссия по социальным вопросам, постоянная комиссия по образованию, культуре и науке, постоянная комиссия по здравоохранению и экологии), институты гражданского общества (общественные организации), специализированные организации (медицинские, социально-психологические), в том числе сами заинтересованные граждане. Государственную политику в отношении семьи, молодежи, женщин и детей, охраны материнства и детства, проводит управление по делам семьи и молодежи. Цель государственной молодежной политики состоит в создании благоприятных условий для физического, интеллектуального и духовного развития указанных категорий граждан, обеспечения равных прав и возможностей, обеспечении выполнения актов законодательства, а также контроле за их реализацией в пределах своей компетенции. Особое место в превентивной деятельности самоубийств следует отвести социальному институту религии. В связи с тем, что религия является неотъемлемой частью культуры, она косвенно влияет и на поступки человека нерелигиозного. Многие религиозные конфессии считают самоубийство грехом, активно формируя антисуицидальный барьер своих последователей. Однако, всё вышеперечисленное - это только тенденции, которые не являются строгой закономерностью, ибо однозначно судить о влиянии только религиозной идеологии на частоту суицидов в популяции в отрыве от исторического и многообразного социокультурного контекста, а также индивидуальных характеристик.

Важным звеном первичной профилактики самоубийств являются специалисты оказывающие первичную медицинскую помощь подросткам и их родителям. Опыт образовательных программ для врачей общей практики в Швейцарии, Великобритании, Ирландии, Венгрии, странах Балтии, США, Канаде и других государствах показал, что в результате обучения врачей повышается качество лечения депрессии. По всей вероятности, эти факты могут иметь значение для суицидальной превенции [4, с.110]. Система образования является наиболее подходящей средой для внедрения программ, нацеленных на сохранение психического здоровья и предотвращение суицидов, реализации мер применимых как к школьной системе в целом, так и в частных специализированных школах. Школы с эффективной превентивной системой, делающей акцент на обучении и поведении, контролируют, по крайней мере, 80% проблемного поведения учащихся. Ключевыми компонентами позиции по предотвращению суицидов в школе являются создание доброжелательного коллектива, все члены которого чувствовали бы поддержку со стороны друг друга; обучение коммуникативным, поведенческим умениям, навыкам поведения в проблемных ситуациях; создание систем поведенческой поддержки; обеспечение соответствующего обучения. В настоящее время считается доказанным, что сообщения о самоубийствах или изображения самоубийств, передаваемые в средствах массовой информации, имеют негативный эффект и могут провоцировать суицидальные действия у подростков и лиц молодого возраста [5, с.123].

Таким образом, развитие деятельности по профилактике суицидов может быть обеспечено только при комплексном, мультидисциплинарном подходе, объединяющем усилия, как административных органов, так и специалистов разного профиля. Деятельность по профилактике суицидов не может ограничиваться только усилиями психиатрической службы. Сложность, комплексность проблемы, необходимые для ее решения ресурсы требуют ее организацию на уровне глав муниципальных образований.

Проблема должна решаться путем построения системы, объединяющей меры правового, педагогического социального, психологического и медицинского характера. Точно так же необходимо и объединить ресурсы органов управления, системы социальной защиты населения, образования, общественных организаций, правоохранительных органов, здравоохранения.

Литературы:

1. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. – М.: Эксмо, 2005.
2. Сакович Н.А. Диалоги на Аидовом пороге. – М.: Генезис, 2012.
3. Зотов М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция. - СПб.: Речь, 2006.
4. Напрасная смерть: причины и профилактика самоубийств. / Ред. Д. Вассерман; пер. Е. Ройнс, - М.: Смысл, 2005.
5. Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия. – М.: «Когито-центр», 2005.

Рецензент:

Эшиев А.К. – к.полит.н., доцент

УДК: 339.542.26

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТАМОЖЕННОЙ
СЛУЖБЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ БАЖЫ КЫЗМАТЫНЫН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ
ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ
CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE CUSTOMS SERVICE
KYRGYZ REPUBLIC

*Турдубеков Б.М. – к.э.н., профессор,
Карбекова А.Б. – к.э.н., доцент,
Жалал-Абадский государственный университет*

Анотация: В данной статье проведен анализ современного состояния и тенденции развития таможенного обслуживания. Описана роль развития деятельности таможенных органов новых информационных технологий и их модернизация.

Бул макалада бажы тейлөөнүн учурдагы абалына жана өнүгүү тенденцияларына анализ жүргүзүлгөн. Бажы органдарынын өнүгүшүндө жаны маалыматтык технологиялар жана алардын модернизацияларынын ролу жазылган.

This article analyzes the current state and tendencies of development of the customs service. It describes the role of the activities of customs authorities of the new information technologies and their modernization.

Переход экономики страны на рыночные отношения, рост внешнеторговых обменных операций, увеличение пассажирооборота через таможенные границы, развитие таможенной инфраструктуры и появление многочисленных таможенных посредников потребовали адекватного развития статистического учета и анализа таможенных услуг. Сегодня как работники таможенной службы, таможенной инфраструктуры, так и другие субъекты внешней торговли должны обладать большим объемом знаний, методиками практическим опытом оказания таможенных услуг во внешнеторговой деятельности. Особенно это касается основных услуг, связанных с таможенным оформлением, хранением и сопровождением товаров.

Современная таможенная система как институт таможенного администрирования реализует государственные функции регулирования и контроля внешнеэкономической деятельности (далее ВЭД) КР. Она имеет два качественно различимых организационных уровня администрирования. На первом уровне формируются идеология, политика цели, экономические механизмы и стратегия таможенного дела. На втором-создаются и функционируют организационно-технологические инструменты для их практической реализации. Правовую основу такого института составляют: Конституция КР, Таможенный кодекс КР, Законы КР, Указы Президента и Жогорку Кенеша КР, другие законы и нормативные акты КР, а также международные конвенции в области таможенного дела.

В целом таможенное администрирование рассматривается как система правовых, экономических, организационных и широкомасштабных мероприятий, направленных на реализацию и защиту внутренних и внешнеэкономических интересов КР в условиях развивающихся рыночных отношений.

Таможенные органы и другие учреждения таможенной службы являются неотъемлемой составной частью системы государственных органов исполнительной власти. Принадлежность таможенных органов к этой систем подчеркнута отнесением их к

правоохранительным органам приданием им военизированного характера. В настоящее время для решения поставленных перед таможенными органами таких задач, как защита экономических интересов страны, совершенствование системы таможенного регулирования торгово-экономических отношений и таможенного контроля, организация и сбор таможенных пошлин, налоговых сборов на территории КР созданы 10 таможен. Западная таможня, Центральная таможня, Восточная таможня, Жалал-Абадская таможня, Ошская таможня, Баткенская таможня, железнодорожная таможня «Северная», таможня «Манас».

Анализ деятельности таможенных органов позволяет отметить, что на протяжении последних лет таможенными органами КР стабильно выполняются плановые задания по перечислению таможенных платежей в республиканский бюджет. Сведения о таможенных платежах, перечисленных в республиканский бюджет в 2008-2012 годах представлены в таблице 1.

Таблица 1. Сведения о таможенных платежах, перечисленных в доходную часть республиканского бюджета за 2008-2012 гг. (млн. сом).

Годы	Контроль-ное задание	Фактичес-кое Поступле-ние	Выполне-ние плана(%)	Темп роста перечисленных таможенных платежей (%)	
				По сравнению с 2008 годам	По сравнению с предыдущим годом
2008	14715,9	14778,9	100,4		
2009	18665,0	18668,3	100,1	126,3	126,3
2010	14142,2	14180,1	100,2	95,9	75,9
2011	15614,9	15886,2	101,7	107,5	112,0
2012	22922,5	23674,8	103,3	160,2	149,0

Из таблицы 1, видно, что в 2009 году наблюдается увеличение сум таможенных платежей, перечисленных в республиканский бюджет. Так, темп роста в 2009 году по сравнению с аналогичным периодом 2008 года составил 126,3%. Увеличение взимания таможенных платежей в 2009 году связано ростом товарооборота и ростом цен на некоторые товарные группы. Стабильный рост бюджетных показателей достигнут за счет улучшения администрирования в таможенной сфере. Такая же тенденция продолжается 2011 году (+107,5) и в 2012 году (+160,2). Необходимо отметить, что в 2011 году поступление таможенных платежей значительно превысило показатели 2009 года, несмотря на то, что в 2009 году ставка НДС составляла 20%, а с 2010 года ставка НДС составляет 12%. При этом доля НДС в общем объеме поступления таможенных платежей составляет порядка 64%.

Однако в 2008 и 2010 годах отмечается резкий спад уплаты таможенных платежей. Стоит заметить, что низкое перечисление таможенных платежей в республиканский бюджет можно объяснить тем, что под влиянием мирового экономического кризиса объемы торговли снизились в 2010 году. Экспорт снизился на 12,3 процента и импорт - на 25,3 процента. Снижение экспорта, в частности было вызвано падением спроса в России и Казахстане – страны, которые являются основными торговыми партнерами.

Необходимо отметить, что в 2012 году поступление таможенных платежей значительно превысило показатель 2009 года, несмотря на то, что в 2009 году ставка НДС составляла 20%, а с 2010 года ставка НДС составляет 12%. При этом доля НДС в общем объеме поступления таможенных платежей составляет порядка 64%. В сравнении с аналогичным периодом прошлого года поступление таможенных платежей в 2012 г. в республиканский бюджет увеличилось на 7 млрд. 788,6 млн. сом или темп роста составил 149,0%.

Таможенные платежи определяются как сумма ввозной и вывозной таможенной пошлины, НДС, акциза, сборов за таможенное оформление прочих поступлений. Несомненно, в 2012 г. наибольший удельный вес в структуре таможенных платежей, обеспеченных ГТС при ПКР, составил НДС на товары, ввозимые на территорию КР. То есть доходы бюджета по НДС формируются из товаров, ввозимых на территорию КР и товаров и услуги произведенных на территории КР. Практически все товары, ввозимые в КР облагаются НДС, вследствие чего его доля составляет 64%, 21% структур берет на себя таможенный платеж, 9% - импортная таможенная пошлина, всего 6% - акциз. Динамика таможенных платежей по их видам за 2008-2012 г. отражена в таблице 2.

Таблица 2.

Структура доходов годы	2008	2009	2010	2011	2012
Импортная таможенная пошлина	922,1	1 158,0	1 181,8	1 456,4	2 192,4
Таможенный платеж по единым ставкам таможенным пошлин, налогов	2860,3	3457,0	2922,4	2859,0	4947,2
Акциз	967,5	1093,6	1162,0	1168,5	1519,2
НДС	10022,0	12941,1	8879,1	10370,3	15008,9
Сборы за въезд с иностранных автоперевозчиков	7,0	16,4	13,3	7,4	9,4
Экспортная пошлина	-	2,2	3,6	5,9	1,9
Специальная пошлина	-	-	18,0	18,8	0,3
Итого	14778,9	18668,3	14180,1	15886,2	23674,8

Второй по значимости статье доходов ГТС является платежи по единым ставкам таможенных пошлин или товары, подпадающие под действие упрощенной схемы таможенной очистки, которая регламентируется Постановлением Правительства КР от 31 декабря 2004 года № 976. Суть упрощенного порядка таможенной очистки заключается в возможности ее осуществления исходя из веса товара, а не таможенной его стоимости в единую ставку таможенной пошлины помимо прочего включается и НДС т.е. если товар подпадает под действие упрощенного порядка таможенной очистки, то при его ввозе нет необходимости оплачивать НДС.

Поступление таможенных платежей обеспечивается Государственной таможенной службой и подчиненными ему регулярными таможенными органами такими как: Западная таможня, Центральная таможня, Восточная таможня, Жалал-Абадская таможня, Ошская

таможня, Баткенская таможня, железнодорожная таможня «Северная», таможня «Манас». Центр профессиональной кинологической подготовки.

В среднем за каждый год таможенными органами республики оформляется свыше 70000 грузовых таможенных деклараций, около 4 млн тонн грузов - более 60 тысяч транспортных средств.

В таблице 3. приводятся основные показатели деятельности таможенных органов. Так в 2012 году в сравнении с 2008 годом экспорт товаров увеличился только на 1,6%, импорт на 24,1%

Таблица 3. Основные показатели деятельности таможенных органов в 2008-2012 гг.

Количество оформленных ГТД	2008	2009	2010	2011	2012
Экспорт	29449	32278	26076	28018	29903
Импорт	69801	72059	68339	66470	83208
Транзит	2342	2881	2911	3592	6622
Всего	101592	107218	97326	98080	119733

Анализ состояния ВЭД в Кыргызстане свидетельствует о том, что с каждым годом внешняя торговля продолжает динамично развиваться.

С ростом объемов внешнеторговой деятельности все отчетливее проявляется регулирующее влияние таможенной службы на развитие внешней торговли, так как таможенная служба является

неотъемлемой частью системы государственного управления внешнеторговой деятельностью и активно участвует в ее регулировании, начиная с регламентации заявляемых сведений и предъявляемых документов и вплоть до непосредственного создания условий осуществления торговли. Это означает, что в современных условиях таможенная служба КР, как часть экономической системы государства, наряду с выполнением традиционных функций государственного администрирования в области налогообложения внешней торговли, все активнее выступает как социально-экономический институт, где таможенный менеджмент проявляется как особая форма государственного менеджмента, который фактически создает либо благоприятные условия, либо барьеры для осуществления внешнеторговой деятельности и тем самым может либо способствовать, либо препятствовать развитию внешнеторговой деятельности.

В результате этого таможенная служба КР становится не только важным фактором формирования устойчивой бюджетной политики, но и обладает значительными возможностями по оказанию содействия внешней торговле и расширению, по созданию благоприятной конкурентной среды в сфере внешнеторговой деятельности. Вместе с тем, многие старые организационные формы и административные методы в таможенном деле в новых условиях стали постепенно превращаться в тормоз на пути дальнейшего развития таможенного дела и внешнеторговой деятельности.

Поэтому проблема дальнейшего развития сферы таможенных услуг, разработка новых идей и подходов к организации таможенного дела, соответствующих организационно-экономических механизмов, повышение эффективности и качества предоставления таможенных услуг является одной из наиболее актуальных и практически значимых

проблем в комплексной развитии, как таможенной службы, так и всей внешнеторговой деятельности в целом.

Таким образом, исходя из факторов развития внешней торговли и в соответствии с общей тенденцией реформирований государственных органов сегодня происходит пересмотр устоявшихся понятий таможенного администрирования внешней торговли в свете насущных требований международного сообщества относительно скорости и эффективности таможенного обслуживания в целях содействия торговле.

Два традиционных направления таможенного дела регулирование внешнеторговой деятельности и таможенный контроль, сегодня дополняются качественно новым направлением-предоставлением таможенных услуг. Это главное направление развития, ориентирующее ее на совершенствовании существующих и создание новых типов организационно-экономических технологических инструментов качественной и эффективной реализации политики государства в развитии экономики и внешнеторговой деятельности.

Литературы:

1. Постановление Правительства Кыргызской Республики «Об утверждении положения о порядке контроля продукции, ввозимой в Кыргызской Республики», от 2 декабря 1995г. №520.
2. Демченко А.А. Организация системы управления в таможенных органах. М., РИОРТА, 2003.
3. Афонин П.Н. Сальников И.А. Информационное обеспечение в таможенных органах . Учебник – СПб; Санкт-Петербургский им. Бобкова В.Б. филиал РТА, 2006.
4. Гобригидзе Б.Н., Зобов С.Э. Таможенная служба в Кыргызской Республике.М., «Юридическая служба», 2005.
5. Карбозова А.Т. Нетарифные меры как инструмент административного регулирования ВЭД. Бишкек, 2009.
6. Карбозова А.Т. Особенности государственной службы в таможенных органах КР. Бишкек, 2010.

Рецензент:

Зулпукаров А. – д.э.н., профессор

УДК 339.542.26

**ОПЫТ РАБОТЫ ТАМОЖЕННЫХ СЛУЖБ ПРОМЫШЛЕННО
РАЗВИТЫХ СТРАН
ӨНДҮРҮШҮ ӨНҮККӨН ӨЛКӨЛӨРДҮН БАЖЫ КЫЗМАТЫНЫН ИШТӨӨ
ТАЖРЫЙБАЛАРЫ
EXPERIENCE CUSTOMS INDUSTRIALLY DEVELOPED COUNTRIES**

*Турдубеков Б.М. – к.э.н., профессор,
Карбекова А.Б. – к.э.н., доцент,
Жалал-Абадский государственный университет*

Анотация: В статье исследуются основные проблемы развития таможенной службы зарубежных стран.

Бул макалада чет мамлекеттеги бажы кызматтарынын негизги өнүгүү проблемалары изилденген.

The article examines the main problems of the customs service of foreign countries.

В связи с интеграцией Кыргызской Республики в мировое хозяйство, предстоящим вступлением в Таможенный союз России, Белоруссии и Казахстана актуальным становится изучение зарубежного опыта по проблемам предоставления услуг в таможенной сфере. Важность изучения данной проблемы исходит из фактов продолжающихся процессов глобализации и интеграции внешней торговли товарами и услугами, развития способов торговли услугами, появления электронной торговли, увеличения объемов экспорта и импорта наукоемких, высокотехнологичных товаров, услуг, результатов интеллектуальной собственности, ускорения и упрощения таможенных процедур и связанным с этим ростом таможенных услуг.

Особенности предоставления таможенных услуг в США. В отличие от большинства стран мира, таможенная служба США в своей работе исходит из принципа, что большинство людей соблюдают закон добровольно, если им дать полную информацию и предоставить возможность сделать это. Как отмечают американские специалисты, «чтобы добиться добровольного соблюдения закона, таможенные органы, как и всякая индустрия сервиса, должны предложить высокий уровень обслуживания». Однако, на предлагаемые услуги не всегда имеется спрос потребителей, так как в связи с этим встает вопрос о таможенном сборе по предоставляемым услугам и правоохранительных мерах. Поэтому, взаимодействие с таможенными органами может иногда не воспринимается участником ВЭД в качестве своеобразной, ему оказываемой услуги. Но реальность в США такова, что, взаимодействие между таможенной службой и участником ВЭД целесообразно рассматривать как опосредованную услугу внешнеторговой деятельности, возвращаемую ему через интересы государства.

Результаты проведенного анализа показали, что в условиях рыночной экономики услуги и сервис решают если не все, то очень многое. Это связано, прежде всего, с повышением конкурентно способности как субъектов экономической деятельности, так и страны в целом. Неслучайно большинство менеджеров американских агентств пытаются тем или иным способом заставить своих сотрудников, которые находятся «на передовой» общения с клиентами (frontlinestaff), учатся навыкам общения с участниками ВЭД. Вот почему в американской методологии внешней торговли таможенные органы рассматриваются, с одной стороны, как «стражи закона», а с другой как «предприятия сервиса, обслуживающие клиентов».

Важной отличительной чертой американского опыта является применение

таможенных услуг в условиях высокой технологичности таможенной службы на базе автоматизированной системы ACS (Automation Commercial System). В таможенной службе США официально числится около 19000 сотрудников. Ежегодно ими оформляется 15-17 млн. деклараций по импорту, в том числе еженедельно - около 20 000 железнодорожных вагонов, 200000 контейнеров перевозимых морским путем; ежегодно - около 10 млн. единиц автотранспорта и более 500 000 -воздушных судов. Эта автоматизированная система обслуживает приблизительно 1200 торговых пользователей, 4 других (кроме США) страны, 40 других агентств, 10000 устройств как в интерактивном, так и в пакетном режимах. Подкомпоненты ACS все больше и больше интегрируются на уровне единых баз данных. Файлы системы возрастают на более чем 500000 записей в месяц и 3 миллиона уже существующих записей требуют ежедневной модификации.

Одной из важнейших функций ACS является анализ поступивших документов с целью селекции грузов, т.е. определения товаров, которые по тем или иным причинам подлежат таможенному досмотру. Сначала система была ориентирована на внедрение технологий электронного декларирования товаров, перемещаемых морским путем, что наиболее актуально для США, затем она стала развиваться и применительно к другим видам транспорта.

Сотрудники таможенной службы США утверждают, что такой объем работы и таможенных услуг был бы невозможен без использования автоматизированной системы ACS. С момента ее внедрения в несколько раз увеличился объем оформляемых товаров без увеличения численности службы. Сегодня таможенная служба США имеет реально действующую и наиболее совершенную систему автоматизации процессов таможенного оформления. С помощью ACS уже оформляется около 100% электронных таможенных деклараций на импортные грузы. Кроме того, взаимодействие участников ВЭД с ACS зависит от таможенного режима и используемых транспортных средств, есть особенности перемещения товаров между США и соседними странами (Канада, Мексика) и т.д. Все это отражается на формировании таможенных услуг и сервиса в Северной Америке в целом.

Система таможенного контроля США коренным образом отличается отечественной. Ее основные цели - создание режима наибольшего благоприятствования для участников ВЭД (а это, прежде всего, приводит к увеличению поступлений в бюджет, улучшает работу промышленности и сельского хозяйства, экономит силы и средства для деловых людей и госструктур) и улучшение качества контроля при минимальном количестве контролирующих лиц (а это усиливает борьбу с контрабандно, опасными перевозками)- достигаются весьма рациональным путем, а именно, широким использованием компьютерных телекоммуникационных технологии четким ориентированием личного состава на выполнение досмотровых операций. Значительная роль в системе контроля отводится транспортникам, так как именно они знают, что и в каком количестве перевозится. Особое место в данной системе занимают сами бизнесмены, которые заботятся о чистоте своих рядов и выполняют вместе с таможней задачи по контролю за ВЭД.

С появлением нового электронно-информационного таможенного сервиса, участники ВЭД в странах ЕС получают возможность заполнять и отправлять декларацию в интерактивном режиме, имея при этом доступ ко всем кодам, в частности к европейской номенклатуре товаров. Для того чтобы воспользоваться этой услугой, компании необходимо зарегистрировать на сайте и подписать договор с таможней, которая выдаст ей пароль для доступа к системе. Таким образом, этот бесплатный сервис создан для того, чтобы упростить прохождение торговых фирм административных формальностей, сократить сроки сбора деклараций и улучшить качество статистических материалов по

внешней торговле. Эта особенность большинства таможенных администраций в промышленно развитых странах дает возможность получать значительную часть информации в электронной форме. Это касается не только стран ЕС. Данный процесс может включать: связь в режиме «on-line» между участниками торговли и таможенной компьютерной системой ЕС (в Австралии в этой информационной системе заполняется более 95 процентов импортных деклараций); электронное предоставление деклараций (для сравнения - таможенная служба США и Канадская таможня получают в электронной форме, соответственно, 99 и 85 процентов); электронный обмен данными (ЭОД) по всем странам ЕС (для сравнения, например, все участники ЭОД TradeNet в Сингапуре используют электронную систему для регистрации и обработки сделок).

Факты перехода таможенных услуг, на основе Internet технологии, выявлены из ближайших приграничных стран ЕС с Россией. Например, в Эстонской таможне с 2000 года этой модернизацией занимается эстонская государственная компания EestiTransit. Результаты такой работы, после введения данной системы в действие, показали, что практически все экспортеры и импортеры смогли заполнять таможенные декларации через Интернет. Внедрение данного проекта, стоимостью в 395 тыс. долларов, позволило сократить бумажную работу до 10 минут на каждую декларацию.

Исследование показало, что каждая страна член ЕС имеет свои специфические особенности при формировании таможенного сервиса. Так, например, в голландской таможне организован специальный Центральный Сервис для импорта и экспорта (CDJU), который оказывает услуги в подготовке и издании лицензий для импорта, экспорта и транзита индустриальных товаров.

Таможенные услуги являются, объектом серьезного внимания со стороны международных институтов, так как они являются катализатором или наоборот, барьером на пути развития межгосударственных отношений. Как показывает мировая практика, их упрощение лежит в сфере широкого применения современных телекоммуникационных систем, что доказано практикой работы таможенной службы зарубежных стран.

При выборе стратегии информатизации важно учесть, что процессы оказания таможенных услуг разных стран протекают различно в промышленно развитых и развивающихся странах, что видно на примерах таможенных служб, с одной стороны - в Перу и на Филиппинах, а с другой - в США. Две первые страны, по-видимому, являются наиболее яркими и успешными примерами *быстро, резко* повышения эффективности таможенных услуг путем модернизации технологии их оказания, главная роль в которой принадлежит компьютеризации и переходу на новые информационные технологии:

1. Наличие зарубежной технической и, главное, финансовой помощи (Перу оказали поддержку Международный банк развития, Программа развития по линии ООН UNDP, а также Организация американских государств, Филиппинам помог Мировой Банк);

2. Создание в короткие сроки интегрированных компьютерных систем, т.е. единых систем, решающих в определенной степени практически все таможенные задачи в комплексе.

Результаты оказались впечатляющими. С 1990 по 1995 г. таможенные сборы в Перу возросли с 625 млн. долл. до 2 675 млн. долл. т.е. больше чем в 4,25 раза. Среднее время оформления таможенных документов сократилось с 5 суток до 2 часов. Правда, параллельно с компьютеризацией была проведена кадровая чистка, уволено 70 % персонала по причинам некомпетентности и коррумпированности. Было также проведено существенное снижение пошлин.

На Филиппинах также произошло резкое повышение таможенных сборов, а 70% товаров проходит таможенный контроль менее чем за 4 часа после заполнения документов. Необходимо отметить, что разработка программного обеспечения для Перу и

Филиппин осуществлялась внешними фирмами. Для КР же, при решении задач информатизации, важным вопросом является выбор разработчиков программного обеспечения. Главным в вопросах ускорения таможенного оформления и таможенного контроля является полная компьютеризация и информатизация всего технологического процесса. Важное значение в этом процессе имеет повышение профессионального уровня таможенников и чистка их рядов из-за высокой коррумпированности, а также значительного повышения требовательности к таможенным брокерам.

Зарубежная практика показывает, что системы таможенного обслуживания достигают высокой эффективности только при установлении партнерских взаимоотношений таможенных служб и бизнеса. Поэтому в рекомендациях Всемирной таможенной организации, направленных на развитие таможенной системы в XXI веке, основное внимание уделяется ее превращению в систему таможенного сервиса.

Таким образом, на сегодняшний день доминантой в международной стратегии преобразования таможенных систем выступает стремление к пониманию таможенной службы как сервисной службы (т.е. оказывающей государственные услуги) от качества функционирования которой зависят условия и возможности развития всей внешней

торговли страны. В том же направлении развивается и таможенная система Кыргызской Республики.

Литературы:

1. Блинов В.Б., Съедин С.И. Управление – в таможенных органах (по материалам США) М, РИО РТА, 1999.
2. Бабков В.Б. Формирование информационной системы Управления таможенной деятельности. СПб, 1999.
3. Чермянинов Д.В. Об особенностях и методе регулирования таможенных правоотношений // Налоговое и финансовое право. – 2009. - № 12.
4. Б.Барамзин С.В. Теория и методология систем управления таможенными процессами. – М.: РИО РТА, 2009.
5. Бакаева О.Ю. Правовой механизм контроля уплаты таможенных платежей: вопросы принудительного взыскания // Наука и об-во. – 2013. - № 4 (13).

Рецензент:

Зулпукаров А. – д.э.н., профессор

УДК 621.378:531.715

ЛАЗЕРНАЯ МЕТОДИКА ШТОЛЬНЕВЫХ ИЗМЕРЕНИЙ
ДЕФОРМАЦИЙ ЗЕМНОЙ КОРЫ
ЛАЗЕРДИК БЫКМА МЕНЕН ШТОЛНЯДА ЖЕР БЕТИНИН ДЕФОРМАЦИЯСЫН ӨЛЧӨӨ
LASER METHODS OF GALLERY MEASUREMENT CRUSTAL DEFORMATION

*Иманкулов З.И. – к.ф.-м.н., доцент,
Жалал-Абадский государственный университет, E-mail: imankulovz@bk.ru*

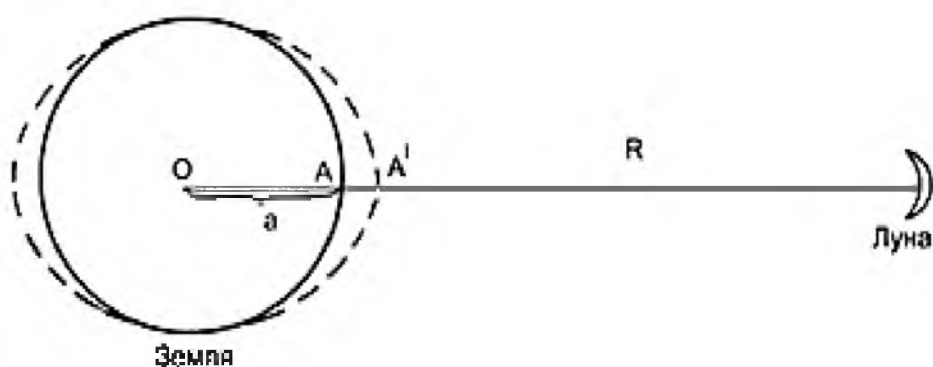
Аннотация: Созданной гетеродинной лазерной установке была осуществлена регистрация приливных деформаций земной поверхности. Получена запись разностной деформации в плечах двухканального интерферометра с продолжительностью наблюдения около двух суток. Период представленных осцилляций составляет

атмосферы, в сигнале деформографа существует значительный фазовый дрейф, вызванный суточными вариациями давления. Для выделения и интерпретации длиннопериодных колебаний земной поверхности необходимо было в дальнейшем или регистрировать с высокой точностью изменения атмосферного давления, или найти способ исключить его влияние.

В данной работе экспериментально осуществлена регистрация приливных деформаций земной поверхности при непрерывном лазерном мониторинге напряженно-деформационного состояния земной коры.

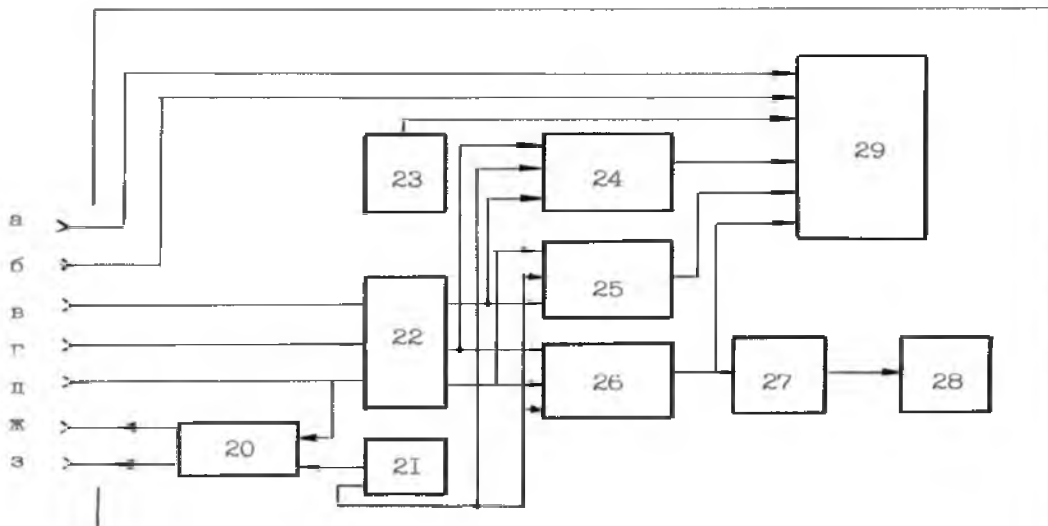
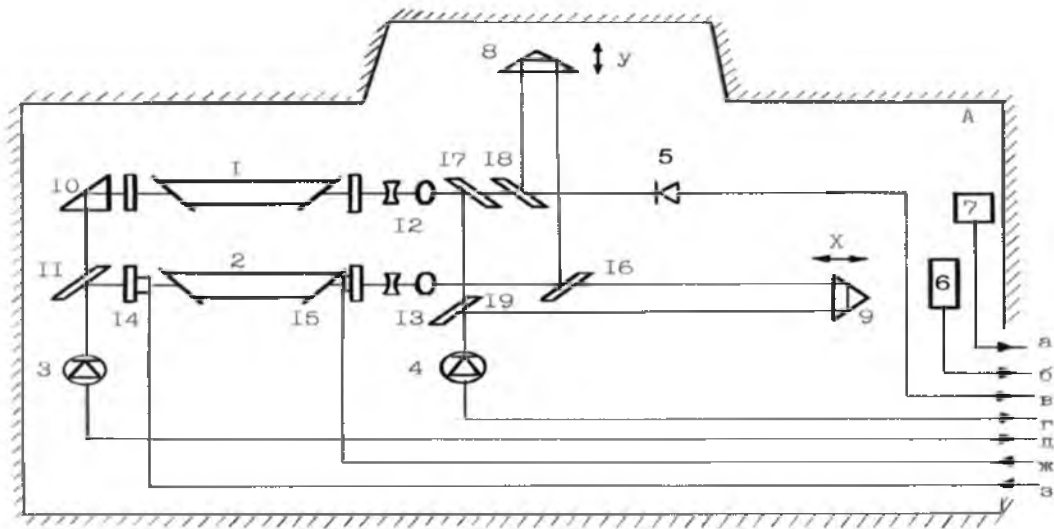
Приливы в твердом теле Земли происходят вследствие периодического действия на нее неоднородного, на масштабах земного шара, гравитационного поля Луны (в меньшей степени Солнца). Амплитуда откликов Земли на приливообразующую силу зависит от распределения упругих модулей плотности в недрах планеты. Сравнивая наблюдаемые значения откликов Земли с теоретически рассчитанными геофизики, имеют возможность контролировать модель Земли [1].

Для количественной оценки приливногo отклика рассмотрим действие Луны на Землю с помощью рисунка 1. Очевидно, что источником деформаций шара на отрезке OA является разность гравитационных полей Луны

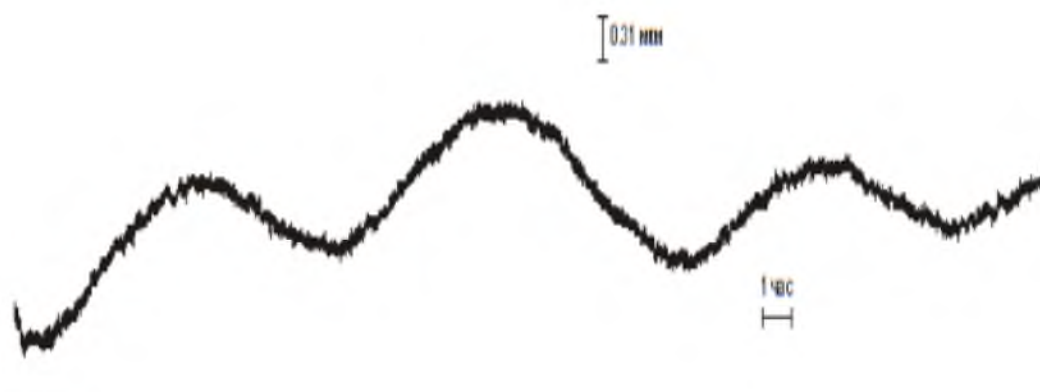

..... чем 10^{-9} . С другой стороны, в первых штольневых экспериментах изменение атмосферного давления в пределах

функционирование, которой состоит в следующем. В области пространства, где локализованы бегущие интерференционные картины в первом и во втором плечах интерферометра, установлены фотоэлектрические преобразователи 4 и 5 (типа ФД24К). Преобразователи детектируют сигналы на разностных частотах, т.е., если

совместно с сигналом от опорного генератора 21 на частоте

4. Борисов Б.Д., Егоров А.Г., Мирон Н. Системы регистрации с дробной долей полосы в лазерных измерителях перемещений. Препринт № 184-88 ИТФ СО АН СССР.
5. Тимофеев В.Ю. Приливные вариации силы тяжести на сибирском профиле. Канд. диссертации, Новосибирск, 1985.
6. С.Н.Багаев, Ю.М.Кириин, С.Ю.Кузнецов, И.В.Мещеряков, В.А.Орлов, А.Ю.Рыбушкин, В.М.Семибаламут, Ю.Н.Фомин "Исследование динамических характеристик деформаций земной коры в БРЗ с помощью высокочувствительной лазерной аппаратуры". В сборн.научн.тр. "Развитие методов и средств в экспериментальной геофизике", вып.1, 1993, с.38-51.
7. Иманкулов З.И., Миринойтов М.М. Исследование одночастотного режима генерации в мощном He-Ne лазере с ПСВЧР. // Журнал Прикладной Спектроскопии, 1997, т.64, №1, с.116.
8. Иманкулов З.И., Мирзаев А.Т., Якубов А.Н. Лазерный интерферометр с пониженной частотой гетеродинирования. //Приборы и Техника Эксперимента, 1998, №6, с.132.
9. Иманкулов З.И., Доноев Т.А., Якубов А.Н. Исследование характеристик гетеродинных лазерных деформографов. //Вестник ОшГУ, серия физико- математическая, вып.б., 2003, стр. 22-24.
10. Иманкулов З.И. Лазерная двухканальная интерферометрическая система для прецизионной регистрации малых перемещений. //Вестник ЖАГУ, №2(29), 2014, стр.279-283.

Рецензент:

Кыдыралиев С. – д.т.н., профессор

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА
ECOLOGICAL PROBLEMS IN THE CHYNGYZ AITMATOV'S WORKS

*Осмонова Б.М. – улук окутуучу,
Сакбаева З.И. – а/ч.и.к., доцент,
Асанова М.Ж. – окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

Аннотациялар: Бул илимий макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы экологиялык көйгөйлөр каралган. «Кыямат», «Ак кеме», «Ысык-Көлдү күтүү жана күтүү» чыгармаларындагы экологиялык көйгөйлөр анализденди. Анализдөө учурунда экологиялык билимдин зарылчылыгы жана негизи аныкталды. Авторлор тарабынан адам коому менен жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы экологиялык байланыштар жана өз ара таасирлер аныкталды.

В данной статье рассмотрены экологические проблемы. Проанализированы экологические проблемы в произведениях «Плаха», «Белый пароход», «Ждать и ждать Исык-Куля». Выявлена и обоснована необходимость экологического образования. Со стороны авторами было определено экологический взаимосвязь и взаимодействие между человеческим обществом с природной средой.

In the article are considered the environmental problems. Analyzed the environmental problems in the works as a "Plaha", "Belui parahod", "Jdat and gdat Issyk-Kul". Justified and identified the necessity of environmental education. From the authors have defined the ecological relationships and interactions between human society and the natural environment.

Кыргызды дүйнөгө тааныткан, улуу жазуучу Чынгыз Айтматов өзүнүн бир топ чыгармаларында адам менен жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы байланыштарды жана өз ара таасирлерди кенен баяндоого жетишкен. Атап айтканда, «Кыямат», «Ак кеме», «Ысык-Көлдү күтүү жана күтүү» «Тоолор кулаганда» чыгармаларын мисал катары алсак болот.

Ч.Айтматовдун «Кыямат» романы планетанын башына түшкөн ошол глобалдык көйгөйлөрдү, өтө кыйын экологиялык кырдаалды, айрыкча адам ыманынын экологиясын талдаган, азыркы адам менен табигый дүйнөнүн ортосундагы улам тереңдеп бараткан жараканы, карама-каршылыктарды ачып көрсөткөн. Экология - термини баарынан мурун табигый чөйрөнүн өз закондоруна ылайык өнүгүшүн, жаратылыш менен коомдун эриш-аркак байланышын түшүндүрөт. «Кыямат» романында адамдардын алкын, пейил-ниетин оңой турган не бир таасирдүү экологиялык, философиялык, этикалык жаңы акыйкаттарды, ишеним - императивдерди табуу маселеси берилген. Алар: Табият жана адам темасы, жашоодогу жамандык менен жакшылыктын, гумандуулуктун менен кара ниеттиктин ортосундагы кагылыштыктар. Аларга совет коомундагы социалдык жана руханий процесстерге терс таасирин тийгизген жексур бюрократизм, ооз көптүрүүчүлүк, догматизм чагылдырылган. Ушул жана ушул сыяктуу бир катар маанилүү экологиялык маселелер «Кыямат» романынын өзөгүн түзөт.

Илимий техникалык революция мезгилиндеги антропогендик фактордун жаратылыш чөйрөсүнө тийгизген негативдүү таасирлеринин кесепеттери бүгүнкү күндөгү регионалдык, мамлекеттик, глобалдык масштабдагы экологиялык көйгөйлөрдүн пайда болуусуна алып келди. Алар айлана чөйрөнүн негизги компоненттеринин (атмосферанын,

гидросферанын, литосферанын) деградациясына алып келди. Ошондуктан биосферадагы экологиялык баланстын бузулуусу жана ата бабаларыбыз оорубаган, этиологиясы аныкталбаган ар кандай жугуштуу, экологиялык оорулар менен бүгүнкү күндө жаңы төрөлгөн баладан баштап ар кандай жаштагы адамдар ооруп, дүйнө менен кош айтышып жатпайбы.

«Кыямат» романындагы төмөнкү текстке көңүл буралы.

...Күн өткөн сайын жайыттардын жайы жаман болуп баратат. Мына бул жерде директор олтурат, совхозго жаңы келгенинде белден буралган чөп бар эле, жайыттарды карасаң көз тойоор эле, жер кандай күр эле! Азыр карагылачы! Кай жакты карасаң чаң учкан как жер, чөптүн ар бир талын көрүп олтурабыз: мунун баарынын себеби эмнеде? Жайыттын чама чаркы белгилшц сандагы койго ылайык болсо биз андан 10 эсе көп койду жайып жатабыз: жер туякка тепселип чаңы чыгып бүттү! ...

Бул деген түздөн түз жайыттардын деградациясын, жердин эрозиясын, биоартүрдүүлүктүн азайуусун, жайыт экосистемасынын бузулуусун түшүндүрөт. Мындай жаратылыштагы процесстердин бузулуусу бүтүндөй тирүү организмдерге анын ичинде 1-адамдын жашоо тиричилигине, ден соолугуна зыяндуу таасирин унутпообуз зарыл. Ошондой эле адамдын ден соолугу, өмүрүнүн узактыгы экологиядан көз каранды экенин жана деградацияланган жаратылыш чөйрөсү кайтарууга мүмкүн болбогон зыяндуу таасирин адам баласынын өмүрүнө, генофондуна чейин заматта таасирин тийгизээрин да унутпообуз абзел. Мындай экологиялык маалыматтар «Кыямат» романында төмөнкү текст менен түшүндүрүлөт.

...Күн жылуу, кадимки магдыраткан жазгы күндүн бири. Тоолор күн нурун соруп, ошол жылуулукту жылга жыбыт, дөңсөлөрдүн бетиндеги көк чөпкө айландырып жаткан кез. Апакай тармал булуттар көк асмандын ар кандай жеринде бейкам каалыгып үргүлөшөт. Торгойлор абада асылып, безилдеп сайрап жатат, таштын арасынан кекиликтердин үнү угулат-кыскасы бейпил дүйнө, бейкут тиричилик. Бир гана айлананы тегерете курчап учтары асман тиреген ак кар, көк муздуу тоо кыркалары, алардын бир заматтын ичинде алай-дүлөй түшүрүп, жайдын күнүн кыш кылып жиберчү катаал мүнөзү, тоо арасындагы кайсыл жолбун шамал айдап келгенин эч ким билбеген, бирпаста кшндшн бетине кара парда тарта салчу кубандаган куу булуттар-бул бейкуттуктун заматта өзгөрүп кетээринен кабар берип турат...

Ч. Айтматов өзүнүн жакынкы Европадагы жолугушууларында төмөндөгүчө сүйлөгөн, “Силер экологиялык көйгөйлөр жөнүндө азыр айтып жатасыңар. Биздин түрк дүйнөдө мындан миң жыл мурда эле экология маселеси айтылып келген”.

Жаратылышка кайрымсыз мамиле жасасаң, ал да сага ошондой мамиле кайтарып турат. Далай элди кызыктырган “Ак кеме” повестиндеги Бугу эне жөнүндөгү уламыш аркылуу карасак адамдын жаратылышка кандай мамиле жасап жатканын ачык-айкын жазган.

Улуу жазуучунун “Ысык-Көлдү күтүү жана күтүү” аттуу публицистикалык чыгармасында Арал деңизин мисалында Ысык-Көлдү да ошондой экологиялык абалга калтырбоо, сактап коргоп калуу жөнүндөгү маселени сунуш кылган. Жазуучу Калыгул бий уулунун “Көлдү сактоо адам ыйманын сактоодон башталат” деген оюуна кошуларын айткан. Илгери көлдө балыктар каршы-терши сүзүп, четинде кыргоол, түлкү, коен жайлап, арстан, жолборс күркүрөп, суу бетинде өрдөк чулкуп жүргөн. Ошонун баары адам керектөөчүлөлү болуп, бүгүнкү күндө алар түп тамырынан бери жоголуунун алдында турат. Демек, улуу жазуучубуз мындап 19-кылымдын орто ченинде эле экология жана анын кесепеттери жөнүндө алдын ала жазууга жетишкен.

Мына замандаш, биз жогоруда көптөгөн бүгүнкү күндөгү экологиялык көйгөйлрдү Ч. Айтматовдун чыгармаларынан мисал катары келтире алдык жана анализдөөгө

жетиштик. Ошондуктан адам баласынын ар бир деми, ден соолугунун абалы, өмүрүнүн узак болуусу дегеле жашоо тиричилиги айлана чөйрөнүн экологиялык абалынан көз каранды экендигин унутпообуз зарыл. Баарыңыздарды “Жаратылышты көздүн карегиндей сактайлы” деген улуттук идеологияны туу тутуп өзүбүздү өзүбүз жаратылыш кыйроосунан сактайлы.

Адабияттар:

1. Ч.Айтматовдун “Кыямат” романы
2. Ч.Айтматовдун “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон Аладөбөт” повесттери
3. Социалистическая индустрия газетасы 1986-жыл 06.06.
4. Мансурова “Кыргызстандын экологиясы” Бишкек, 1999

Рецензент:

Токторалиев А.А. – б.и.к., доцент

УДК 37.091.3

ПРИМЕНЕНИЕ ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА
НЕМЕЦ ТИЛИН ОКУТУУ БОЮНЧА ДОЛБООР ЫКМАСЫН КОЛДОНУУ
THE USE OF PROJECT METHOD IN TEACHING THE GERMAN LANGUAGE

*Кочкорова Ф.Ж. – преподаватель,
Эсенова А.Г. – старший преподаватель, кафедры
«немецкого языка, литературы и регионоведения»,
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотации: проектный метод помогает развивать языковые и интеллектуальные способности, устойчивый интерес к изучению немецкого языка, потребность в самообразовании.

Долбоорлоо ыкмасы жана интеллектуалдык жөндөмдөрү, немец тилинде кызыкчылыгын өркүндөтүү, өз алдынча билим алуу үчүн зарыл.

The design method helps develop language and intellectual skills, strong interest in the German language, the need for self-education.

Одним из способов активизации студентов на занятиях иностранного языка, как показывают педагогические наблюдения, является использование метода проектов, основанного на технологии проблемного обучения. Наверное, потому что, это и есть именно то, что требует время. Проекты многолики и многогранны. Но это так. У проектов есть своя философия, своя методология, своя практика. Если говорить о краткой исторической справке. Проект от лат. “projectus” латинская терминология [с.65] означает буквально «выброшенный вперед». Метод проектов возник в начале прошлого столетия. Основателями его считаются американские ученые Диоки и Килпатрик. Они предлагали строить обучение на активной основе, через практическую деятельность студента, ориентируясь на него личный интерес и практическую востребованность полученных знаний в дальнейшей жизни. Сегодня как в зарубежных, так и в отечественных вузах метод проектов успешно развивается и приобретает все большую популярность за счет рационального сочетания теоретических знаний и их практического применения для решения конкретных проблем. « Я знаю, для чего мне надо все, что познаю. Я знаю, где и как я могу это применить» - вот основной тезис современного понимания метода проектов. В настоящее время, когда на смену авторитарной педагогике приходят личностно-ориентированные технологии, метод проектов вновь актуален и востребован. Дело в том, что в традиционной системе акцент делается, на усвоение готовых знаний, а само обучение происходит за счет эксплуатации памяти. Чем хорош метод проектов? Прежде всего тем, что он как раз и развивает интеллект студента, его творческие способности и самостоятельность. Известно, что интеллект предусматривает триаду умений планировать и отслеживать последовательность выполняемых действий, усваивать знания и применять их в практической деятельности. Именно эти лежат в основе применения проектного метода. Метод проектов ориентирован на самостоятельную деятельность студентов (индивидуальную, парную, групповую), что предполагает владение определенными умениями: синтеза, мысленного экспериментирования, прогнозирования и т.д. если говорить о методе проектов как о педагогической технологии, то он предполагает совокупность исследовательских, поисковых, проблемных методов, творческих по самой сути.

Таким образом, учебный проект — это комплекс поисковых, исследовательских,

расчетных, графических других видов работ, выполняемых студентами самостоятельно с целью практического или теоритического решения значимой проблемы. Проекты классифицируются по различным признакам. По типу проекты бывают: - исследовательские, творческие, ролевые, игровые, информационные, при ладные.

По содержанию это могут быть моно проекты (в рамках одного учебного предмета) или меж предметные (интеграция нескольких учебных предметов) о продолжительности проекты делятся на краткосрочные: среднесрочные: долгосрочные. И наконец, проекция деятельность завершается реальным, осязаемым результатом. различным по своей форме. Это может быть доклад, альбом, сборник, каталог, альманах, макет, схема, планкарта,, видеофильм, выставка, праздник и многое другое. К основному результату (представленному в любой форме) проект должен иметь пояснительную -записку, т.е., теоритическую часть с титульным листом, в котором указаны название проекта,, авто, класс, учебное заведение, руководитель и другие необходимые сведения.

Итак, метод проектов дает педагогу возможность нестандартно подойти к урочной и внеурочной деятельности, он активен, влияет на интеллектуальную эмоционально-ценностную сферы студентов. Как можно применять, проектный метод на уроках немецкого языка? Прежде всего, следует пересмотреть учебной материал, проанализировать значимость тем, а также способность студентов в усвоении данного тематического материала. Важно выделить целесообразные темы курса или разделы, которые будут вынесены на "проектирование". Опыт применения метода проектов подтверждает выводы ученых. Считаю, что он является хорошим стимулом для повышения интереса к немецкому языку именно в этом этапе. Проекты несколько усложняются по форме и по содержанию, практикуется научный подход к оформлению, при этом, соответственно, увеличивается время на них подготовку - они становятся среднесрочными. При работе над темпами на втором курсе, студенты представляют свои проекты в различных формах на немецком языке. Это может быть различные темы п книге второго курса. Учебник 3 курса предполагает работу над одним большим проектом в течение всего семестра, однако подбор учебного материала дает прекрасный выбор проблем для студентов. Работая над темой («die heutige Jugendlichen. Welche Probleme haben sie?»)[с54] среди традиционных молодежных проблем (наркотики, алкоголь, отношения с родителями), ученики называют и доказывают новые проблемы (например, компьютер, его положительное и отрицательное влияние), что, несомненно, предполагает поисковый, творческой характер самостоятельной деятельности. При этом увеличивается объем высказываний, учащиеся приводят аргументы, дают оценку обсуждаемым ситуациям. В процессе индивидуальной, парной, групповой, коллективной работы на проектами происходит формирование способностей к коммуникации. В период выполнения проектов у студентов развиваться следующие умения: обще учебные: работа с учебникам, со словарем, справочной литературной, составление плана доклада, сообщения, выступления по теме и. т.д. специальные: умение сокращать текст и передавать его в устной форме, осуществлять тематический подбор лексики, пользоваться двуязычным словарем, делать краткие записи по проблеме, составлять сообщения и др. собственно коммуникативные умения по видам речевой деятельности, включающие речевое неречевое поведение.

Новый учебник для Г. И Ворониной «Deutsch. Kontakte»[3-84] построен на основе коммуникативно-деятельностного подхода языковому образованию. Он заключается в том, что проблемное коммуникативное - ориентированное обучение иностранному языку как средству международного общения в контексте диалога культур отражает ценностное - ориентационные потребности учащихся, связанные с познанием национальных особенностей страны изучаемого языка, образа и стиля жизни зарубежных сверстников,

характера взаимоотношений с окружающим миром и представителями других наций. В учебнике дана широкая информация о молодежной культуре, которая является важной частью общенациональной культуры Германии. С помощью этих материалов студенты находят ответы на волнующие их вопросы: как живут их зарубежные сверстники? Какие проблемы их волнуют? Что читают, чем интересуются? Каково их отношение к иностранцам? Проблемные задачи и проектные задание помогают дальнейшему развитию коммуникативной культуры и духовного потенциала учащихся. Хотя книга предназначена для ВУЗов, его можно применять студентов.

В начале первого семестра студенты выбирают тему для долгосрочного проекта в соответствии со своими личными интересами и практическими возможностями это могут быть: «kinder – Eltern-Kontakte», «Die erste Liebe», «Familie», «Auslander», «Okologie», «Literatur», «Musik», «Bildende Kunst», «Ferienjob», «Beruf» и другие. В процессе подготовительного этапа над проблемой, студенты подбирают материал и затем оформляют его в научно-исследовательскую работу, (Referat, Bericht, Aufsatz) либо представляют в форме прикладного проекта (Collage, Zeitung, Album usw). Презентация проектов происходит на научно-практической конференции с оформлением результатов и подведением итогов. За свою работу, студенты получает сразу несколько оценок: за оформление, за содержание, за защиту: могут быть также учреждены специальные номинации: «оригинальность», «научность», «актуальность» и т.п. это стимулирует интерес, мотивирует на самостоятельную поисковую деятельность

Таким образом, проектный метод помогает развивать языковые и интеллектуальные способности, устойчивый интерес к изучению немецкого языка, потребность в самообразовании. В конечном итоге предполагается достижение коммуникативной компенсации, т.е. определенного уровня языковых, страноведческих социокультурных знаний, коммуникативных умений и речевых навыков, позволяющих осуществлять иноязычное общение. Реализация проектного исследовательского метода на практике ведет к изменению позицию преподавателя. Из носителя готовых знаний он превращается в организатора познавательной деятельности своих студентов. Меняется и психологический климат на занятии, так как преподаватель приходится переориентировать свою учебно-воспитательную работу. Из авторитетного источника информации преподаватель становится соучастником исследовательского, творческого процессе, наставником, консультантом, организатором самостоятельной деятельности учащихся. А это и есть подлинное сотрудничество. Надеюсь, с помощью этого метода станет легче и интересно изучать немецкий язык и студентами.

Литературы:

1. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Москва. 1998
2. Пересмена. Технические средства обучения .М., 1972.
3. Шехтер И.Ю. Комплексное применение технических средств при обучении Иностранному языку .-М., Просвещение, 1984
4. Лозинский Д.И. Наглядность при обучении устной речи. М., 1989.
5. Швейдер Л.Н. Использование технических средств при преподавании немецкого языка. В.,2003.
6. Газеты и журналы.
7. Novikov D.M. Phonetik der deutschen Sprache

Рецензент:

Калмуратова А.О. – к.ф.н., доцент

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ДИАЛЕКТИЛЕР МЕНЕН КАРЫМ-КАТЫШЫ
ВЗАИМООТНОШЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА МЕЖДУ
ДИАЛЕКТАМИ
THE RELATIONSHIP OF KYRGYZ LITERARY LANGUAGE WITH DIALECTS

*Курбанбекова А. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Аксы колледжи, aizat2378@mail.ru*

Аннотациялар: Макалада кыргыз адабий тилинин диалектилеринин негизинде калыптангандыгы айтылат. Ошондуктан диалектилердин тегерегиндеги айрым пикирлерге толуктоо киргизүү маселеси каралган.

В статье говорится восстановление киргизского литературного языка на основе диалектики. Поэтому рассматривается пополнение некоторых вопросов вокруг диалектики.

In article it is consider to becoming of kyrgyz literary language on the bases of dialects. That's why it needs to improve some questions about dialects.

Ар бир элдик тил диалектилерден өнүгөт. Колдонулушу жагынан жергиликтүү диалектилер элдин жер-жерлердеги бөлүктөрүн тейлесе, улуттук тил бүт элди тейлейт. Ошондуктан тилдин өнүгүшүнүн жогорку формасы болгон улуттук тилге караганда диалектилер жалпы элдик тилге баш ийип, ага өзүнүн ролун өткөрүп берет.

Улуттук тил калыптанганга чейин диалектилер коомдогу адамдардын бирден-бир байланыш куралы катары кызмат кылып, коом менен кошо өнүгүп-өсүп, өзгөрүп турат. Ал эми улуттук тил түзүлгөндөн кийин диалектилер өз өнүгүшүн солгундатып, бара-бара диалектилик өзгөчөлүктөр азайып, кээде таптакыр жашоосун токтотуп коюшу да мүмкүн.

Коомдо өзгөрбөстөн бир калыпта турган эч нерсе жок сыяктуу адамзат коому да, анын тили да ар түрдүү тарыхый шартка ылайык өнүгүп-өзгөрүп турат. Тилдеги, диалектилердеги өзгөрүүлөр коомдун тарыхы, анын өнүгүшү менен шартталган.

Тилдер менен диалектилер - тарыхый көрүнүш. Анткени тил жана диалектилер дайыма өзгөрбөстөн жашап турган нерсе эмес. Алар ар түрдүү коомдук-экономикалык шарттарда ар кандай формага ээ болуп, анын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү коомдун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү менен шартталат. Маселен, кээ бир доорлор тилдин бөлүнүшүнө, бири-бирине жакын диалектилердин (тилдердин) пайда болушуна алып келсе, кээ бир доорлордо, тескерисинче, ал тектеш диалектилердин (тилдердин) аздыр-көптүр биригиши өкүм сүрөт. Мына ушуга ылайык кээде диалектилик өзгөчөлүктөр пайда болсо, кээ бир мезгилдерде ал өзгөчөлүктөрдүн жалпылыкка биригип кетишине шарт түзүлөт.

Кээ бир тарыхый шарттарда диалектилер өз доорунда жашаган коомдук-экономикалык мамилелердин талабын канааттандырып турса, башка бир шарттарда эски тилдик түзүлүш катары жоюлуп же коомду артка тарткан көрүнүш катары эсептелет.

Улуттук тил – улуттук белгинин бири, ал эми улут феодалдык коомдун жоюлушу жана капитализмдин өнүгүү процессинде пайда болгон. Коомдук формациянын бардыгын башынан өткөргөн элдерде улуттук тилдердин биротоло калыптанышы капитализм дооруна, буржуазиялык коомго туш келет.

Кыргыз эли Октябрь революциясына чейин өзүнчө улут катары калыптанган эмес деген окумуштуулардын пикирин эске алсак, анда кыргыз улуттук тили да совет

бийлигинин жылдарында түзүлгөн. Анткени кыргыз эли капиталисттик түзүлүштү өз баштарынан өткөргөн эмес, ал доорду аттап өтүп, социализм доорунда жашагандыктан, ошол коомдук өнүгүүгө ылайык улуттук тили да социализм доорунда калыптанган.

Бир доорду аттап өтүп, андагы диалектилердин баш кошуп, жалпылануучу узак процесси жүрбөгөндүктөн, азыркы кыргыз диалектилеринин ортосунда өтө чоң айырмачылыктар орун алып келе жатат.

Кыргыз диалектилери Октябрь революциясына чейин атайын изилдөөгө алынып, бул багыттагы эмгектер жарыяланган эмес. Ошондой болсо да, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрү жөнүндө өз учурунда айтылган окумуштуулардын айрым пикирлери бар.

Казак элинин окумуштуусу Ч.Валиханов кыргыз жергесине келип, алардын оозеки чыгармачылыгы, этнографиялык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдарды жыйноо учурунда алардын тилине да көңүл бөлүп, өз пикирин билдирген. Ал тилчи адис болбосо да, кыргыз тилин өзү билген казак, татар сыяктуу түрк тилдери менен салыштырып көрүп, кыргыздардын тили уйгур тилине жакын деген пикирин айткан.

Андан кийин 1860-жылдары кыргыз жергесине элдик оозеки чыгармалардын үлгүсүн жыйноо үчүн келген түрколог окумуштуу В.В.Радлов түрк элдеринин оозеки адабиятына арналган көп томдуу жыйнагынын 5-томун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына багыштаган. Ал өз эмгектеринде кыргыздардын тилинде диалектилик айырмачылыктардын байкалбагандыгын белгилеген. Окумуштуу түрк тилдеринин салыштырма грамматикасына арналган эмгектеринде да кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз козгобойт. Мындай пикирге келишинин негизги себеби катары, анын кыргыз жергесине келген учурларда түндүк кыргыз урууларынын өкүлдөрүнүн арасында гана болгондугу негиз болгон жыйынтыкка келүүгө болот.

Окумуштуулар Октябрь революциясынан кийинки алгачкы жылдары, тактап айтканда, кыргыз элинин узак тарыхында биринчи «Алиппе» китеби жана тунгуч газета «Эркин тоо» жарыкка чыкканы менен, 20-жылдарда дароо эле кыргыз улуттук адабий тилинин диалектилик негизи жөнүндөгү маселени илимий жактан тактоого мүмкүнчүлүк болгон эместигин белгилешкен.

Бул мезгилде кыргыз диалектилерин изилдөө боюнча атайын эмгектер болбосо да, алгачкы «Алиппени» түзгөн И. Арабаев китептин кириш сөзүндө кыргыз тилинин тыбыштык системасынын башка тектеш (казак) тилдерден болгон айырмачылыктарына токтолгон. Ал кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүгү катары үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы, 8 кыска, 8 созулма үндүүлөрдүн бар экендигин көрсөткөн.

Кыргыз тилинин диалектилик (говордук) өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүү иштери 30-жылдары орус окумуштуулары К.К.Юдахин, И.А.Батмановдор тарабынан жүргүзүлгөн.

К.К.Юдахин 20-30-жылдары кыргыз жерин кыдырып, эл арасынан кыргыз лексикасын жыйноо менен катар тилдеги диалектилик айырмачылыктарга да байкоо жүргүзүп, өз пикирин 1940-жылы жарыкка чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» кириш сөзүндө жазган. Ал кыргыз говорлорун эки топко бөлүп, алардын негизги өзгөчөлүктөрүн белгилеген.

Биринчиден, диалектилердин түндүк топтору 8 жөнөкөй үндүү фонемага ээ. Үнсүздөр боюнча сөз башында Н тыбышынын туруксуздугун, З, С тыбыштарынын колдонулушу боюнча түндүк диалектилери эки топко бөлүнөрүн белгилеген.

Экинчиден, диалектилердин түштүк тобу үчүн 8 үндүүгө кошумча Э фонемасынын мүнөздүүлүгү; үнсүздөр боюнча кош эринчил дифтонг W тыбышынын колдонулушу, бул тыбыштын түндүк диалектидеги Талас говоруна да таандык экендиги айтылган.

Окумуштуу И.А.Батманов көп жылдар бою кыргыз диалектилерин изилдөө боюнча иш жүргүзүп, 1938-жылы атайын эмгегин жарыкка чыгарган. Анда кыргыз тилинин

түндүк диалектисинин ичиндеги айырмачылыктар көрсөтүлгөн. Мында кыргыз тилинин башка тектеш түрк тилдери менен тыбыштык жакындыктары да белгиленген. И.А.Батманов кыргыз диалект, говорлору боюнча өз классификациясын сунуш кылган.

1950-жылдардан кийин диалектология маселелерине өзгөчө көңүл бурулуп, кыргыз тилиндеги диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү изилдөө боюнча атайын илимий экспедициялар уюштурулду. Анын натыйжасында Кыргызстандын аймагынан тышкары Өзбекстандын, Тажикстандын, Казакстандын айрым аймактарында жашаган кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү мүнөздөгөн көптөгөн эмгектер жыйналды.

Кыргыз тилиндеги диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү изилдөө ишине өз салымын кошкон окумуштуулардын бири - Б.М.Юнусалиев. Ал өз учурунда илимий экспедицияларга катышып, тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү боюнча жетишерлик маалыматтарды жыйноо менен өзүнүн эмгегин жарыкка чыгарган жана кыргыз тилинин жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрүн терең талдоо менен диалект, говорлордун жаңы классификациясын түзгөн.

Андан кийинки жылдары кыргыз диалектологиясынын өнүгүшүнө окумуштуулар Ж.Мукамбаев, Ш.Жапаров, А.Биялиевдер чоң салым кошушуп, илимий эмгектерин, окуу китептерин жарыкка чыгарышты. Ал эмгектер кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө кызыккандар, аны үйрөнүүчүлөр үчүн негизги курал катары кызмат кылып келүүдө.

Коомдук турмуштагы өнүгүү-өзгөрүүлөр өз кезегинде тилдин өнүгүшүнө чоң таасир эте тургандыгы жогоруда белгиленди. Мындай шарт тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнөн да байкалат. Ошондуктан кыргыз тилинин диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрүнө илимий негизде иликтөө жүргүзүү улам жаңы тилдик далилдерди берет.

Ошондой болсо да, кыргыз элинин өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болуп, бирдиктүү улуттук түзүлүшкө биригиши Октябрь революциясынын жеңилинен кийин ишке ашкандыгын белгилесек болот.

Бирок ага чейин да кыргыз элинин арасынан чыккан сабаттуу өкүлдөрү тарабынан кайсы бир диалектилердин негизинде түзүлгөн айрым жазма тилдердин колдонулгандыгын акыркы жылдардагы маалыматтар боюнча түшүнүүгө болот. Андай маалыматтар боюнча ал тилдер тил илиминде улуттук доорго чейинки жазма адабий тилдер катары каралат. Мындай тилдердин жалпы элге кеңири тарабагандыгынын бир канча себептерин да аныктоого болот.

Биринчиден, кыргыз эли көчмөн турмушта жашашкандыктан, туруктуу билим берүү жайы уюштурулбагандыктан, кат-сабатын жоюуга шарт болгон эмес.

Экинчиден, карапайым элдин бардык катмары кат таанып, сабаттуулукка ээ болууга мүмкүнчүлүгү болгон эмес.

Үчүнчүдөн, элдин өкүлдөрү өздөштүргөн жазма тил элдин оозеки тилинен алыс болгон.

Мына ушундай шарттардан улам, көп жылдар бою окумуштуулар тарабынан кыргыз эли туташ сабатсыз болгон, же болбосо, кат тааныгандардын саны 1%ке да жеткен эмес деген пикирлер айтылып кыргыз эли колдонуп келген жазма тилдер такыр жокко чыгарылган.

Ал эми Октябрь революциясынын жеңилинен кийин кыргыз урууларынын башы биригип, бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө ээ болушу, улуттук маданияттын жанданышы менен кошо кыргыз тили да өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп, бирдиктүү улуттук тил, андан кийин улуттук адабий тил деңгээлине көтөрүлгөн.

Адабий тил – бул жалпы элдик тилдин негизинде калыптанып, андагы сөздөрдүн колдонулушу такталган, коомдо жашап жаткан ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн бардык катмарын бирдей тейлеген орток тил.

Кыргыз адабий тили да жергиликтүү кыргыз диалектилеринин негизинде калыптанган. Ал жалпы элдик тилде эзелтеден бери калыптанып келген тилдик өзгөчөлүктөрдү өзүнө камтуу менен калыптануу жолуна түшкөн.

Кыргыз улуттук адабий тили - бүгүнкү күндө ар тараптан өнүккөн тилдин эн жогорку формасы. Ал оозеки жана жазуу формасында элдин коомдук турмушунун бардык тармактарында активдүү колдонулуп келе жатат. Тил илиминде адабий тилдин өнүгүшүнө шарт түзгөн негизги ички булак белгиленип келет:

1. *Ички булак* – адабий тилге жалпы эле кыргыз тилиндеги жана анын диалектилериндеги бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу. Мындай мүмкүнчүлүктөр катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

а) Айрым диалектилердеги (говорлордогу) жергиликтүү экономикалык шартка байланыштуу колдонулган терминдерди зарылдыгына жараша тандап пайдалануу.

б) Байыртадан бери колдонулуп келе жаткан активдүү уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн негизинде турмушта пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн жаңы сөздөрдү жасоо.

М: алгачкы советтик мезгилдеги: *малчы, жазуучу, басмакана* ж.б; морфологиялык туунду сөздөр: *темир жол, көз айнек* ж.б.

в) Тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан айрым сөздөргө жаңы маани берүү. М: *добуш*- кандайдыр бир талапкерликке шайлоо, *мүчө* – бир уюмдун адамы, *борбор* – негизги шаар маанисинде ж.б.

г) Диалектилерде айтылып жүргөн элдик оозеки чыгармалардын лексикасындагы айрым сөздөр жана сөз тизмектери, макал-ылакаптар, ошону менен катар жергиликтүү этнографиялык, тарыхый ж.б. өзгөчөлүктөрдү билдирүүчү сөздөрдү пайдалануу.

2. *Сырткы булак* – орус тилинен жана башка элдердин тилдеринен керектүү сөздөрдү кабыл алуу.

Кыргыз адабий тилиндеги кабыл алуулар, негизинен, тилдин лексикасына байланыштуу. Анын калыптанышында өзгөчө орус тилинин таасири күчтүү болуп саналат. Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составында колдонулуп келе жаткан илимий-техникалык терминдердин көпчүлүгү жана мамлекеттик мекемелердин татаал сөздөрдөн жана сөз тизмектеринен турган аталыштары орус тили аркылуу келип кирген интернационалдык терминдерден жана орус тилине таандык болгон сөздөрдөн турат.

Кыргыз адабий тилинин калыптанышында жана өнүгүшүндө тилдин сөздүк составына башка тилдерден кабыл алынган лексикалык жана грамматикалык каражаттар кыргыз элинин турмушундагы өтө тездик менен болуп жаткан өзгөрүүлөргө гана байланыштуу болбостон, ошону менен бирге элдердин ортосундагы карым-катыш, байланыштардын да күчтүү орун алышы менен түшүндүрүлөт.

Азыркы кыргыз адабий тилинин лексикалык корунун 30% тен ашыгын башка тилдерден кабыл алынган сөздөр түзөт. Алар орус, араб, иран, монгол тилдеринен келип кирген сөздөр болуп эсептелет. Мындай каражаттардын кабыл алынган мезгили жана булактары ар түрдүү мүнөзгө ээ.

Улуттук адабий тилдин өнүгүп-өсүшүнө түрткү болуп, шарт түзгөн негизги факторлор катары төмөнкүлөр эсептелет:

1) Тышкы (экстралингвистикалык) факторлор.

Тышкы факторлор улуттук адабий тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланыштуу. Ар бир адабий тилдин өнүгүү деңгээли анын коомдук турмуштун кеңири тармактарында аткарган кызматынан көрүнөт.

Октябрь революциясынан кийинки Совет бийлигинин жылдарынан тартып, кыргыз адабий тилинин коомдук кызматы кеңейген. Ал чыгармачылык иште, билим берүү чөйрөсүндө, радио уктуруу, телекөрсөтүү иштеринде, театрда, мамлекеттик жана чарбалык иштерди жүргүзүүдө колдонулуп келе жатат.

Ал эми кыргыз улуттук адабий тилине «Мамлекеттик тил» статусу берилгенден кийин анын тейлөө чөйрөсүнүн дагы кеңейишине шарт түзүлдү. Аталган мыйзамдын олуттуу тарыхый мааниси 60-жылдардан тартып, кыргыз адабий тилинин коомдук кызмат кылуу чөйрөсү тарып, орус тилинин ролу жогорулап, колдонулушу басымдуулук кылып турган шартта кыргыз улуттук адабий тилинин кеңири кулач жайып өнүгүшүнө, турмуш-тиричиликтин бардык чөйрөсүндө кеңири колдонулушуна шарт түзүп бергендигинде турат.

2). Ички (лингвистикалык) факторлор.

Адабий тилдин ички факторлору түздөн-түз сырткы факторлорго көз каранды. Тилдин кызмат кылышын шарттаган ар бир коомдук чөйрө тилдин ички эреже, мыйзамдарынын, тилдик каражаттарынын өнүгүшүнө таасир этет. Анткени тилдин коомдук кызматы канчалык кеңейсе, тилдин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн өнүгүшү да ошончолук жогорулайт. Ошондуктан тил коомдун өнүгүшү менен бирге өнүгөт

Адабияттар:

1. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. Б., 2005.
2. Улуттук идеологиянын уңгусу - Улуттук тил. «Кыргыз Туусу» 2006-ж
3. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли- кыргыз тили. тарыхый-этнолингвистикалык очерк. Бишкек, 2003.

Рецензент:

Момуналиев С. – п.и.д., профессор

УДК 81'443

АДАМДЫН ЭМОЦИОНАЛДЫК АБАЛЫ ЖАНА АНЫН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮНҮН
ТУЮНДУРУЛУШУ («МАЙДАН» РОМАНЫНЫН МИСАЛЫНДА)
ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА И НАЦИОНАЛЬНЫЕ
ОСОБЕННОСТИ (ПРИМЕРЕ В РОМАНЕ «МАЙДАН»)
EXPRESSION OF HUMAN EMOTIONAL STATE AND IT IS NATIONAL
PECULIARITIES. (EXAMPLES OF NOVEL «MAIDAN»)

*Рыскулова Г.У. – филол.и.к., доцент,
Байгозуева Н.М. – улук окутуучу,
ЖАМУ, Журналистика жана мамлекеттик тил кафедрасы*

Аннотациялар: Адамдын эмоционалдык абалынын берилиши У. Абдукаимовдун «Майдан» романынын мисалында каралды. Чыгармадагы берилген түрдүү улуттардын эмоционалдык абалдарынын өзгөчөлүгү жөнүндө сөз болот.

Выражение эмоционального состояние человека и этноментальные особенности в романе У.Абдукаимова «Майдан».

Expression of human emotional state is revealed on the U. Abdulkaimovs novel «Maidan». The article deals with expression of emotional state of different nations.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жашап, согуштун кыйынчылыгын, азабын жон териси менен сезип, жөнөкөй адамдардын таң калычтуу жараткан эрдиктерин көз алдында өткөргөн жазуучу У. Абдукаимов да эл башына түшкөн бул кайгыдан калган кара дакты өз чыгармаларында жарыялап келди. Кан какшатып канчалаган азаматтардын өмүрүн кыйып алган, ажыдаардай оп тартып, капыстан кирип келген фашисттик баскынчылардын зулумдук аракеттери ошол мезгилдеги советтик ар бир жарандын эсинде түбөлүккө бекем сакталды. Ал мезгилдеги совет элинин фронттогу, тылдагы күжүрмөн баатырдык аракеттери бүгүнкү күнгө чейин чыгармачылыктын түркүн жанрларында жарыяланып, тарых беттеринде дагы да изилденип келүүдө Согуш темасы түбөлүккө элдин жүрөгүндө бекем сакталып калды. У. Абдукаимов ошондогу кыргыз элинин жашоосун, башка элдер менен бирге ынтымактуу жараткан эрдиктерин тыл менен согуш окуяларын жуурулуштуруп, турмуштук түркүн түстүү эмоционалдуу картиналарды бардык жагынан кеңири камтып, согуш мезгилинин социалдык, философиялык, моралдык маңызын бере алган чыгармаларынан өзгөчө көпчүлүктүн көңүлүндө көпкө сакталган көп аспектилүү, көп пландуу «Майдан романын» айтууга болот. Жазуучу элдин согуш күндөрүндөгү азабын, турмуштун нечен кырдуу жолунда ар кандай чиеленишкен адамзатына байланышкан окуяларды сүрөттөөдө образдардын психологиялык түрдүү абалдарын, көрүнүштөрүн, элесин реалдуу чындыкта ачып берүүдө тилдик каражаттарды орундуу колдонгон.

Эрте түшкөн кара суук улам кайра суу кар же жамгыр менен кезектешип турду. Мындай учурларда жол азабы андан бетер кыйындап, шалпылдаган баткак, өтмө катар суу болгон оор шинелдер, оор жүктүү солдаттардын андан бетер күчүн кетирип, андан бетер каржалатты. Мындай учурларда жол адам көтөргүс азапка айланып, беш мүнөттүк өрүш бир күндүк өрүшкө татыгандай көрүндү. Ат, машина өталбаган жерлерден адам оңой гана өтүп кетип жатты. Эгер ушу жолдорго солдаттар тактай төшөп жүрүп отурбаса, бу жолдор менен ат да, машина да жүрө алмак эмес эле.

Дал ушул жолдор менен кишилер унчукпай кетип баратты. Ушул унчукпай бараткан кишилерде адамдын бардык асыл сапаты, оор сапарга, балким келбес сапарга

кетип баратканын билген адамдардын асыл сапаттары ушул тилсиз унчукпагандыкта бугуп жаткан эле. Ушул унчукпай бараткандар оордук өтө кыйнап жибергенде ичинен кейип, кишини бекеринен каржалткандай көрүнгөн тынымсыз сапарга жини келип, ичинен жолдун азабына наалат айтып, өздөрү жыгылганы араң турса да жакшы сөз менен болсун, жаман сөз менен болсун кишилерге тынчтык бербей, алдыга бастырган командирлерди жаман көрүп тилдеп, бирок ушул азаптардын керектигин, зарылдыгын, ушул азаптан өздөрүнүн да, элдин да, мамлекеттин да тагдыры чечиле тургандыгына түшүнгөндөрдүн да ачуусу кайта бат эле жанып, жайдары күлүп турушту. Бул ачуу – көңүлүндө арамдыгы жок кишилердин жамандыгы жок ички кыйкырыгы эле. Ушул үнсүз кыйкырыкта келечектин, адамдын, сабырга бек, жаңы адамдын, жарык тилектин, өз тагдырынын не болорун тилсиз, унчукпай күткөн, душман, таалайың таш капсын деген элдин ачуу кыйкырыгы болуп, бул улуу тилсиздикте улуу үмүт бар болучу. (101-бет) Алынган мисалда түрдүү улуттун адамдарынын бир адамдай бир тилектеги тынчтык үчүн күрөшкөн оор азапты баштан өткөрүү учурундагы психологиялык абалдары берилди. Жаратылыштын катаал шарты кетип бараткан бир максаттагы, бир тилектеги солдаттарды майтара албады. Алар табияттын аёсуз суугун, кыйынчылыгын сабырдуулук менен унчукпай баштан кечирип чыдоосуна, артында турган Ата Мекенине болгон сезимдери аларга күч, кубат берип, бул кыйынчылыктан да мамлекет, эл бийик турарын бардыгы бирдей ичтен сезип билип баратышканы сүрөттөлүп, солдаттардын ушул учурдагы психологиялык абалдары, түзүлгөн кырдаал төмөнкүдөй каражаттар менен туюндурулат. Кетип бараткан солдаттардын ачкалыктан, сууктун карыш жылдырбай туш тарабынан ызыдаткан бороонуна, жолдун кыйынчылыгынын азабына чыдабаган солдаттардын ички эмоциясын азабына ичинен кейип, наалат айтып, араң турса деп берсе, ошол эле учурду артындагы үмүт менен күтүп жаткан Мекенин эстешкенде кайрат кирип маанайлары жайнай түшкөн абалдарын ачуусу жанып, жайдары күлүп деп элестүү сүрөттөлөт. Мындагы солдаттардын ичтеги таттуу кыялдарын, максаттарын, ошол эле учурда болуп жаткан азаптуу кыйынчылыктарды күлкү-кайгы, өмүр-өлүм, жыргал-азап жөнүндөгү ичтен ойлонуп, бирок сыртка ачык айтпаган ички түрдүү эмоциялык абалдарын жазуучу жалпылаштырып бугуп жаткан деп образдуу бере алды. Кетип бараткан солдаттардын жогоруда саналган бир нече эмоциялык көрүнүштөрүнүн ичтен толуп, сыртка агып чыгууга ар кандай жик издеп көлмөдөй толо турганын бугуп деген сөз менен билдирди. Бул ички толуп, ашууга даяр турган ички букту сыртка чыгарбай бекем кармаган Ата Мекенге болгон эмоциялык сезими кармап турду. Улуу тынчтыкты самаган улуу сезим ички азаптын бугун сыртка чыгарбай тирек болуп турду. Эч бир солдат ички мына ошол эмоцияларын сыртка ачык билдирип, каршылыгын айткан жок. Бардыгы ичтен ойлонуп, кыйынчылыкты адамдык асыл сапаттары менен жеңип баратышты. Солдаттардын согуштан жадап, бирок нааразы болбой чыдап ичтен унчукпай баратышкан абалдарын, улуу, түбөлүктүү тынчтыкты каалаган сезимдерин улуу тилсиздикте улуу үмүт деп сүрөттөлүп берилет. Жазуучу совет элинин мына ушундай түбөлүктүү ынтымактуулук, улуу тынчтык үчүн күрөшкөн солдаттардын моралдык бийик, аң-сезимдүү нукура адамдык асыл сапаттарын даңазалагысы келет.

Адам алдыда боло турган окуяны, жакшылыкты же жамандыкты алдын-ала сезип тутат. Кээ бир адам түшүндө көрүп, аян берет. Ал эми кээ бирлери өткөн окуяны эстегенде ошол нерсе болоордун алдында жүрөгүм алып учуп, өзүмө жай таппай калдым дегендерин көп эле угабыз. Мындайды жетинчи сезим дешет. Кандай болсо да, алдын-ала кандайдыр бир окуя болоорун сезип-туюубуз аркылуу маалымат келээрине ишенүүгө болот. Биз билгендей, же көркөм чыгармаларда айтылгандай сезүү органдары физиологиялык жүрөк менен байланышабы, борбордук нерв системасы менен байланыштуубу, бул – адамды изилдөөнүн башка илимий тармагы. Бирок кандай болгондо да сезүү, туюу аркылуу

адамдын эмоциясын пайда кылуу бир гана улутка тиешелүү болбостон, бардык адамдарга мүнөздүү. У.Абдукаимов «Майдан» романындагы каармандардын образын жаратуу менен түрдүү чөйрөдөгү адамдардын алдыда турган каршылыктан качпай тике кароого, бардык болуучу жагдайды алдын-ала сезип, ага өзүн даярдаган адамдардын көрүнүшүн да берген.

Жаманкул жолдошторун тегерете бир катар карап алды да, акырын ордуна турду. Анын кичинекей чымыр боюна, кара сепкил өңүнө баары тиктеп калышты.

-Жылуу сөзүңөргө рахмат, - деди Жаманкул жай гана, -бирок... бирок көбүңөр митинга болуп жаткансып сүйлөдүңөр. Көбүбүз бул согушту түшүнбөйбүз..... Силерге айтар эле сөзүм бул: Кыргыздар айткандай, жаман катын, жаш бала бар, ушуларга кээде келип, жалгызсыратпай, көңүлүн көтөрүп коюп жүрсөңөр эле болду багам-көрөм дегениңерди деле койгула, ар кимнеңдин бала-чаканар бар, аларды таштап коюп менин балдарыма бермек белеңер?..... Булардын өз оокаты өзүндө. Жамалкан жакында иштейт. Түйтөндөгөн ыйлак, көлөкөсүнөн корккон коркунчаак, нары женил неме эле, жалгыздыктан эле жабыркап кетпесе оокатын тын эле кылчу неме. Башка түшсө байтал жорго болот деген бар. Муну Жамалкан түшүнүп, турмуштун олку-солкусун билиши керек. Баарына көнүш керек. Көнбөскө чарасы да жок. Баякы эркекти, баякы шалактап капарсыз басып жүрө бермеликти таштап, оокатын кылсын. Жамалканды мына ушуга көнүүгө жардамдаш болушунарды сурайм. Дагы айтарым: Жамалкан жаш. Али көп немени билбейт..... Айтарым ушу деп... , көп ичпеген Жаманкул толтура *куюлган рюмканы тартып жиберген эле. (20-бет)* Адамдын сезими алдыда боло турган жакшы, жаман нерсени алдын ала билип, туюп адам ага даярданат. Кээде дүйнөдөн өткөн адамдардын мурун сүйлөгөн сөздөрүн, кылык-жоруктарын, жүрүм-турумдарын эстешип отурушуп, өзүнүн өлөрүн сезип калган экен, акыркы керээзи ошол болгон тура, баарыбыз менен коштошкону го деп болжолдоп айтып калабыз. Чындыгында адамдар бу дүйнөдөн кетерин сезип калгандай, ага күн мурун, бир жыл мурун даярданат. Кыргыз эли адамдын өмүрүнүн акыркы минуталарында айтып кеткен сөздөрүнө катуу маани беришип, аны эстешип, урматташып, өтүнүчтөрү болсо аткарышкан. Контексте берилгендей Жаманкул да досторунун, үй-бүлөсүнүн алдында сүйлөгөн акыркы сөзү экенин сезгендей бардык ишин, үй-бүлөсүн досторуна дайындап жатат. Анын согуштан кайтпай калуусун сезип, өзүнүн бул абалын жашырганга аракеттенген абалын айтарым ушу деп... , көп ичпеген Жаманкул толтура *куюлган рюмканы тартып жиберген эле деп эскерилет.* Мурун арак ичпеген Жаманкул бул ирет аны түбүнө чейин бошотуп ичет. Бул иш аракети анын бул дүйнө менен коштошуп, үй-бүлөсүн, досторуна көз болуп туруусун суранып, достору, үй-бүлөсү менен акыркы сапар отурганына көзү тойбой өкүнүп, бирок антпеске да айла жоктугунан ачууну толтура алып салат. Ошондой эле досторуна көңүлү тойбогон, кыйналган абалы тегерете бир катар карап алды деп берилет. Кыргыздар сөз күчүнө катуу баа берип келгени ушундан көрүнөт. Адам акыркы сапарга узап бара жатканда ички жан дүйнөсүндөгү бук болгон арманын, жетпей калган максаттарын, ичтен ойлоп жүргөн каалоолорун жашырып, кийин айтам деп, айтылбай жүргөн сырларын өзүнүн каалоосу менен жакын адамдарына угузуп кетчү. Ал адамдын акыркы сөзү урмат-сыйга ээ болчу. Эгер узап бараткан адам ички оюн сүйлөөгө, айтууга дарманы келбесе, ага жетишпесе, тиктеген көзү, ирмеген кирпичтеринен адамдар аз болсо да сезип, түшүнүп турушчу. Демек, адам ички психикасындагы ой-пикирин сөз менен да, сырткы кебете кешпирдин ар кандай калыпта өзгөрүшү менен эн башкысы эмоциясы аркылуу түшүндүрө алган. У.Абдукаимов Жаманкулдун образы аркылуу жай турмуштун кадырына жетүү, согуштун дүрбөлөңдүү оор кайгысы, өмүр, өлүм жөнүндөгү түшүнүктөргө философиялык ой жүгүртүү менен ошол мезгилдеги эл ичинде жаныдан телчигип келе жаткан интеллигенциянын эмоциясын берүүгө аракеттенген.

1941-жылдын август айында Кыргызстандан дагы көп аскер жөнөдү. Согуш училищесинен бараткандар эле. Булардын ичинде офицер наамын алууга жетишкендер да,

жетиппей калып, курсант бойдон кетип бараткандар да бар болучу. Булар Чүй өрөөнүнүн уландары, согушка катышып, гоститалда жатып чыккандар, төмөнкү өрөөндүк жаш жигиттер эле. Булардын согушка жөнөп баратканын уккандар да укпагандар да бар болучу, бирок эскемби болгондуктан жакын, алыс дебей ушу 16-август күнү балдарын, ага-инилерин, күйөөлөрүн көрүп кетүүчүлөр көп болду. Эми жакындарынын согушка кетип баратканына анык көзү жеткен боордоштору кетип бараткандарга өз колдору менен даам ооз тийгизип, тиктесе көзү тойбой, сүйлөшсө сөзгө тойбой, эт жүрөгү эзилип турду. Бул сезим кетип бараткандарда да, калып жаткандарда да бирдей эле болучу, бирок ошондо да бул сезим чыныдагы суунун толтура же бөксөргөнүндөй болуп, чайпалып турду.

Айылдан келгендер казарманын маңдайындагы арыкты жээктеп отурушту. Казармадан дежурный чакырып чыккан солдаттар өздөрүнүн жакын жолдошторун ээрчиге чыгып, кымыз, эт, боорсок, майды мол ала келгендер жеке өз жакындарын эмес кайсы гана солдат болбосун, алардын кайдан, ким экенин ылгабай тамакка шыкап, сыйлап жатышты.

- Алсаңар, айланайындар!

- Жегиле, кагылайындар!.. (68-бет)

Түзүлгөн психологиялык кырдаалдан улам жаралган адамдагы ар кандай эмоциялык чыңалуунун күчүн адамдын денесиндеги кабыл алууну ар түрдүү элдер башка-башка өткөрүшөт. Мунун баары элдердин түрдүү климаттык шартта, түрдүү жайда жашаганына байланыштырсак болот. Мына ошондуктан эмоциялык чыңалуунун күчүн кабыл алуу, өздөштүрүү, пайдалануу, жаратуу сыяктуу процесстер дүйнө жүзүндөгү элдерде жер шартына, географиялык абалына, аларды курчаган коомдук чөйрөсүнө, социалдык абалына, басып өткөн тарыхый жолуна карай түрдүүчө болуп, ар кандай деңгээлде өнүккөн. Ар бир улуттун өзүнө курчап турган чөйрөсү, географиялык жайгашуусу, климаттык абалы, социалдык жашоо шарты таасир этип, кайсы бир улутка гана мүнөздүү болгон өзүнчөлүк түзүлөт.

Согуш деген жаман кабар менен бирге бул сөз адамдардын жүрөгүнөн кан агызган азаптуу сөз болуп калды. Аны улуу да кичүү да түшүнүп ага кайгылуу көз карашта карашып, ичтен улутунушуп, үмүт менен бир тилекте тынчтыкты самаган ички эрктик сезимдерин билдиришет. Алардын бул тынчтык үчүн болгон аракеттери, үмүтү, жалпы бир көз караштагы мамилеси жогорку мисалдан көрүндү. Түшүнүк—жалпы, бардык адамдарга бирдей таасир берүүчү нерсе, ал эми ал жөнүндөгү сапат, белгилерин тактап көрсөтпөстөн элес калтырган - денотация. Ал нерсе адамдын тигил же бул сезимине таасир берген жалпы билимдик туюмду пайда кылат. Маселен, ачуу десек, конкреттүү даам, зат ж.б. жөнүндө белгилүү болбостон, тил органына сезилүүчү даам сезими аркылуу шартталуучу өтө кескин жагымсыз даам туюлат. Мына ошол түшүнүк аң-сезим, таанып-билүү аркылуу аң-туюмда образды пайда кылат. Бул—жалпыдан жекеге өтүүчү категория. Тактап айтканда, ачуу жалпы, туздун даамы—жеке өз алдынча конкреттүү даам. Бирок ачуу жекеликке ээ болуу менен өз алдынча көз алдыга, сезимге тартылган образды пайда кылат да, ажыратууга (дифференциялоого) туюмдук багыт берет, конкреттүү атоого шарт түзөт. Ар биринин даамы кескин жагымсыз, бирок адам баласы үчүн оң таасири бар үчүн пайдаланабыз. Демек, бир эле убакта түшүнүк бириктирет (интеграциялайт), ошол эле учурда ажыратат (дифференциялайт). Мына ошол согуш деген ажыдаардай алп жуткан майданга жөнөтүп жаткан өз боор эт балдарын эл ичтен аяп, ошол эле мезгилде мүнкүрөбөстөн кайрат берип, аман-эсен кайтып келүүлөрүн тилек кылып бата берип жатышты. Кыргыз элинде улуттук өзгөчөлүккө тиешелүү сүйүнүүнү билдирүү бөтөнчөлүгү бар. Кыргыз өз ара тыгыз мамиледе болуп, кубаныч кайгыны бирге бөлүшкөн, атүгүл тапканын чогултуп, баарына бирдей бөлүштүрүшкөн. Жалпы элдин

кетип бараткан жаш балдарды аяган, коштошкон, кайрат берген сезимдери *алсаңар, айланайындар!* Жегиле, кагылайындар деген сөздөр менен билдирилди. Бул кыска айтылган сөздөрдүн ичинде бардык үмүт тилектер, сезимдер бар болчу. Эл башына түшкөн мүшкүл ишти жалпы чогуу, биргеликте бир сезимде, бир тилекте, бир көз карашта болушуп күтүшкөн ошондон да жагымдуу оң эмоциянын таасиринен балким биздин эл жеңишке ээ болушкандыр.

Ал эми улуттар аралык маданияттын материалдарын карасак, ар бир элдин өзүнчө каадасы, үрп-адаты калыптанган. Маселен, бир элде оозду кармоо өкүнүү болсо, башка бир элде интим мамилени билдирет. Мунун өзү ар бир элдин өзөгүндөгү психологиялык кабылдоо, аны жаратуу жана сөз каражаттары менен туюндуруп берүүнүн жекелиги бар дегендик. Согуш темасына арналган канчалаган чыгармалар болсо ар бирин жараткан жазуучунун өзүнүн жекелиги, жеке көз карашы, түшүнүгү болот.

Контексттеги эмоционалдык туюм бүтүндөй элдин тышкы кебете-кешпири, кыймыл-аракеттери менен кошо шайкеш келип, ички жана сырткы эмоциясы берилип жатат. Адам баласына кайгыруу жана сүйүнүү сезиминин болушу мүнөздүү. Анткени анда өзгөчө кабылдоо жана сезимди өзүнчө кайрадан иштеп чыгып, аны башкаларга билдирет. Элдик эмоционалдык ички сезими, психологиялык абалынын өлчөмү *чыныдагы суунун толтура же бөксөргөндөй чайпалып турду* деп салыштырат. Эл согушка кетип бараткандарды аяп, алар тылда калып жаткандарды аяп бирин-бири айттырбай түшүнүшүп, экинчи кайрадан көрүшпөөчүдөй жалпы коштошуу сезими көпчүлүктү ээлеп турду. Бирок жакшылыктын үмүтү үзүлбөйт. Ошондуктан коштошуп жаткандар үмүт үзбөй жакшы тилек менен күтөөрүн, аман келүүлөрүн тилеп жатышты. Адам каалаган сезимдин болушуна түзүлгөн жагдай, кырдаал тоскоол болуп жаткандыктан эл жагдайга баш ийип, ач ажалга өз балдарын тике жөнөтүп жатышат. Мын ушундай эл ичиндеги жалпы карама-каршы сезимдердин абалы чыныдагы толо суунун ары-бери чайпалганы менен сүрөттөлдү. Көпчүлүк эл ичиндегилер өз алдынча эмоция менен өз балдарын узатып жатышты. Кайгыруунун өтө өткөн чеги-ый, кайгыны алып келген эн чон нерсе адамды жоготуу. Ажал басканда аял да, эркек адам да ыйлаганын көп учуратабыз. Бирок аны коштоп жүрүүчү жерди муштоо, аркы-терки басуу, өзүн-өзү кыйноо ж.б. кыймыл аракеттер бар. Айрым адамдар унчукпай отуруп калат (бул да ички кептин бир түрү), өзүн жоготуп койгон учурлар да бар.

Турмуштун бир казанында жай кайнап, жашап жаткан адамдар түрдүү кырдаалдарга тушугуп, ар башка тагдырларды баштан кечиришкендей, эл башына түшкөн согуштун катаалчылыгы турмуштун ар кырында турган адамдарды аяган жок. Ар бири согуштун каардуу катуу казанынын кайноосуна алынды. Ар ким өзүнчө алдына келген согуштун шыбагасына, өз деңгээлинде аракеттенишип күрөшүштү. Кээ бирлер жай турмушта адам катары жолун таап жашагандар, дароо чечим чыгарышып, согушууга бел байлашты. Ал эми Качикеге окшоп, өз турмушун кура албай, жалгыз кызын жакшы бага албай, ар кимге кор болуп жүргөндөргө согуштун өлүмү да сүрдүү болду.

Атасын кучактап жаткан аялдын анын баласына мээри түшөр бекен, жок бекен? Же атасынын көзү жок болгондон кийин каргашанын буйругу менен таштап кеткен атасына да, анын чүрпөсүнө да жини келип, кол эмес сөз кайра албаган жаш чүрпөнү эзип мыжыгып таштайбы? Мына муну ойлогондо Качике үчүн кең дүйнө тар болуп, согуштагы качып кутулгус өлүмдөн коркуп турду. Өзүнүн өлүмүнөн коркпой, тынч алалбай, кылчактап, өлүмдөн да артындагы баланын тартар азабын ойлоп, ошол азаптын өлүмдөн катуурак экенин көрүп, түшүнүп, ошондон эси чыгып, ошондон коркуп турду. Мына адам баласынын трагедия, машакаты! Адам жеке өлүмдүн азабын тартпай, артындагылырдын тагдырын ойлоп азап тартып, тын алалбай кыйналат! Мына ошондо кишиге өлүм жеңил көрүнүп, жашоо кыйын сезилип кетет. Чынында да

Качике үчүн ушул азыр өлүм оңой болучу, бирок кантип өлөт? – Мына маселе. «Ошондуктан адам өлүмдөн коркпой, тынч өлүмдү тилеп, тынч өлүш үчүн өмүрүн тынч өлө тургандай жашоо керек экен го!..» деди армандуу үшкүрүп, Качике. (85-бет) Адам эмоциясында коркунучтун жана кубануунун психологиялык толкуну бирдей дешке негиз берет. Бул эмоционалдык маанай адамдын психологиялык абалына бирдей таасир этет да, алар болгону оң же терс сапаттык белгилери менен айрымаланат. Кээде акыл эске таасир этип, эстен тануу, жыгылуу, сүйлөй албай калуу сыяктуу ж. б. тышкы абалы менен коштолсо, кээде өзүнүн кыймыл-аркетин теске сала албай калган тышкы иш кыймылы биринчи планда көрүнөт. Эмнени карманын, эмне кыларын билбей аркы-терки басып калат. Бул да адамдын темпераментине жараша, жагдай-шартка байланыштуу. Дагы бирөөлөрү кабылдаган кайгы-кубанычты ый күлкүсү аралаша туюндурат. Кубанса да, кайгырса да ый менен туюндурат. Албетте бул—темпераменттин башка түрү. Бирок кандай гана эрки күчтүү адам болбосун, сезимдердин толкунун кабылдап, аны белгилүү даражада туюндурат.

Качикедө ушундай көп жактуу туюмдун болушу, анын жанын коерго жер таппай турушунун өзү канчалык эмоцияны алып келет. Албетте, ар бир толкундуу күч өзү менен бирге бир канча сарсанаа, эргүү, кооптонуу, коркуу, кубанычтын болушу, адамдын психологиялык ар кандай жагдайын түзөт. Реалдуу жашоо-турмушта ички толгонуу адам тагдырын өзгөртүүчү, жүрүм-турумун бузуучу, же жөнгө салуучу, ден соолукка таасир этүүчү күчкө ээ. Мындай эмоциялык күчтүү сезимдер, биз мурда айткандай, жеке темпераменттик сапатка, мүнөзгө жараша болот. Ошондуктан адамдын кеби анын ички рухунун, абалынын, маданиятынын күзгүсү катары кеп каражатына айланат. Кээ бир адамдарды кубаныч-кайгысы билинбеген, жадырап туруп сүйлөгөн адам дешет, дагы бирөөлөрүн сөзгө чоркок, чоогоол дешет. Мына ушул кептик туюндурдуу - адамдын ички психологиялык жагдай-шарты менен айкашуу болуп саналат. Качике сырткы көрүнүшүндө сөзгө чоркок, чоогоол көрүнгөнү менен ал өз ичинде башкалардай болгондо да башкалардан өзгөчөлөнгөн өзүнө тиешелүү болгон ичте чечилбеген проблемалары көп болгондуктан ар дайым ички туюмундагы монологунун угуучусу, аны айтуучу болуп өзү менен алектенип келе жаткан. Анын мына ошодой түгөнбөгөн проблемаларынын орчундуусунун бири, башын катырып көп ойлондурганы, аны ойлосо ал ою өлүмдөн да оор болуп сезилип кетет. Көңүлүн жай алдырбаган бул азаптуу ою бул жалгыз кызы эле. Текстте жалгыз кызы *чүртө* деп образдуу берилет.

Психологиялык абалды жаратуу психологиялык жагдайдан улам пайда болот. Жагдай-шарт тиешелүү даражада өзүн курчап турган чөйрөдөн улам келип чыгат, ал айланадагы адамдардын кабылдоосу менен сезимге таасир этип, алардын кайрадан болуучу, жаралуучу реакциясына айланат, жыйынтыгында адамда эмоция пайда болот. Кадимки жашоо-турмуштагы адам чыгармачылыгындагы ар тараптуу иш-аракеттердин натыйжасы—абалдын бирөөнөн экинчисине өтүп, өзгөрүп туруучу закон ченемдүү көрүнүш. Айлана чөйрөнүн таасиринен адамдардын жасай турган иш аракеттерине карай түзүлгөн жагдай, эмоциянын оң же терс, терс-оң болушуна алып келет. Мына ушундай көрүнүштөр катары төмөнкү мисалды карап көрсөк: *Душман биз тарапты катуу окко тутта баштаган эле. Түтүн, ыш, дарынын жыты, көккө көтөрүлүп жаткан топурак – баары, солдаттар айткандай, адам да, жылкы да (бу жерде: замбирек да, танкылар да) аралашып кетти. Өңүп бараткан солдаттардын турбас болуп жыгылган боо түшүп жатса да токтолбой, жер жайнаган көп аскер кыр ылдый, коксулай өрүп баратышты. Ушундай чаң-тополоң түшүп турган кыйсытырда ушунча элди башкара ала турган жан чыкпас, ушул ала тополоңдо кимди ким билмек эле? Деген тикир туулушу да мүмкүн эле. Бирок ушул аламан сыяктуу болуп көрүнгөн жайнаган аскерлер бирөөлөр тарабынан*

башкарылып, бирөөлөр тарабынан сүрөөнгө алынып, көп улуттун тилдери сүйлөнүп, кыйкырыктар чыгып жатты.

- А ну орлы, вперед! Русские богатыри, вперед! За родину, вперед!

- Товарищи! Товарищи!

- Кайра качпа! Алга! Алга! Кыргыздын азаматтары, алга, алга!

- Казактын жигиттери, алга, алга!

- Тажики бачалар...

-Вперед, орлы вперед!

- У-р-а-а-а! А-а-а-а! (373-бет) Душмандын биздикилерди көздөй окту жамгырдай жаадырышы жагдайды өтө эле татаалданды. Себеби, эч ким бири-бири менен иш албай өз жан алакети үчүн күрөшүүгө, сактоого тийиш болчу. Эмнегедир ушунча согуш талаасында жүргөн солдаттардын өз жандары үчүн күрөшкөнү болгон жок. Тескерисинче алар ушундай баш аламандыкка карабастан бир адамдай душманга катуу туруштук берүүгө аракеттеништи. Душмандын огу канчалык көп атылган сайын биздин солдаттардын сезимине ошончолук кайрат, баатырдык күч козголуп өздөрүнчө шыктанып баратышты. Алар ар түрдүү мүнөздөгү, жүрүм-турумдагы климат шартта чонойгон, тили да бөлөк адамдар болгон. Булардын бул көрүнүшүн кыйналган абалын *өңүп бараткан*, десе ал эми алардын кыйнчылыкка карабай жанталашып аракеттенишин *боо түшүп жатса да жыгылбай дейт*. Солдаттардын октон коркпогон көк жалдыгын, душмандан качпастан сүр көрсөтүп алдыга умтулуп баратышын *жайнаган көп аскер кыр ылдый, коксулай өрүп баратышты* деген тил каражаттары менен түшүндүрүлдү. Мындай апаат согушта ушунча жер жайнаган ар улуттагы мынча солдаттарды эч ким башкара алмак эмес, эч ким кайтара албас эле. Булардын бир адамдай алдыга аракеттенүүсү, баатырлык менен окко тике карап, ажалга бет келип, тике карап чуркап барышына эмне себеп деген да суроо туулуп кетет. Бул суроону албетте, жазуучу да койгон. Эгерде бул суроого жооп берүүнү психоллингвистикалык көз караштан жооп берүүгө аракеттенсек, мынча жер жайнаган солдаттар ар улуттун өкүлдөрү болгонуна карабай алардын тилектери, үмүттөрү бир болчу. Боо түшүп жыгылып өлүп жаткан катардагы, бир туугандай болуп калган жолдошторунун өлүмү, кыйналуусу алардын боорукердик сезимине, ошол эле мезгилде душманга болгон кыжырдануу сезимне катуу таасир этет. Көптөн бери согуш талаасында ачка, жалаң кыйнчылык коштоп жүргөн солдаттардын душманга болгон кыжырдануусу катуу козголуп, ага көп өлүмдүн болушу себеп болуп жандары кыйналып эми эч душманга аео жок эле. Эгер алар катуу аракеттенишпесе Ата журту душманга тебеленмек. Мына ушунун баары согуш талаасындагы ар бир солдаттын эмоциясына катуу таасир этип чыңалуу күч алып, катуу кыйкырышып, алдыга душманга карай бет алышты. Ушул душманды жеңсе бардык кыйынчылык, азап токтомок. Муну ар бир солдат билет. Ошондуктан алар бир адамдай биринин кылган аракетин көрүп коштоп кыйкырып, баары жабыла бирин-бири кубаттагандарын кыйкырык менен билдиришип, ачырканып, душмандын башын жулууга аттанышты. Жер жайнаган солдаттарды алардын бир тилектеги эрктери, ички азаттыкты орнотуу сезимдери башкарып турду. Ал эми ошол бир тилектеги ички сезимдерин ар бир улуттун адамдары өздөрүнүн тилдик каражаттары менен билдиришип, кыйкырып баратышты. Ар бир улутта сүйлөгөн тилибиз, сезимди билдирген тилдик каражаттар түрдүү болгону менен сезимдерибиз, эмоциябыз, жасаган иш аракеттерибиз окшош жагдайда бирдей көрүнүшкө ээ болоруна күбө болдук.

Кубануу да, кайгыруу да, ирээнкү да адамдардын өз ара мамилесинен, курчаган чөйрөсүнөн келип чыгат. Ошондуктан психологиялык абалды психикалык жагдайдын натыйжасы катары кароо керек. Анткени андан эмоциялык маанай түзүлөт адамда ал кокустан болгондуктан, танданууну пайда кылуучу көрүнүш, кубулуш же адамдардын ага болгон мамилеси келип чыгат.

Кыргыз элинде улуттук өзгөчөлүккө тиешелүү сүйүнүүнү билдирүү бөтөнчөлүгү бар. Кыргыз элинде чоң-кичине дебей өз ара тыгыз мамиледе болуп, кубаныч кайгыны бирге бөлүшкөн, атүгүл тапканын чогултуп, баарына бирдей бөлүштүрүшкөн. Ошондуктан бирөөнүн башына түшкөн кайгы баарына бирдей болуп жумурай журт ага өзү үчүн күрөшкөндөй катуу киришишкен. Балким мындай мүнөздүн элибизге сиңирилип келиши катаал тоолуу климаттык шарт, эл-жерин коргоо үчүн күрөшкөн жортуулчул мезгилдер себептир. Ошол климаттык шарттын, тарыхый курч окуялардын негизинде жаралган эмоциялык маанайлардан, эмоциянын күчүнөн, таасиринен улам эл ичинде «Майдан» романына окшогон башка да рухий, асыл мурастар эл таланттары тарабынан жаралып, алар элдин байлыгы катары аздектелип келет.

Демек, сезип, туйган, көргөн нерселерди эмоция менен туюндуруу, аны улуттук ченден сезип кабылдоо менен байкалган ой андан ары иш аракеттер менен уланган. Эмоциянын жаралышы адамдын сырткы ар кандай таасирлерди сезип-туюусу менен байланыштуу экени белгилүү болгон. Ал эми адамдын сырткы таасирлерди сезүүсү түрдүү жолдор менен ишке ашкан. Тери аркылуу ысыкты, муздакты, катууну, былжыракты ж.б. сезебиз. Ал эми тил аркылуу да ысык, муздак, ачуу, кычкыл, таттуу ж.б. өтөт, угуу сезими аркылуу ар кандай шоокум, тыбыш, добуш, музыка, кыйкырык, шыбыр ж. б. өтүп, адам акыл-сезимине таасир этүү менен ошол сезген-туйган сезимди сөз менен башкаларга туюндурабыз. Акыл-эсте сезип-туйган нерселерди анализдеп, синтездөө процесси жүрөт, тактап айтканда, окшош туюмдарды топтоштуруп, бири-биринен ажыратып, ар башкаларын маркировкалап бириктиребиз. Адам акылы өзү туйган нерселерди анализдеп, аны башкаларга билдирүүбүз менен башка жандуулардан айрымаланып турабыз. Адам акыл-эсте сезип-туйгандарын анализдөө менен анын баарын эмоциясы аркылуу сыртка билдирет. Жогоруда сөз кылгандай турмуштун шарданында адамдар көп кырлуу жолду басып өткөндөй, ар бир адамдын өзүнө жараша мүнөзү түзүлүп, жекеликтен жалпы бир элдин мүнөзү келип чыгат. У.Абдыкаимовдун «Майдан» романынын эң бир жетишкен ийгилиги адамдардын ушундай көп кырдуу эмоциясын, сезимдерин турмуштагыдай реалдуу сүрөттөп бергенинде. Ал эми согуш мезгилиндеги көптөгөн чыгармаларда образдарды жаратууда типтештирүү же оң, терс каарман деп бир багыттуу штампка басылгандай бир түрдүү сүрөттөө орун алып келген. Ал эми «Майдан» романындагы каармандар турмуштун оң жагынан да терс жагынан да бааланып, бардык тарабынан психологиялык жактан терең тараздаланып берилген.

Адабияттар:

1. Абдыкаимов У. Майдан: Роман - Фрунзе, 1980.
2. Носенко Э.Л. Особенности речи в состоянии напряженности М., 1975. 4-бет.
3. Немов Р.С. Общая психология М., 2002.

Рецензент:

Ажыбаева З. – ф.и.к., доцент

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА
АДАБИЙ КОТОРМОНУН НЕГИЗГИ МИЛДЕТТЕРИ
THE MAIN TASKS OF LITERARY TRANSLATION.

*Төрөмаматова М.М. – старший преподаватель,
Эсенова А. Г. – старший преподаватель,
Исабаева Ы.А. – старший преподаватель,
Жалал-Абадский государственный университет*

Аннотации: В данной статье рассматриваются некоторые особенности и основные задачи художественного перевода, а также различие между художественными и логическими текстами.

Бул статьяда көркөм котормонун кээ бир өзгөчөлүктөрү жана негизги маселелери, ошондой эле көркөм жана логикалык тексттердин айырмачылыктары каралган.

This article is devoted to some peculiarities and main tasks of artificial translation, also differences between artificial and logical texts.

Основная цель любого художественного произведения заключается в достижении определенного эстетического воздействия, создания художественного образа. Такая эстетическая направленность отличает художественную речь от остальных актов речевой коммуникации, информативное содержание которых является первичным, самостоятельным. Художественные тексты отличаются также характером передаваемой информации, так как в художественном тексте обычно передается информация и интеллектуальная, и эмоциональная, и эстетическая. Вполне естественно, что для этого требуется и особые способы передачи информации. Все эти виды информации передаются через рациональное, эмоциональное и эстетическое воздействие на получателя. Такое воздействие достигается с помощью языковых средств всех уровней. Для этого используется и ритмическая организация текста, и фоносемантика, и лексическая семантика, и грамматическая семантика, и многие другие средства. Особо следует отметить такую особенность художественного текста, как предполагаемая автором степень активности читателя, его соучастие в создании произведения, сотворчество. В отличие от логических текстов, где роль получателя сводится к восприятию фактов, в художественной литературе автор в ряде случаев апеллирует к жизненному и читательскому опыту, того кому текст адресован, рассчитывает на появление у читателя определенных ассоциаций, на определенную степень «домысливания» и т.д. Этому способствует и выбор типа повествования, и присутствие в тексте фигуры рассказчика, и степень адресованности текста.

Одной из основных особенностей художественного текста является наличие в нем лирического героя. Пользуясь выражением В.В. Виноградова, можно сказать, что в произведении всегда есть образ автора, который и создает внутреннее единство текста. В отличие от логического, художественный текст не может быть объективным, лишенным авторской позиции, авторского отношения к героям и событиям, авторской интонации. При этом, разумеется, нельзя смешивать образ автора с образом рассказчика, от лица которого ведется повествование. У одного и того же писателя могут быть произведения, написанные от лица мужчины от лица женщины, в одном случае рассказчик может быть негодяем, а в другом – воплощением добродетели. Однако даже в тех случаях, когда повествование ведется от лица одного из персонажей, за спиной у него всегда стоит автор

со своим отношением к персонажам и к происходящему, автор, ведущий опосредованный разговор с читателем. И зачастую этот скрытый разговор в художественном произведении оказывается важнее описываемых событий. Художественные тексты отличаются от логически и своим структурным разнообразием. Если в логическом тексте информация подается линейно, последовательно, то в художественном произведении могут чередоваться эпизоды, относящиеся к разным сюжетным линиям, могут смешаться и даже смешиваться разные хронологические и логические планы, появляться так называемые ретроспективные эпизоды. Прочитанное ранее может переосмыслиться после получения новой информации. Автор может сознательно «утаивать» часть информации до определенного момента, сознательно создавать некоторую двусмысленность. Все это служит созданию у читателя нужного настроения, нужного впечатления, помогает автору подготовить читателя к восприятию дальнейших событий как чего-то ожидаемого или, наоборот, неожиданного и т.д.

Из сказанного следует чрезвычайно важный вывод: в художественном тексте целое не может быть механически выведено из суммы частей. Правильно перевести каждый компонент еще не значит правильно перевести текст в целом. И если логическая и хронологическая последовательность частей задана автором и не зависит от переводчика, то сохранение заложенных в текст внутренних связей между частями требует тщательного анализа и поиска соответствующих средств переводящего языка. Следующая особенность художественного текста состоит в том, что, в отличие, скажем, от научных статей или технических описаний, он обычно характеризуется высокой степенью национально-культурной и временной обусловленности. Любой художественный текст характеризуется определенным соотношением компонентов «общечеловеческое - национальное» и «всегда – сейчас (тогда)». Кроме того, писатель может сознательно вводить в свой текст национально - культурные реалии, ассоциирующиеся к тому же с определенным временем в жизни народа.

Может ли произведение, ориентированное на представителей одной культуры, адекватно восприниматься представителями другой культуры, о которой автор, вполне возможно, ничего не знал и на которую он, безусловно, не ориентировался? Иными словами, здесь возникает проблема потенциальной возможности или невозможности совпадения типа читателя на исходном и переводящем языках.

Серьезность этой проблемы усугубляется также и тем, что любой художественный текст допускает множество прочтений. В отличие, скажем, от технического описания, которое должно быть написано так, чтобы при чтении не появлялось никаких вариантов толкования сказанного, художественный текст может содержать достаточно высокую степень неопределенности, возникающей за счет многозначности слов и грамматических форм, за счет использования столь неопределенных художественных средств, как, скажем, символы, и т.д.

Помимо всего этого, то или иное прочтение художественного текста может еще зависеть и от того, насколько читатель знаком с концепцией автора. Неверно понятая концепция заставляет совершенно по-иному воспринимать читаемое. А если читатель оригинала одновременно еще и переводчик, то возникает замкнутый круг: неверно поняв идею произведения, он выбирает варианты перевода, «работающие» на эту идею, навязывая тем самым свое прочтение читателю перевода.

Таким образом, существует три группы причин, вызывающих неоднозначность восприятия художественного текста: языковая неопределенность, намерение автора и подготовленность читателя. [29] Соответственно рассмотрели особенностей художественного текста как такого, вне зависимости от того, переводится он или читается в оригинале. Теперь обратимся к проблемам перевода. Первая из них - зачем переводить?

С какой целью переводятся художественные тексты? Кажущийся совершенно очевидным ответ на этот вопрос на самом деле совсем не так очевиден. А ведь именно от него будет зависеть ответ на вопрос – как переводить?

Теоретически можно представить себе три цели перевода художественных текстов. Во-первых, познакомить читателей с творчеством писателя, произведений которого они сами прочесть не могут из-за незнания того языка, на котором он пишет. Познакомить с его произведениями, с его творческой манерой, стилем и т.д. Во-вторых, познакомить читателей с особенностями культуры другого народа, показать своеобразие этой культуры. В-третьих, просто познакомить читателя с содержанием книги.

Поставив перед собой первую задачу, переводчик будет стремиться перевести текст так, чтобы читатель перевода получил то же художественное впечатление, что и читатель оригинала. Для этого ему придется «сглаживать» некоторые национально-культурные различия, следить за тем, чтобы текст в переводе не отвлекался на незнакомые ему реалии, которых при чтении не замечает читатель и получит достаточно полное представление о творческом методе писателя, но достоверного представление о той культуре, представителем которой является писатель, он при этом, скорее всего, не получит.

Пытаясь решить вторую задачу, переводчик должен быть максимально полно сохранить и всеми имеющимися в его распоряжении способами объяснить читателю все встречающиеся в тексте реалии, все особенности той культуры, в рамках которой создано произведение. Такой перевод будет достаточно информативным в страноведческом плане, но заведомо будет производить на читателя совсем иное впечатление, чем оригинал на своего читателя. Более того, это будет совсем не то впечатление, на которое рассчитывал автор. Проще всего решается третья задача. В этом случае переводчик не утруждает себя поиском функциональных аналогов тех или иных выразительных средств, пренебрегает национальной спецификой, мало заботится о форме, сосредоточившись полностью на содержании, а точнее - на фабуле, переводя так, чтобы читатель понял, «кто кого любил, кто кого убил»[54]. Вероятно, в определенных ситуациях такой перевод имеет право на существование. Однако он не может считаться художественным. К сожалению, в последнее время все чаще приходится сталкиваться именно с этим вариантом, т.е. с нехудожественным переводом художественных текстов.

Говоря о целях художественного перевода и стоящих перед переводчиком задачах, следует, вероятно, обратиться к проблеме, сформулированной следующим образом: представляет ли собой художественный перевод переход от формы через содержание к форме или же от содержания через форму к содержанию? Иными словами, что нужно воспроизвести в художественном переводе - форму или содержание? В отличие от процесса создания произведения, переводчик вынужден начинать с формы, т.к. только через нее он может постигнуть содержание. Но означает ли это, что воссозданию подлежит именно форма?

Вопрос это значительно сложнее, чем кажется на первый взгляд. С одной стороны, существенная роль художественной формы заставляет отнести к ней с большим вниманием, чем при переводе нехудожественных текстов. С другой стороны, как и в любом другом типе текстов, форма в художественном произведении является лишь средством выражения содержания, в том числе - средством воздействия на читателя. Главным же при этом остается то, ради чего это средство используется, т.е. то, что принято называть содержанием. Следует только помнить, что в художественном тексте содержание шире и сложнее, чем в текстах чисто логических, хотя бы уже потому, что составляющая его информация оказывается многоплановой – и интеллектуальной, и эмоциональной, и эстетической. Таким образом, начиная свое знакомство с художественным текстом -

оригиналом с формы, переводчик через нее постигает содержание и воссоздает в переводе именно содержание, находя для него соответствующую форму, а не подыскивая те или иные соответствия форме оригинала. Сказанное никак не противоречит тому, о чем шла речь предыдущем разделе. В произведениях, созданных в рамках формального метода, форма также существует не сама по себе. Она существует для определенного воздействия на эстетическую или же одновременно интеллектуальную и эстетическую систему восприятия, т.е. в конечном итоге для воздействия на читателя. Именно эта функция в данном случае и занимает место содержания, значит, именно она подлежит воссозданию в переводе.

Итак, в применении к художественному переводу ответ на поставленный вопрос может выглядеть так: Форма¹- содержание² – содержание² – форма².т.е. задача переводчика состоит в выявлении содержания во всей его полноте (или выявлении всех функции всех функции формы) и воссоздании их в новой форме. При этом наличие содержания и содержания объясняется тем, что, как будет показано дальше, некоторые изменения в содержании, адаптирующие текст к культуре переводящего языка, практически всегда неизбежны.

Литературы:

1. Комиссаров В.Н. «Теория перевода (лингвистические аспекты) classes.ru
2. Паршин А. Теория и практика перевода .Учебное пособие в 2 т., Ставрополь 1999
3. Словарь переводческих терминов.
4. Казакова Т.А. Практические основы перевода –СПб:Союз-2003.
5. Бархударов Л.С.Язык и перевод –М:МО,1975

Рецензент:

Орозбаева Г.А. – к.ф.н., доцент

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР
НЕ КОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУЧИТЬ НА КИРГИЗСКОМУ ЯЗЫКУ
SOME PROBLEMS OF TEACHING KYRGYZ LANGUAGE

Ураимов К.М. – п.и.к., доценттин м.а.
Жалал-Абад мамлекеттик университети, Uraimov72@mail.ru

Аннотациялар: Бул макалада кыргыз тилинин учурдагы эң көйгөйлүү маселелери, башка улуттун өкүлдөрүн мамлекеттик тилге үйрөтүү, кыргызча кеп адеби, кеп маданияты сыяктуу маселелер каралат.

В этой статье рассматриваются самые проблемные задачи кыргызского языка, привитие национального языка к другим национальностям, культура диалогового языка, культура речи изучается.

This article considers the present day problems of Kyrgyz Language as teaching a state language to other nationalities, ethics of speech, culture of speech in the Kyrgyz Language.

Кыргыз тилинин учурдагы эң көйгөйлүү маселелеринин бири бул - мамлекетибиздеги башка улуттун өкүлдөрүн мамлекеттик тилге үйрөтүү болуп эсептелет. Ал үчүн тил үйрөнүүнүн зарылдыгын түзүү абдан зарыл маселелерден экендиги талашсыз маселелерден. Буга чейин практикадан белгилүү болгондой өз ара пиркирлешүү, бирин-бири окуп, жазып, угуп, сүйлөшүп түшүнүү сыяктуу ишмердүүлүктөр окуучулардын негизги практикалык ишине айланганы жакшы көрүнүш. Ошентсе да кыргыз тилин үйрөтүү же кыргыз тилин үйрөнүү зарылдыгы байкалбайт. Өндүрүштө бардык иш кагаздары кыргыз тилине өткөнүнө карабай даале болсо расмий тилде жүргүзүлүп жатканы зарылдыктын жоктугунун бир белгиси экендигин далилдеп турат. Эгерде биз кыргыз тилинин зарылдыгын камсыз кылбасак анда кыргыз тилин үйрөнүүнүн зарылдыгы белгисиз бойдон калары шексиз. Андыктан турмуш-тиричиликте зарыл маселерди талап кылган кырдаалдарда кыргыз тилинин зарылдыгын жаратуу шарттуу көрүнүш. Андай кырдаалдарга иш кагаздарынан сырткары күндөлүк турмуш-тиричиликтеги ар түрдүү карым-катыштар мисал боло алат. Буга турмуштук айрым көрүнүштөрдү белгилей кетели. Бөлмөгө орус улутундагы жигит шайдоот кирип келди да салам бере кетти.

- Здравствуйте!
- Здравствуй!-деп саламдаштык.

Анын себеби эмнеде? Же эмне ага, кайсыл тилде кайрылса ошол тилде жооп берүүгө милдеттүү белек? Эмнеге өз эне тилибизде эле жооп берүүгө болбосун. (мисалы, Саламатсызбы? Келиңиз, эмне жумушуңуз бар эле? ж.б.)

Айрым учурда жогорудагы көрүнүштүн тескериси болуп, өзүбүз ыңгайсыз абалда калган учурларыбыз бар. Мисалы, ошол сыяктуу эле башка улуттун өкүлдөрүнө ошол улуттун тилинде кайрылганыбызда биздин сөзүбүзгө кыргыз тилинде так жооп берип, уят кылган көрүнүштөр көп эле кездешип келет. Мисалы,

- Здравствуйте дядя Гена!
- Ассалоом алейкум уулум! Кандай, балдар аманбы? Келин ден соолугу жакшы иштеп жатабы? ж.б.у.с.

Оюбуз куруу болбос үчүн айрым окумуштуулардын ойлорун ортого таштагым келет.

Профессор С. Рысбаев өзүнүн “Сөз жөнүндө дастан” деген эмгегинде: “Эне тили дегенибиз менен энелерибиз сүйлөбөсө, ал кимдин тили болот? Эне тилибиз – кыргыз

тили- деп какшап туруп, аны энелерибиз өзү өгөйлөп турса эмне деген эл болобуз? Болбосо мурда балдарыбыздын тили орусча чыкчу эле, эми неберелерибиздин тили чет тилдерче чыга баштаганына кейигенден кубанганыбыз көп”-деп жан дүйнөсүн түйшөлткөн оюн ортого таштаса, [4, 18] тунгуч улуттук “Алиппебиздин” автору, окумуштуу И. Арабаевдин “Ар бир улут өзүнө енчлүв тили болбой улут болалбайт”-деп айтканы тилибиздин эртени үчүн ойлонуу учур талабы экендигин дагы бир жолу бышыктап отурат.[5, 58] . Анткени тилибиздин келечеги аны кастарлап, улам атадан балага асырап өткөрүп берүүгө жараша болот тура.

Ал эми окутуучу тил үйрөтүүдө окуучунун күндөлүк турмушта колдонуп жүргөн сөздөрүн өз орду менен колдоно билүүсүнө абдан көңүл буруусу зарыл. Анткени биринчиден тилге болгон мамиле, экинчиден жоопкерчилик, үчүнчүдөн тилди сыйлоо жана тилге болгон мамиленин жөнгө салынышы болсо, улуттар ортосундагы бири-бирине болгон жакындашууга да абдан жакшы шарт түзүлмөк. Ушундай маселеге кайрылган дагы бир окумуштуунун оюн талдап, карап көрөлү. Окумуштуу Б. Абдухамидова пикир алышуунун бирден бир ыңгайлуу жолу же ыкмасы катары кеп адебин эсептейт. Ал өзүнүн “Кыргызча кеп адеби” деген эмгегинде ар түрдүү кырдаалдарда кыргызча пикирлешүүнүн айрым ыкмаларын сунуштайт. Анда берилгендей кеп адебин:

1. Байланышуу адеби;
2. Сурап алуу, сурап билүү адеби;
3. Талаш-тартыш адеби;
4. Эмоционалдык-экспресивдүү кеп адеби сыяктуу топторго бөлөт. [1, 9-11]

Жогорудагы окумуштуу тарабынан сунушталган пикирлешүү ыкмаларынан активдүүсү бул – байланышуу адеби болуп эсептелет. Анткени турмушта эң көп колдонулат.

Окуучулардын сабак учурунда кыргыз тилиндеги сөздөрдү так жана туура пайдалана билүүсү үчүн турмушта көп кездешүүчү сөздөрдү активдештирүү зарыл мындай ойду доцент А. Акматова да ырастайт. Ал өзүнүн “Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу” - деген эмгегинде кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүдө, албетте, кеп маданиятын жетекчиликке алуу керек дейт. [2, 11] Ошондой болсо да алардын күндөлүк турмушундагы колдонулган активдүү сөздөргө басым жасоону туура деп карайт.

Ал эми профессор С. Рысбаев сөздүн ушунчалык керемет күчкө ээ экендигин, аны мурдатан эле ата-бабаларыбыз абдан барктап, даңктап келгендигин, ар бир сөздүн өзүнчө орду бар, өзгөчө касиетке ээ экендигин, андыктан аны өзүнүн мезгили келгенде гана айтууну кеп маданиятындагы эң зарыл көрүнүш катары белгилейт. [4, 9] Жогорудагы айтылгандардын баары айланып келип эле тилдин тазалыгына келип такалат. Тилдин тазалыгы өзгөчө баалуу. Тили таза эмес адамдар тилдин тазалыгын бузат. Мындай көрүнүш практикада көп эле кездешип жүрөт. Мисалы, сессия жүрүп жаткан мезгилде депутаттарыбыз тарабынан пайдаланылган сөздөрдөн: незаконно курулган үйлөр снос кылынат, обходной жолдорду жасайбыз, экономикабыз не прозрачный болуп жатат ж.б. [3, 121]

Жогорудагыдай көрүнүштөрдүн жыйынтыгы окуучунун сүйлөө кебине кедергисин тийгизбей койбойт. Ошондуктан тилге болгон мамилени, көз карашты калыптандыруу зарыл. Кандай болгондо да тил үйрөнүүнүн зарылдыгын камсыздоо керек. Мындай маселени окуу мекемелеринде эле эмес, Кыргызстандагы бүтүндөй ишканаларда түрдүү багыттагы уюмдарда да жандандыруу зарыл. Мамлекеттик тилди үйрөтүүдө жашап жаткан ар бир адамдын чөйрөсүнө жараша ишке аша тургандыгы баарына белгилүү. Ошондой болсо да көпчүлүк мезгилде кайдыгерликтен тилибизге болгон мамилени өзгөртүү мүмкүн болбой жатат. Ар бирибиз абийирдүүлүк менен мамиле жасаганыбызда гана

окуучуларыбыз адептүү жана маданияттуу пикир алышууга жетишишет. Балдар - биздин келечегибиз. Андыктан алар үчүн кам көрүүбүз абзел.

Жыйынтыктап айтканда учурда кыргыз тилин үйрөтүүдө жогоруда айтылган айрым мүчүлүштүктөрдүн терс таасири болгондуктан кыргыз тилин үйрөтүү абдан актуалдуу бойдон кала бериши анык. Ошондуктан тилди үйрөтүүнүн ыңгайлуу инновациялык технологияларын өз орду менен пайдалана билүү зарыл.

Адабияттар:

1. Абдухамидова Б.А. Кыргызча кеп адеби. –Б.: 2007, -108 б.
2. Акматова А.А. Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу. –Б.: 2002, -221 б.
3. “Илим жана студент” (ЖАМУнун жарчысына тиркеме) 2014. №1, -226 б.
4. Рысбаев С.К. Сөз жөнүндө дастан. –Б.: 2012, -160 б.
5. Эл дөөлөтү – эне тил: макалалар, маектер, ырлар /Түз.: С. Станалиев. –Б.: Турар, 2012. -300 б.

Рецензент:

Сакиева С.С. – п.и.д., профессор

УДК: 81'2

ЗНАЧЕНИЕ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА
 НЕМЕЦТИЛИНДЕГИ АНТРОПОНИМАЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН БААЛУУЛУКТАРЫ
 ANTHROPONYMIC VALUE SYSTEM OF THE GERMAN LANGUAGE

Эсенова А.Г. – старший преподаватель,
 Кочкорова Ф.Ж. – преподаватель, кафедры
 «немецкого языка, литературы и регионоведения»,
 Жалал-Абадский государственный университет

Аннотации: В данной статье изучение имен и фамилий даёт бесценный, неисчерпаемый материал для проникновения в глубочайшие истоки языка, его историческое прошлое.

Бул макалада, антропонимдердин которуудагы өзгөчөлүктөрү каралган.

This article studies and last names gives priceless inexhaustible material to penetrate into the deepest roots of language, its historical past.

При изучении иностранного языка студентам приходится постоянно сталкиваться с собственными именами и названиями. Современная немецкая лексика-наследница многих обозначений, сложившихся в более давние времена для тех же или ассоциативно близких понятий. В значительной своей части это наименования, служившие далеким предкам современных европейцев и ведущие свою «родословную» от общеиндоевропейского языка - языковой системы, существование которой относят к V-IV тысячелетиям до н. э.

В лексике любого языка есть один очень важный и специфичный для данного языка разряд слов-имена личные. Имена собственные в лингвистике часто называют «онимами» (др. греч. онома «имя, название»). В зависимости от принадлежности именуемого объекта различают разные типы онимов, главные из них: антропонимы- имена собственные людей (личное имя, фамилия, прозвище, псевдоним, кличка), которые образуют особую, чрезвычайно важную и интересную систему имен собственных, состоящую в настоящее время из имен личных, фамильных или фамилий и отчеств; топонимы- названия любых географических объектов; зоонимы – собственные имена (клички) животных. Личные имена - это особые слова со своей особой судьбой. Исторически каждое имя представляло собой слово или фразу какого-либо языка. Личные имена существовали всегда и у всех народов, однако традиции, связанные с присвоением имён, в разные времена у разных народов были весьма различные. У одних народов оно было predetermined именем родителей, у других - давалось в соответствии с расположением небесных светил и. т. д. Личные имена – это самые интернациональные слова, легко переходящие из одного языка в другой и заимствующиеся от народа к народу.

Работа посвящена рассмотрению особенностей немецких личных имён и фамилий. Как и язык в целом, номенклатура имен языка отражает эпоху и состояние общества на определенном этапе его развития. Как и на язык в целом, на именной фонд немецкого языка влияют все изменения в общественном строе, в классовой структуре общества.

Если до недавнего времени все собственные имена, включая антропонимы, воспринимались как разрозненные слова, которые можно выборочно, в зависимости от вкуса или лексикографических традиций, включить в словари, то с 50-60-ых годов XX века онимическую лексику стали рассматривать как самостоятельную систему (Теория и методы ономастических исследований, [с. 8]. Под антропонимической системой понимают совокупность именования людей в языковом и национальном своеобразии [Р.А. Комарова, .1, с.4]. И так мена собственные играют очень важную роль в познании истории, культуры,

языка народа той или иной страны. При этом в центре внимания исследователей находятся не только проблемы этимологии и генезиса, но и семантики, стилистики, фонетики, морфологии, словообразования, грамматики, а так же аспекты взаимоотношений и взаимодействия ономастической лексики с апеллятивной лексикой немецкого языка, как впрочем, и вопросы функционирования антропонимов в тексте. Личные имена и фамилии в известной своей части относятся к бытовой лексике», - пишет А. В. Суперанская.[с.32].

Личные имена принадлежат к наиболее древним онимам. Фамилии появились значительно позднее.

Имя – это личное название человека, даваемое при рождении.

Имя – «как эмблема личности, и посвященный прочтёт по нему больше, чем по пространному повествованию».

Личные имена - это особые слова со своей особой судьбой. Имена людей - это часть истории народов. Имена личные имели все люди, во все времена, во всех цивилизациях.

Немецкие личные имена, с которыми мы встречаемся сегодня, накопились в языке постепенно, были заимствованы из разных источников. Часть их восходит к древним германским онимам, многие в разное время были заимствованы у других народов. При этом личные имена подразделяются на двухосновные – «сложные» и на одноосновные – «производные и простые». Двухосновные имена, в свою очередь, являются источником образования корневых и сложных производных. У большинства народов, населяющих Европу, исторически сложилась двуименная антропонимическая система - личное имя и фамилия.

Именной фонд древнегерманских имен формировался, как известно, под сильным влиянием общественно-экономических особенностей их быта, религиозного культа, языческих представлений о магической силе имени как важнейшем элементе личности, представляющей и определяющей судьбу именуемого, поскольку изучающий немецкий язык должен иметь представление о возможностях и закономерностях появления определенных типов личных имен. В современной немецкоязычной культуре человек носит два типа имени: личное (Rufname) и фамилию (Familiennamen). Отчество (Vatersname) в немецкой среде отсутствует. В обиходе словом der Name обозначают фамилию: «Mein Name ist Müller. »; «Wie war doch gleich der Name?» («Ваша фамилия?» - обычный вопрос человека, запомнившего фамилию собеседника): Der Name steht an der Wohnungstür. В официальных документах, где требуется полное имя, имеется графа «Vorname und Name», т. е. личное имя и фамилия. Если вернуться к истории, то древнейшее из имён германского происхождения зародилось в VII – IV вв. до н. э., как и в других индоевропейских языках, они составлены из двух частей и были призваны магически «влиять» на судьбу человека, дарить ему силу, отвагу, победу, покровительство богов и т. п. Это отражено в этимологии и сегодня существующих древних имён типа Eberhart («stark wie ein Eber»), Bemhart («stark wie der Bär»), Wolfgang, ср. русские Святослав, Горисвета, Владимир. Из древнейшего слоя личных имён - их обнаружено около 2 000 - сегодня едва ли наберется сотня действующих. Уже в раннем средневековье был полностью утрачен «магический смысл» личных имён. Во второй половине XIII века в немецкий язык начинают проникать из Италии имена, связанные с христианством: сначала имена из Ветхого Завета - Adam (древнееврейск. «первородный»), Susanne (древнееврейск. «лилия»), затем Agathe («добрая»), Katharina («чистая»), из латинского - Viktor «победитель», Beata «счастливая». Особенно активно библейские имена заимствовались в XV веке. Причём в католических семьях предпочтение оказывалось и оказывается именам святых - покровителей младенцев, в лютеранских - именам библейских персонажей. Личные имена религиозного содержания создавались и из немецких слов и словосочетаний: Traugott, Fürchtgott, Gotthold и т. п.

Группа, обозначающая ведение военных действий, борьбы, связанная с техникой боя, защитой: Alexius (gr.) – alexo (gr.) – wehre ab, schütze («защищайся, обороняйся»). Обозначение абстрактных и психических понятий, душевного состояния, образа мыслей, взглядов и чувств людей: Salamon (hebr.) – schalom (hebr.) – «Glück» («счастье»). Группа имен, в основе которых лежат имена богов и упоминания о них («Теофорные имена»). Aurellanus (lat.) – Aurel – имя бога солнца [с.61]. Примечательно при этом то, что зачастую имя переводится группой слов: Dionisius (gr. -lat.) – «der mit dem Gott Dionysios geweinte» – «оплаканный богом Дионисом». Именование людей по месту жительства, по роду занятости, социальному положению, по родственной принадлежности: Romanus – «der Römer» – «житель Рима»; «Bauer, Landman» («крестьянин»), Bartholomeus – «Sohn des Vergehens» («сын прошлого»). Названия растений, растительного мира: Oliver (engl.) – olivarius (lat.) – «Ölbaum» («маслина»). Названия животных, как правило, умных и слыхных: Ursus (lat.) – ursus (lat) – «Bär» («медведь»). Названия природных явлений: Anatolius (gr.) – anatolé – «Sonnenaufgang» («восход солнца»)[с.24]. В основе личных имен – имя существительное: Lucius (Lucius/Luzius (lat.) – «lux»-«Licht» («свет»)[с.68]. Некоторые имена созданы на базе прилагательных: Fidelis/Fidelius (lat.) – «fidelis» – «treu, zuverlässig» («надежный»). Некоторые имена являются отглагольными образованиями: Walter – «waltan» – «walten, herrschen» («править, господствовать»).

Однако существует группа имен, которые в переводе дают не одно слово, а целую фразу): Nathanael – «Gott hat gegeben» («Бог дал»), Emanuel – «Mit uns ist Got» («С нами бог») [с.54]]. Выбор личного имени часто подвержен влиянию моды – это романтически «нордические» (Knut, Olaf, Sven, Birgit), заимствованные из древнегерманской мифологии или из героического эпоса (Siegfrid, Siegmund и др.), – то французские имена (Annette, Claire, Nicole, Yvonne), – то русские (Vera, Natascha, Sascha), итальянские или англо-американские. Некоторые имена вышли из моды. Их сегодня дают очень редко. Люди старшего поколения носят имена, которые в настоящее время уже не употребляются, например: Тереза, Аманда, Вильгельмина. [7. С. 63]. В быту многие личные имена, особенно длинные, сокращаются, например: Ulrich- Ulli; Bertolt- Bert;; Katharina- Kat(h)e; Friedrich- Fritz; Heinrich- Heinz, Harry;; Susanne- Susi. Некоторые из этих имён стали сегодня употребляться самостоятельно, например: Fritz, Heiny, Hans.

Таким образом, мы видим, что немецкие личные имена принадлежат к наиболее древним именам и были заимствованы из разных источников.

Литературы:

1. Витковский Т. Немцы // Системы личных имен у народов мира. М.: Главная редакция восточной литературы, Наука, 1989, с.229-233
2. Вопросы ономастики Вопросы ономастики. Вып. 14, Свердловск: Урал. гос. университет, 1980, 160 с.
3. Восточно-славянская ономастика Восточно-славянская ономастика. М. Наука, 1972, 368 с.
4. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. М.: Наука, 1988, с. 11-26
5. Голуб, Ушаков Голуб И.Б., Ушаков Н.Н. Путешествия по стране слов. М.: Просвещение, 1991, 287 с.
6. Горбаневский 1987 Горбаневский М.В. В мире имен и названий. М.: Знание, 1987, 206 с.
7. Горбаневский 1988 Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе. Филологические этюды. М.: Изд-во Университета Дружбы народов, 1988, 88 с.

8. Языкознание Языкознание. Большой Энциклопедический Словарь. Гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998, 685 с.
9. Bach Bach A. Deutsche Namenkunde. Die deutschen Personenamen. В. I, 2., un-ver. Auflage. Heidelberg: Carl Winter, 1978, 190 S.

Рецензент:

Орозбаева Г.А. – к.ф.н., доцент

УДК615.012

ДАРЫ-ДАРМЕК ӨСҮМДҮКТӨРДҮН СЫРЬЁЛОРУН ЖЫЙНОО,
КУРГАТУУ ЖАНА САКТОО
СБОР СЫРЬЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ, СУШКА И ХРАНЕНИЕ
THE COLLECTION OF RAW MATERIALS OF MEDICINAL PLANTS, DRYING AND
STORAGE

*Боркошова С.М. – улук окутуучу,
Бекболотова Э.О. – улук лаборант,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Табигый - техникалык факультети «Биология» кафедрасы*

Аннотациялар: «Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн сырьюлорун жыйноо, кургатуу жана сактоо» аттуу макалада дары-дармек өсүмдүктөрүн кандайча жыйноо, кургатуу жана сактоо туралуу жалпы маалыматтар жазылган.

Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн кыргызча, орусча, латынча аталышы жана сырьюлорун жыйноонун календары көрсөтүлдү.

В этой статье описываются методы сбора лекарственных растений, сушка сырья, упаковки и их хранение.

А также даны названия растений на кыргызском, русском и латинском языках, календарь сбора сырья.

This article was published about methods of collecting medicinal plants, drying of raw materials, packings and storages. It was shown a calendar of collected medicinal plants.

Names of plants and their raw materials, index were written in Kyrgyz, Russian and latin languages.

Өсүмдүктөрдүн дарылык касиети-өсүмдүктүн жашоо тиричилик процессинде иштелип чыккан биологиялык активдүү заттардын болушуна жана алардын организмге тийгизген фармакологиялык таасирине жараша болот. Таасир этүүчү заттар же аларды адатта атап жүрүшкөндөй биологиялык активдүү заттар-бул органикалык кошулмалардын ар түрдүү классындагы белгилүү бир химиялык компоненттер. Алар өсүмдүктөрдүн бардык бөлүкчөлөрүндө же айрым бир органында, тамырында, уругунда, жалбырагында, жемишинде жана башкаларында болот. Баарынан мурда пайдалуу заттар өсүмдүктүн белгилүү органында топтолушат. Мунун өзү аларды жыйнап алуунун, даярдоонун булагы болуп саналат.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй өсүмдүктүн химиялык курамындагы таасир этүүчү заттардын саны жана өлчөмү өсүмдүк өскөн жерге, кыртышка, бийиктикте өсүшүнө, деңгээлине, күндүк активдүүлүгүнө, жыйноонун мезгилине, кургатуунун сактоонун ыкмасына жана көптөгөн башка факторлорго жараша болот. Бир эле өсүмдүктө ар кандай климаттык-географиялык зоналарда өскөнүнө жараша ар түрдүү химиялык кошулмалардын топтолушу мүмкүн. Өсүмдүктүн өсүү мезгилине жараша керектүү заттар топтолот.

Мына ушул факторлордун бардыгы өсүмдүк сырьёсун сапаттуу жыйнап алуунун рационалдуу мөөнөтүн белгилейт. Өсүмдүктөрдө жылдын ар кандай мезгилдеринде химиялык компоненттер ар кандай санда болушу ыктымал, кээде алар болбой калышы да мүмкүн. Ошондуктан чийки заттарды бул заттар толук топтолгон мезгилде жыйнап алуу абзел жана өсүмдүктүн ошол заттарды топтогон гана бөлүктөрүнөн жыйнап, даярдап алуу керек.

Өсүмдүктүн жердин үстүндөгү бөлүктөрүндө (жалбырактарда, гүл сабактарда) гүл ача баштаганда жана мөмөсүн бере баштаганга чейинки мезгилде биологиялык активдүү заттар өтө көп чогулат. Эрте жазда өсө баштаганга чейин же жер бетиндеги бөлүктөрү соолугандан кийин тамырында жана тамыр-сабагында дары заттардын саны бир кыйла көп болот. Ал эми мөмөлөрүндө жана уруктарында болсо алар толук бышып жетилгенде көбөйөт.

Биз төмөндө дары-дармек өсүмдүктөрүн ар кандай органдарын кандайча жыйноо, кургатуу жана сактоо керектиги тууралуу жалпы маалыматтарды бердик.

Чөптү (өсүмдүктүн үстүнкү бөлүгүн) аба ырайы ачык кургак учурда, шүүдүрүм кургагандан кийин гүлдөгөн мезгилде теришет. Өсүмдүктөрдү орок, бычак, кайчы менен кесип же чалгы менен чаап алышат. Өсүмдүктү жерден тамыры менен жулуп алууга болбойт, аны төмөнкү жалбырагынын тушунан же түбүнөн кесип алуу керек. Өсүмдүктүн гүлдөп турган учтарын көбүнчө кол менен үзүп же 40-50 см. узундуктан ашык эмес кылып кесип алышат. Жоон сабактуу өсүмдүктөрдүн дарылык касиети бар жалбырактарын үзүп алган соң пайдаланышат, ал эми сабактарын ташташат. [1]

Жыйналган чөптөрдү кургатышат, бутактары менен кошо өзүнчө ныктабастан жыйып же себетке салып коюшат.

Жалбырактарды кол менен үзүп алган жакшы. Өсүп жетилген, урунду болбогон, илдетке чалдыкпаган жалбырактар гана жыйналууга тийиш. Өсүмдүктөр богок байлаган жана гүлдөгөн учурда жалбырактары жыйналат. Курт – кумурскалар жеген жалбырактарды жыйноо болбойт. Кээде өсүмдүктү жердин үстүнкү катмары менен кошо чаап, жыйноо керек. Кабыктарды даярдоо үчүн бычак менен эски өскөн бутактарды, эңилчектерди кесип тазалап, аларды алгач бир нече жолу узатасынан, андан соң туурасынан кесишет. Чогултулган кабык түрмөктөрдү үстү-үстүнө жыюу сунуш кылынбайт.

Туура жыйнап алган сыяктуу эле кургатуу иши да жоопкерчиликти талап кылат. Анткени өсүмдүктүн чийки затынын баалуулугу жана сапаттуулугу кургатууга байланыштуу болот. Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн дээрлик бардыгы кургатылышы керек, анткени өсүмдүктөрдүн ичиндеги бардык химиялык жана биохимиялык реакциялардын, көгөртүп жиберүүчү ар түрдүү грибоктордун жана бактериялардын өрчүп кетишин ушундайча алдын алууга болот. Жыйналган чийки зат ошол замат 1,2 сааттан кечиктирилбестен, кургатылат антпесе чийки зат быкшып кетет да, каралжын тартып бузула баштайт. Чийки затты кургатуудан мурун алдын ала сорттошот. Аны кездеме, полго же брезентке жука кылып жайып, карап көрүп топурактардан, таштардан, өсүмдүктүн жабырланган, карарган жерлерин же жыйнап жатканда кокусунан кошулуп кеткен башка нерселерден арылтышат. Кургатууга ыңгайлуу болуш үчүн чоң тамырларын, тамыр сабактарын, жоон кабыктарды жара чаап, майдалап бөлүү сунуш кылынат. Кургатуу ыкмасы чийки заттын түрүнө, өсүмдүктүн табигый негизги таасир этүүчү химиялык дары заттарына байланыштуу болот. [2]

Күндүн нуру тике тийбес үчүн чөптөрдү, жалбырактарды жана гүлдөрдү таза абада, көлөкөдө (желдеп туруучу жайларда, үйдүн чатырларында, бастырмалардын астында) кургатышат. Күндүн тике тийген нурунун таасиринен улам чийки зат өзүнүн табигый өңү-түсүн жана заттык сапатын (гликозидтер, эфир майлары, витаминдер) жоготуп коюшу мүмкүн. Аларды катмары менен бирге кесип же чаап алып, кургаган соң жалбырактарын үзүп же ушалап алуу сунуш кылынат.

Гүлдөрдү өсүмдүктөр жаңы гүл ача баштаганда, керектүү заттар мол кезинде, гүлдөрүнүн өңү ачык, анча күбүлбөй турганда жыйнашат. Гүлдөрдү сөзсүз жаан-чачынсыз, ачык күндөрдө гүл сабагы менен кошо же гүлдүн таажысын өзүнчө үзүп жыйнашат. Өсүмдүктөр өтө жаш болсо, атайын ылайыкталган калактарды колдонууга болот.

Өсүмдүктөрдүн мөмөлөрү жана уруктары бышып жетилгенине жараша кол менен үзүп, сабагынан ажыратылып жыйналат. Терилген мөмөлөр чүпүрөк менен капталган себетчелерге салынат, ал эми ширелүү мөмөлөр эзилеп кетпеш үчүн ар бир кабатынын арасына чөп же бутактар коюлат.

Тамырлары жана тамыр сабактары эрте жазда же кеч күздө, салмагы чоңоюп, дары заттары өтө көбөйгөн кезде казылат. Бакча күрөктөрү чукугучтар, кичинекей кетмендер менен казып алуу керек. Өсүмдүктүн кайра өсүшү жана табигый запастарын сактап калуу үчүн жер астындагы бүчүрлөрүн тамыры менен калтырып коюу сунуш кылынат. Казылып алынган тамырларын топурактардан тазалап, кээде жабырланган же чириген жерлерин (бирок тез эле) тазалап жууйт. Аларды жууш үчүн дайыма муздак суу колдонулат. [3]

Бүчүрлөрүн эрте жазда, көөп чыкканда, бирок ачыла элек кезинде жыйнашат. Чоң бүчүрлөрүн бычак менен кесүүгө болот, майдаларын бутагы менен кесип, кургагандан кийин ушалап алган жакшы.

Жыгачтардын, бадалдардын кабыктарынын ширеси көп кезинде, жалбырактар пайда болгонго чейин эрте жазда жыйнашат, анткени калбырларга, кагаздын, таардын бетине жана таза полго жука кылып жайып коюшат. Чөптү анча чоң эмес тутам-тутам кылып байлап желдетип кургатышат. Кургатуу учурунда мезгил-мезгили менен бир күндө 2; 3 жолудан кем эмес аралаштырып же оодаруу керек. Адатта, чийки затты 3; 7 күндө кургатып бүтүшөт. Жакшы кургатылган чийки зат өзүнүн өңү-түсүн сактап калат. Алаканда жалбырактары оңой ушаланат, жалбырактын тамырлары жана сабактары оңой үбөлөнөт, гүлдөрү кургак болуп колго кармаганда упаланып турат.

Алдын ала майдаланган тамырларды жана тамыр сабактарды күн нуруна же температурасы 40-60 градустан ашпаган орус мештерине кургатса болот. Тамырдын жана тамыр сабактарынын бөлүкчөлөрү биротоло кургаганда ийилбей тырс сынат. Алар бир нече күн кургатылып, ным (шүүдүрүм, жамгыр) болуп калбашы үчүн түнкүсүн аларды жаап коюу зарыл. Кургатуу процессинде күн сайын бир нече жолу күрөк, тырмооч менен аралаштырып, оодарып туруу керек.

Мөмө-жемиштерин алдын-ала күн нуруна кактап же бир аз соолутуп кургаткандан кийин 80 градустан ашпаган температурадагы атайын кургатуучу жылуу жайларда, мештердин каңылтыр кутуларында кургатышат. Мөмөлөрү майдаланып жана күйүп кетпеши керек. Жакшы кургатылган мөмөлөрдү кыса кармаганда тоголоктошпойт.

Кургатылган өсүмдүктүн чийки заты кургак жана таза, жакшы желдей турган жайларда кагаздан же кездемеден жасалган баштыктарда, кутуларда, себеттерде, айнек банкаларда сакталат. Эфир майлары (жыттуу) жана уулуу заттары бар чийки заттар өзүнчө коюлат. Бул чийки заттарды бир жарым же эки жылга чейин, кандай жыйналса, так ошондой сактоо сунуш кылынат. Сактаган учурда чийки затка күн нуру тийбегендей жана курт-кумурскалар залал келтирбегендей абалда экенин текшерип туруу зарыл. Чийки затты өтө эле узак убакыт сактоо сунуш кылынбайт; анткени ал убакыт өткөн сайын, өзүнүн дарылык касиетин жогото баштайт.

Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн сырьёсун чогултуу календары. [1]

№	Өсүмдүктөрдүн аттары	Өсүмдүктөрдү жыйноо мөөнөтү	Өсүмдүктүн жыйналуучу бөлүгү
1	УУ коргошун аконит джунгарский <i>Aconium Songoricum</i>	Сентябрь	Тамыр түймөктөрү
2	Самарканд өчпөс гүлү, бозынач-бессмертник самаркандский <i>Helichrysummaracandicum</i>	Июнь, июль	Гүлдөрү

Медициналык илимдер

3	Алтай долоносу боярышник алтайский <i>Crataegus altaica</i>	Май, июнь, август	Гүлдөрү, мөмөлөрү
4	Адырашман-гармала обыкновенная <i>Paganumharmala</i>	Июль, август	Уругу кээде тамыры
5	Суу кымыздыгы горец перечный <i>Polygonum hydropiper</i>	Май, сентябрь	Чөбү
6	Анар –гранат <i>Punicagranatum</i>	Июль, август	Сөңгөгүнүн, бутагынын, тамырынын, мөмөсүнүн кабыктары
7	Көк чай чөп-душица обыкновенная <i>Origanum vulgare</i>	Июль,	Чөбү
8	Сары-чай чөп-зверобой продырявленный <i>Hypericum perforatum</i>	Июль, август	Чөбү
9	Чалкан-крапива двудомная <i>Urtica dioica</i>	Июнь, сентябрь	Жалбырактары
10	Өгөй эне-мать-и-мачеха обыкновенная <i>Tusllagofarfara</i>	Май, июль	Жалбырактары, кээде гүл себетчелери
11	Койчу баштыгы-пустушья сумка обыкновенная <i>Capsella bursa - pastoris</i>	Июль, август	Чөбү
12	Кадимки танацетум пижма обыкновенная <i>Tanacetum vulgare</i>	Июль, август	Топ гүлү
13	Бака жалбырак-подорожник большой. <i>Plantago major</i>	Август, май	Жалбырактары
14	Эрмен шыбак-полынь горькая <i>Artemisia absinthium</i>	Август, май	Жалбырагы, өсүмдүктүн гүлүнүн өйдө жагы.
15	Кызыл мыя-солодка гладкая <i>Clycyrrhza glabra</i>	Август, сентябрь	Тамыры, тамыр сабагы
16	Кырк муун-хвощ полевой <i>Eguisetum arvense</i>	Апрель	Вегетативдүү шактуу бутакчалары
17	Дары шалфейи шалфей лекарственный <i>Salvia officinalis</i>	Июнь, июль	Жалбырактары
18	Каз таңдай-тысячелистник обыкновенный <i>Achilles millefolium</i>	Июль, август	Чөбү
19	Ит мурун-шиповник коричный <i>Rosa canina</i>	Август, сентябрь	Мөмөлөрү
20	Чычырканак-облепиха крушиновидная <i>Hurrorphae rhamnoides</i>	Август, сентябрь	Мөмөлөрү

Кыргызстан дары чөптөргө абдан бай. Аларды үнөмдүү жыйнап, табиятка зыян келтирбегендей пайдалануу мезгилдин талабы. Кийинки жылдары дары чөптөрдү жыйноо, дары катарында колдонуу күчөдү.

Дары өсүмдүктөрдүн жардамы менен ооруларды айыктыруу алмустактан бери келе жатат. Азыркы медицинада дүйнө жүзүндөгү ар кайсы региондордо элдик медицинанын дарылоо ыкмаларына көп көңүл бурулууда. Элдик медицинанын негизин фитотерапия түзөт. Фитотерапия өсүмдүктүн дарылык касиеттерин ар кайсы оорулардын алдын алууда жана дарылоодо колдонулат.

Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн сырьёсун чогултуу календарында берилген дартка дабаа өсүмдүктөрүнүн ичинен быйылкы 2014-жылы 10 түрүн (чалкан, сары чай чөп, ёгөй-эне, кёк чай чөп, кадимки танацетум, бака жалбырак, эрмен шыбак, кызыл мыя, кырк муун, ит мурун) май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь айларында жыйнап, кургатып, сактап азыркы күндө үй-шартында ар кандай ооруларга карата биологиялык активдүү кошулмаларды, бирикмелерди, эритмелерди жасап студенттер менен биргеликте “Биология” кафедрасында 4-5-курстардын студенттери менен бирге илимий куружук уюштуруп, ар кандай ооруларга карата биологиялык активдүү кошулмаларды даярдап жатабыз.

Азыркы учурда аз кандуулук жана мите курттардан арылуу бул эң чоң көйгөйлөрдүн бири. Ошондуктан биздин даярдаган БАК дан балдарыбыз, окуучулар, студенттер жана бир туугандарыбыз, досторубуз жана өзүбүз колдонуп жатабыз.

Жогорудагыларды эске алып төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Чийки затты өтө эле узак убакыт сактоо сунуш кылынбайт. Анткени ал убакыт өткөн сайын өзүнүн дарылык касиетин жогото баштайт, ошондой эле дары-дармек өсүмдүктөрүнүн сырьёлорун жыйноонун календары боюнча ар бир адам өзүнө керектүү дары чөптөрдү өз убагында жыйнап алса болот.

2. Дарылоодо эң жөнөкөй, уусуз өсүмдүктөрдү колдонуу.

3. Өсүмдүктү бүтүндөй колдонуу башкача айтканда өсүмдүктөн чыгарылган өзүнчө зат же ага окшош синтезделген затты колдонбоо.

Адабияттар:

1. Алимбаева П.К., Нуралиева Ж.С., Дартка даба өсүмдүктөр-Б.: Кыргызстан 1991ж.
2. Алимбаева П.К., Нуралиева Ж.С., Арбаева З.С. Лекарственно растительное сырьё Киргизии, примедицине Фрунзе: Илим 1982.
3. Алтымышев А.А. Лекарственные богатства Киргизии Ф., “Кыргызстан” 1974.

Рецензент:

Нурдинов Ш. – б.и.к., доцент

УДК 688.93

ТАМЕКИНИН ОРГАНИЗМГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
О ВОЗДЕЙСТВИИ ТАБАКА НА ОРГАНИЗМ
ABOUT THE EFFECTS OF TOBACCO ON THE BODY

*Боркошова С.М. – улук окутуучу,
Бекболотова Э.О. – улук лаборант,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Табигый - техникалык факультети «Биология» кафедрасы*

Аннотациялар: “Тамекинин организмге тийгизген таасири” аттуу макалада тамеки чегүүнүн таасиринен дем алуу, кан айлануу, тамак сиңирүү жана нерв системасы жабыркап, ар түрдүү нерв оорулары пайда болору жазылган.

Макалада келечек муундарга жана генофондо тийгизген терс таасири баяндалган. Статистикалык маалыматтар жана изилдөөнүн жыйынтыгы берилген. Жалпы коомго жашына, жынысына жана улутуна карабастан тамеки тарттуудан алыс болуу жөнүндө сунуштар жазылган.

В этой статье о «воздействии курения табака на организм» сказано о вреде табака дыхательному органу, кровообращению, пищеварительной системе и нервной системе. От воздействия табака в этих органах часто возникают раковые опухоли.

Так же о этой статье отражается воздействие курения на генофонд будущего поколения. Даны статистические данные и результаты исследований. Всему обществу, не зависимо от возраста, пола и нации даны рекомендации о неупотреблении табака.

Abstract: In the article «Impact of the Tobacco to the Body» it is said about the harm of the tobacco to the respiratory organ, circulation of the blood, alimentary system and nervous system, and that tobacco causes various cancer diseases. The article also describes the negative impact of the tobacco for the future generation and gene pool.

The article contains statistical data and results of researches. It recommends giving up smoking to everyone in spite of age, sex and nationality.

Тамеки чегүү азыркы күндө эң эле кеңири таралган адаттардын бири. Көбүнчө өспүрүмдөрдүн чондорду туроосунан калыптанат. Тамеки чегүүнүн адатка айланып кетишине андагы негизги заттын никотиндин бир аз дүүлүктүрүүчү касиетке ээ болгондугу да түрткү берет. Мунун негизинде тамеки чегүүнүн сергитүүчү таасири бар, интеллектуалдуу активдүүлүктү стимулдаштырат, деген ой пайда болот. Бирок мындай физиологиялык эмес стимулдоо акырында адамдын нерв системасын бошондотот. Стимулдаштыруу натыйжага жетүү учун ден-соолукка зыяндуулугуна карабастан тамекини көп чегүүгө туура келет.

Тамеки чеккендер инфекциялык ооруларга тез кабылып, жаратылыш жана өндүрүштүк жагымсыз факторлорго чыдамсыз келишет. Мисалы алар тамеки тартпагандарга караганда сасык тумоо менен 4 эсе көп оорушат. Дем алуу жана тамак сиңирүү органдарынын ооруларын, коркунучтуу шишиктин пайда болуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Айрыкча оорулуу адамдар үчүн тамеки чегүү коркунучтуу. Тамеки чекпегендерге караганда тамеки чеккендерде өлүм өлкө эмфиземасынан 25 эсе, өнөкөт бронхиттен 21 эсе, жүрөктүн оорусу 3-5 эсе көп болот. Ичеги-карынында жара бар оорулуулардын абалын абдан начарлатат. Тамеки чегүүдөн баш тартуу-миокарддын, инфарктын, эндотерритти жана башка айрым ооруларды дарылоонун бирден бир шарты.

Адам чылым тартуунун негизинде төмөндөгү ооруларга кабылат;

- тери – териси бузулганына байланыштуу жашынан картаң көрүүнү (картаюу);
- тиш-тиштердин саргаюсу, тиш бүлөөсүнүн оорусу, кекиртект.
- ооз жана тамак тамактын рак оорусу, даам татуу сезиминин алсыроосу;
- кекиртект жана дем алуу органдары- кекиртектин рак оорусу, кекиртект сезгенүүсү, үн түйүндөрүүнүн зыянга учуроосу;
- жүрөк жана кан тамырлар-инфаркт жана өлүмдүн эң башкы себеби;
- атеросклероз кан басымынын жогорулашы, жатын жана жумурткалар-тукумсуздук, бойдон түшүү, майып жана чала төрөт;
- колдор-бармактардын саргаруусу, тырмактардын алсыз болуп сынуусу;
- кол жана буттун кан тамырлары-бул кан тамырлардагы оорулар;
- денеге башка таасирлери-чарчоо, уйкусуздук, депрессия, стресс, иште ийгиликтүү боло албоо, рефлексдердин начарлашы;
- мээ- шал болуу(паралич), карыганда алжып калуусу, ар бир чылым тартуу элүү миң клетканы өлтүрөт;
- көз-катаракт, карыганда сокур болуу;
- жалпысынан алганда жаман жана сасык жыт;
- мурун жыт сезүү органдарынын алсыроосу;
- өпкөлөр-өпкөнүн рак оорусу, бронхит;
- карын жана кызыл өңгөч-рак, карын жарасы жана кансыроо;
- эркектин жыныстык клетка бөлүп чыгаруучу беши-импотенция, эрекциянын начарлашы, тукум куучу оорулардын пайда болушу. [5]

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо борборунун билдирүүсү боюнча учурда дүйнө жүзүндө 1 млрд. адам, башкача айтканда Москвалык социологдордун изилдөөсү боюнча 100 айымдан: “сумканызда эң керектүү деп дайыма эмнени салып жүрөсүз” деген суроого 64 ү “чылым” деп жооп узутышса 13 ү кээде гана жанына салып жүрөрүн айтышкан. Ал эми жашыргандары канча? Бул го Орусиядагы көрүнүш, ал эми Кыргызстандагы кыздардын тамекини буркурагандар көрүнүшү шаар жергесинде гана эмес алыскы айылдардан да учуратуу жыңылык болбой калды. Тамекинин өлүмгө себепчи коркунучтары 4000 ге жакын уулуу элементтер менен уулантып жатат.

Чылым чегүүнүн кыздар үчүн кандай зыяны бар? Ушул суроого нарколог Шайлообек Өмүралиев төмөндөгүдөй жооп берген. Нарколог кыз баланын чылым чегүүсү интеллектуалдык деңгээлинин төмөндүгүн гана билдирбестен олуттуу генефонд маселесинен жол ачаарын белгилейт. “Дүйнө жүзүндөгү 75% инфарктын, инсульттун келип чыгуусун шарттайт. Ушундай жолдор менен жылына дүйнөдө 5 миллион, ал эми Кыргызстанда 10 миңге жакын киши бул дүйнө менен кош айтышып кете берет. Ошондой эле жыт, даам билүү сезими да жабыркайт. Ошондуктан тамак үстүндө деле тамекинин буркурагып отургандар бар. Ал гана эмес адамдын денесине да жыты сиңип, сүйлөсө ооз көңдөйү сасып турат. Жакшынакай кыздарыбыздан жагымсыз жыттын чыгып туруусу жакшы нерсе эмес. Эң башкысы азыркы кыздар келечектеги наристелердин энеси болоорун унутпашы зарыл. Баланын дени сак төрөлүүсү үчүн эне шарт түзөт. Тамеки тартып жүргөн айымдардын баласы курсакта жатканда эле тамекинин курамына кирген 4 миңге жакын уулуу элементтер менен ууланып калат. Ымыркай майып болуп төрөлүп калуусу толук ыктымал. Акыркы кездерде колу-буту жаныбарлардыкына окшош же куйруктуу балдардын төрөлүшүнө да чылымдын салымы бар”-деди.

Илимий көз караш менен караганда кыз баланын организми эркектерге караганда тамекиге тез көнөт жана тез зыянга учурайт. Аял затынын организми эч убакта тамекиге муктаж болгон эмес. Бул нерсе чынында эле мода, стереотип, имидж, кумирди туроодон келип чыгат. Теле жылдыздарга, бизнесмендерге окшошуунун аракетинде алар чеккен нерсени чегип, анын үңкүрүнө сүңгүп киргени капарына да алышпайт. Айымдар алгач

чегип баштаганда башы айланып кускусу келет. Бирок өнөкөткө айлангандан кийин жашоонун рахатын тамекиден тапкандай сезишет. Ошол эле убакта рахаттын туу чокусу, бакыттын балы болгон бала жытын искебей калаарын түк ойлонушпаса керек. [1]

Анткени эртеңки муундун келечеги дал ушул кыздардын колунда тургандыгы талашсыз. Ал эми башка бир себеби үй-бүлөдөгү тарбиянын начардыгы. Ата-энелердин кыз балага жетишээрлик убакыт бөлбөй калышына да байланыштуу. Эң өкүнүчтүүсү мындай кыздар өз ден –соолуктарын гана эмес келечектеги генефондго да терс таасирин тийгизүүдө.

Эл ичинде “Эненин ден-соолугу, улуттун ден-соолугу”- деп айтылгандай, бул сөздүн терең философиясын түшүнгөн ар бир айым чечимди өзү чыгарарына ишеним, үмүт үзбөй туралы.

Тамекиден арылууга айымдар үчүн адистерден ар кандай кенеш:

- 1.Эң оболу ар бир аял тамекиден арыла ала тургандыгын эсинен чыгарбашы керек.
 2. “Мен эми эч качан чекпеймин” дебестен, “мен бүгүн чекпешим керек” деп айтуу зарыл. Бүгүн чекпегениңиз эртеңкинин жеңиши.
 - 3.Өзүңүзгө ишениңиз, кармана албай кайрадан чексеңиз кайгырбаңыз. Бул- сиз эч качан таштай албайсыз дегендик эмес, жөн гана бүгүн эркиңиз жетпеди деп гана ойлоп коюңуз.
 - 4.Ырахаттануунун башкача жолдорун издениңиз, капаланып көңүлүңүз чөгүп жатса терең дем алып, сиз өткөргөн жагымдуу көз ирмемдерди, жагымдуу жыт татымдарды элестеткениңиз оң.
 - 5.Башка нерселер менен алек болгонго аракет кылыңыз, жаңыча хобби жана идеялардын үстүндө убакыт өткөрүңүз.
 - 6.Жакындарыңыздын сизге колдоо көрсөтүүсүн өтүнүңүз. Жолдошунузду жана курбуңузду сиз менен бирге тамекисин таштоосун сураныңыз. Дос жана бирге иштегендериңиздин сиздин жаныңызда чылым чегүүсүн чектеңиз.
 - 7.Чылымды эстеткен буюмдарыңыздан арылыңыз. Тамеки, ширенке, күл түшүргүч сыяктуу буюмдарыңызды ыргытканыңыз туура болот. [2].
- “Бир дана тамеки 15 мүнөттүк өмүрдү алат” Тамекинин кенен жайылгандыгынын бирден бир себеби арзан баада сатылганы. Кыргызстан боюнча орточо баа менен алганда 8 сомдон 150 сомго чейин сатылат. Буга байланыштуу кызыктуу маалымат. Канадада чылым дээрлик сатылбайт десе болот. Анткени бир куту тамеки 10 доллар турат. Ал гана эмес тамеки үчүн текчеде да орун жок экен. Дүйнөдө ар бир 10 секунд сайын тамекинин айынан 1 адам өлөт. 2020-жылдан баштап ар бир жылда тамекиден 10 000 000 адам өлүмү күтүлөт. 1998-жылы тамекиден дүйнөдө 4000 000 адам өлсө, 2008-жылы 49 000 000 адам өлгөн. Тамеки тарткан аялдардын балдарынын 40 % өлүмгө учурайт.[4]

Чылым тартууну кимдерден үйрөнүшөт:

№	Ата-энелерден	39%
1	Чоңдордон	23%
2	Жолдошторунан	25%
3	Себепсиз	3%

Дүйнөдө 1 секундада 1,5 млн. күнүнө 2,5 млрд. жылына тамеки чегилет. Айымдардын 64,7 % таблетканын жардамы аркылуу тамекиден арылганы аракет кылышат. Ден-соолук комитетинин билдирүүсү боюнча тамекини тынымсыз же бат-бат тарткандардын өмүрү 8-жылга кыскарат. Жер шаарынын калкы жылына 12 млрд. куту тамеки тартат. Ыргытылган тамеки калдыгынын массасы 2500 тонна болот. [5]

Медициналык илимдер

Тамеки тарткандар атмосферага жыл сайын:

1	Синил кислотасы	720т
2	Аммиак	584000т
3	Никотин	108000т
4	Кара май	600000т
5	Ис газы	550000т

пайда кылат.

Чылым тартуунун айынан адам баласынын ден-соолугунун начарлоосу:

№	Адам ден-соолугунун начарлоосу	Чеккендер	Чекпегендер
1	Нервтенүү	14%	1%
2	Угуунун начарлоосу	13%	1%
3	Эске тутуу жөндөмүнүн төмөндөшү	12%	1%
4	Физикалык абалынын начар болушу	12%	2%
5	Акыл эмгегинин начар болуусу	18%	1%
6	Алсыздык	12%	1%
7	Жетишпестик	18%	3%
8	Реакциянын тормоздолуусу	19%	3%

Күнүмдүк тамеки чегүүнүн статистикасы:

№	Тамеки дана	Эркектер	Аялдар
1	1-9	10%	20%
2	10-19	22%	18%
3	20-29	17%	8%
4	30 же андан көп	10%	4%

Мындан сырткары тамеки тартып жаткан адамга эмес анын тегерегиндеги адамдарга да зыяны өтө чоң экендиги белгилүү

Спутник кичи шаарчасындагы элдерден сурамжылоо

Элдерден эмне себептен чылым чегесиз деп сураганда, дээрлик баары организм талап кылат деп жооп беришти. Тамеки чеккендердин баары организмге зыяндуу экенин билишет.

№	Адамдын саны 40	Кээде	Дайым
1	Чеккендер 26	6	20
2	Чекпегендер 14	-	-

Дүкөндөрдөн сурамжылоо:

Спутник кичи шаарчасындагы беш чакан соода борборлорунан сурап көрсөк орто эсеп менен күнүнө 80 куту тамеки сатылат экен. Жогорудагы маалыматтардын жана изилдөөлөрдүн негизинде жыйынтыктап төмөндөгүлөрдү сунуштайбыз:

1. Ар бир адам баласы өзүнүн ден-соолугун сүйүп кам көрсө, жашына, жынысына, улутуна карабастан тамекинин организмге зыяндуулугун толук билип, чылым тартуудан алыс болсо.
2. “Эненин ден-соолугу, улуттун ден-соолугу”-демекчи ар бир кыз же аял заты өзүнүн гана ден-соолугун бузбастан келечек муундарыбыздын генефондун да бузуп жатканын эске алышып, чылым тартуудан баш тартышса.
3. Жогорудагы статистикалык маалыматтардын жана биздин изилдөөбүздүн негизинде тамекини рекламалоого коомдук жайларда, мекеме ишканаларда, мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында жана үйдө чегүүгө тыюу салуу.
4. Тамеки таштоону жеңилдетүүчү медикоменттик каражаттар да бар. Аны пайдаланууда врач менен кеңешүү зарыл. Көп учурда тамеки чегүүнү таштаганда аппетит жакшырып, адам семирип китиши мүмкүн. Бирок демейде ал тез эле калыбына келет. Тамекини таштагандан кийин толуп кетпөө үчүн сүт, өсүмдүк диетасына жана акырындык менен күч эмгегине өтүү керек.
5. Биз педагогдор мектепте, орто жана жогорку окуу жайларында жаштардын чылым тартууга берилип кетүүсүн коомчулук жана ата-энелер менен биргеликте көзөмөлгө алсак.

Адабияттар:

1. ”Жетиген” журналы
2. ”Шоокум” журналы
3. www.ruskef.ru
4. www.ruspharma
5. [www.den sooluk.kg](http://www.den-sooluk.kg).

Рецензент:

Алыбеков Э. – а/ч.и.к., доцент

БИОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ СЕЛЕНА И ЙОДА В ОРГАНИЗМЕ ЖИВОТНЫХ И
ЧЕЛОВЕКА
СЕЛЕН ЖАНА ЙОДДУН ЖАНЫБАРЛАРДЫН, КИШИНИН ОРГАНИЗМИНДЕГИ
БИОЛОГИЯЛЫК РОЛУ
BIOLOGICAL ROLE SELENIUM AND IODINE IN ANIMALS AND HUMANS

*Орозбаева Ж.М. – к.б.н., доцент,
Абдыкаарова Б. – соискатель,
Жалал-Абадский государственный университет,
медицинский факультет, кафедра «Фармация»*

Аннотации: В данной статье дано литературный обзор о биологической роли селена и йода в организме животных и человека

Бул макалада селен жана йоддун жаныбарлардын, кишинин организмдеги биологиялык ролу жөнүндө адабияттарды изилдөө берилген

In this paper we give a review of literature on the biological role of selenium and iodine in the body of animals and humans

Селен (Se) – химический элемент главной подгруппы VI группы периодической системы. Относится к типу рассеянных элементов, встречается в виде примесей в рудах сульфидных, ураново-ванадиевых, молибденовых, фосфоритных и серных месторождений. Известно более 40 микроминералов селена, среди которых наиболее распространены селениды металлов, имеющих большой порядковый номер (свинец, ртуть, серебро, медь, никель). По кристаллохимическим и геохимическим свойствам элемент тесно связан с серой.

Биологическое значение селена открыли в 1957 г. Шварц и Фольтц (Schwarz, Folltz, 1958). Селен оказался главным компонентом фактора 3, присутствующего в пивных дрожжах и оказывающего лечебный эффект при некрозе печени крыс.

Известно, что при недостатке селена возникает более 20 заболеваний, характеризующихся нарушением микроциркуляции и увеличением проницаемости капиллярных и клеточных мембран. Это ведет к отечности, кровоизлияниям и изменению структуры клеток организма (Атлавин и др., 1977; Кудрин, 2001).

Болезни селеновой недостаточности человека и животных широко распространены во многих странах мира и причиняют большой экономический ущерб. К ним относят беломышечную болезнь молодняка сельскохозяйственных животных, экссудативный диатез, токсическую дистрофию печени, некроз печени и почек крупного рогатого скота, сердечную миопатию свиней, телят и ягнят, миокардит, атрофию поджелудочной железы, артриты, некоторые энтериты, маститы, анемии, гемолиз эритроцитов, потерю остроты зрения, депрессии роста, бесплодие, дегенерацию яичников, депигментацию кожи и другие патологии.

Биохимические функции селена в организме связаны с его каталитической ролью и заключаются в регуляции скорости окислительно-восстановительных процессов, а также реакций, идущих с участием ферментов, витаминов и гормонов. Селен в малых дозах стимулирует активность многих ферментных систем млекопитающих, усиливая при этом процессы биологического окисления и фосфорилирования. Антиоксидантное действие селена обусловлено его включением в активный центр селензависимой глутатионпероксидазы и возможной способностью селенсодержащих аминокислот

оказывать самостоятельное антиоксидантное действие, так как они являются тушителями радикалов или участвуют в нерадикальном разложении липидных перекисей (Биленко, 1989).

Селен регулирует усвоение и расход в организме витаминов А, С, Е и К. По своему действию элемент близок к витамину Е, один его атом способен заменить 700-1000 молекул витамина (Кудрявцева, 1974). С другой стороны, витамин Е уменьшает потребность организма в селене, поддерживая его в активной форме или препятствуя выведению из организма (Кальницкий, 1985; Лебедев, 1990; Кузнецов, 2001).

Селен интенсивно влияет на белковый обмен, особенно на обмен серосодержащих аминокислот. В химическом отношении он близок к сере, но более активен и токсичен. Сера в определенной степени нейтрализует его токсическое действие. При избыточном поступлении в организм он может замещать серу в серосодержащих соединениях (Томмэ, Филиппович, 1975).

Селен необходим для поддержания функции мембран, биосинтеза белка на рибосомах и образования макроэргических соединений в митохондриях (Касумов, 1981). В опытах С.Ф. Алешко (1967) установлено, что селен оказывает большое влияние на процессы углеводного и липидного обмена животного организма. Есть предположение, что микроэлемент участвует в водно-солевом обмене. Видимо, он является одним из агентов, перераспределяющих тканевые жидкости, в том числе и кровь (Цалс, Пеликс, 1973).

При поступлении в организм человека и животных в небольших дозах селен обладает иммуностимулирующим эффектом: ускоряет синтез антител, повышает устойчивость к микробным и вирусным инфекциям, усиливает фагоцитоз, функции нейтрофилов и лимфоцитов (Дунин, Лебенгарц, 1997). Селен проявляет защитное действие в отношении соединений ртути, мышьяка, кадмия. В меньшей степени защищает от свинца, таллия и теллура. Селен и медь могут уменьшать токсическое действие друг друга. В целом селен является универсальным антидотом (Орджоникидзе, Громова, Скальный, 2001). Как отмечают М.Ф. Томмэ и Э.Г. Филиппович (1975), селен в значительной степени подавляет рост злокачественных опухолей, кроме того, обладает ярко выраженным радиозащитным свойством. В последние годы его стали использовать как стимулятор роста, развития, плодовитости животных, увеличения яйценоскости, оплодотворяемости, выводимости цыплят и улучшения других продуктивных качеств (Родионова, 1992; Мишанин, 2001; Тутельян и др., 2002).

При изучении биологического действия селена необходимо учитывать адаптивные свойства организмов, так как пороговая чувствительность животных к селену меняется в зависимости от содержания элемента в естественной среде обитания (Ермаков, Ковальский, 1968).

При использовании селеноорганических препаратов в рационах птицы улучшается состояние оперения, снижаются затраты корма на единицу продукции, благодаря повышению качества скорлупы и антиоксидантным свойствам селена увеличивается срок хранения товарных яиц. Высокое содержание селена в инкубационных яйцах значительно улучшает селеновый статус цыплят после вывода. Кроме того, повышенное содержание селена в яйцах и в мясе, снижение потерь влаги улучшают товарное и питательное качество продукции и дают человеку возможность потреблять большее количество селена из биологически полноценного источника (Фисинин, Папазян, 2003).

Селен обладает прооксидантной активностью, которая проявляется в условиях высоких (токсических) концентраций (Тутельян и др., 2002). При этом происходит угнетение тканевого дыхания, понижается активность окислительно-восстановительных ферментов. Это вызывает глубокие нарушения обменных процессов и приводит к

появлению специфических реакций, а иногда к смерти (Касумов, 1981). Явления токсикоза наблюдаются при уровне потребления селена, приблизительно в 10 раз превышающем его выделение. Для животных летальным является содержание селена в корме 10 мг/кг сухого вещества или (10-11) мг/кг живой массы (Дунин, Лебенгарц, 1997). Некоторые химические элементы и факторы питания снижают токсическое действие селена, в частности, высокий уровень белка в корме, введение метионина и триптофана, арсенид натрия (усиливает выведение селена с желчью), льняное масло, соединения меди, железа, кадмия, витамин Е в сочетании с метионином. Для предотвращения токсичности селена обычно применяют соединения мышьяка (Hill, 1975).

Таким образом, обладая чрезвычайно высокой токсичностью, в малых дозах селен является эссенциальным, жизненно необходимым микроэлементом, и исследования последних десятилетий окончательно доказали незаменимость его для млекопитающих и птицы, поскольку при дефиците селена нормальное течение обменных процессов в организме животных и получение от них максимальной продуктивности невозможны.

Йод (I) – химический элемент главной подгруппы VII группы периодической системы, относится к галогенам. В зависимости от рН среды может проявлять окислительные или восстановительные свойства. В щелочных условиях йод окисляется до хорошо растворимых йодидов и йодатов и накапливается в растворе, а в кислой среде, напротив, восстанавливается до молекулярного состояния и улетучивается. Это обстоятельство имеет огромное значение в процессах превращения йода в природе, усиливая или замедляя темпы его круговорота.

Наилучшим критерием обеспеченности животного организма йодом является содержание его в растительных кормах. Это объясняется тем, что свыше 90 % необходимого для животных йода поступает с растительной пищей. Растения могут поглощать йод не только из почвы, но и из воздуха, в их тканях йод находится в форме щелочных йодидов, которые быстро усваиваются в организме животных и человека. Растения черноземной зоны европейской части и приморских районов, содержащие йод в концентрациях (0,3-1,0) мг/кг, обеспечены достаточным количеством этого элемента. Растения, растущие на торфянистых и песчаных дерново-подзолистых почвах нечерноземной зоны Белоруссии, Прибалтики и других районов европейской части, а также растения ряда регионов Средней Азии, Сибири и Дальнего Востока, в большинстве своем содержат недостаточно йода – (0,04-0,3) мг/кг (Кашин, 1987).

По данным М.А. Байтурина и др. (1972), между содержанием йода в воде, почве, растениях, кормах и продуктах животного происхождения и уровнем обмена веществ в животных организмах существует прямая корреляционная зависимость.

Йодная недостаточность может обуславливаться причинами первичного и вторичного характера. К первичным относят недостаточное поступление йода с кормом и водой, к вторичным – действие гоитрина и цианата (Кашин, 1987). Гоитрин тормозит образование гормонов щитовидной железы. Им богаты все крестоцветные, соевые бобы, горох, арахис, белый клевер. Цианат превращается в теле животных в тиоцианат, который тормозит избирательное накопление йода щитовидной железой. Относительно много циановых соединений содержат различные крестоцветные, льняной шрот, отдельные виды клевера (Хенниг, 1976).

На усвояемость йода в организме животных большое влияние оказывает медь, которая переводит йод в неусвояемую форму, поэтому их соли несовместимы. Антагонисты йода в организме – кобальт, марганец, свинец, кальций, избыток которых в рационе может привести к йодной недостаточности (Микулец, 2002).

Йод через йодсодержащие гормоны щитовидной железы влияет на все обменные процессы в организме животных (Ковальский, 1972; Георгиевский, 1978; Кальницкий,

1985). Эти гормоны регулируют такие проявления жизнедеятельности, как теплообразование, рост и развитие организма, метаболические процессы – общий, белковый, углеводный и жировой обмены, транспорт метаболических субстратов и ионов через клеточные мембраны, превращение каротина в витамин А, обмен витаминов, кальция, водный и электролитный обмены, функционирование всех систем организма (Кашин, 1987). Важным этапом расшифровки механизма действия тиреоидных гормонов явилось открытие их регулирующего действия на ранних этапах биосинтеза ферментов и других белков (Верещагина, Трапкова, 1984).

Физиологически нормальное содержание йода играет важную роль в защитных реакциях организма человека и животных на действие болезнетворных агентов. В регионах значительного постоянного дефицита йода у животных и людей формируется эндемический зоб, на почве которого наблюдаются генетические нарушения. В зонах меньшего дефицита йода у животных наблюдается снижение активности большинства обменных процессов (Сазонов, Хлыбова, 1963; Гудкин, Носатова, 1963; Фирсова, 1968; Жданова, Казанцева, 1971).

У сельскохозяйственных животных образование зоба сопровождается снижением основного обмена, усиленным отложением жира и подавлением синтеза белка, снижением продуктивности и нарушением воспроизводительной функции. Отмечается замедление роста, значительное отставание в развитии половых желез, кожи и волос (Хенниг, 1976). Недостаток йода в рационе птиц также приводит к гипофункции щитовидной железы. В особенности это относится к молодняку, так как взрослая птица может довольно долго противостоять умеренному дефициту йода в рационе без заметного снижения продуктивности и выводимости яиц. Однако при очень низком содержании йода в корме [(10-20) мкг в 1 кг] яйцекладка может не снижаться, но уменьшается масса эмбрионов, понижаются выводимость и жизнеспособность цыплят.

Таким образом, йод, являясь обязательным компонентом гормонов щитовидной железы, через изменение их активности посредством своего дефицита или избытка оказывает влияние практически на все обменные процессы, что неизбежно сказывается на жизнедеятельности организма в целом, в том числе и на показателях продуктивности сельскохозяйственных животных. Недостаток йода в рационах животных необходимо компенсировать.

По данным J. Koehrlle (1999), микроэлементы селен и йод были вымыты из верхних слоев почвы в течение и после ледникового периода во многих областях планеты, что привело к недостаточному их содержанию в рационах людей и животных. Недостаточное поступление селена вызывает его низкий уровень в сыворотке крови, что коррелирует с развитием опухолей щитовидной железы.

В опытах на животных показано, что одновременный дефицит селена и йода приводит к более сильному гипотиреозу, чем дефицит одного йода (Larsen, 1997; Fleming, 1980; Larsen, Berry, 1995; Salvatore, Tu, Harney, 1996).

По мнению J. Arthur, F. Nikol, G. Beckett (1992), дефицит селена препятствует синтезу йодтирониндейодиназы, которая превращает тироксин в более активную форму трийодтиронин. У крыс одновременный дефицит йода и селена ведет к увеличению щитовидной железы и количества в плазме крови тиреотропина в большей степени, чем при одном дефиците йода. Эти результаты указывают на то, что дефицит селена может быть причиной дефицита йода.

По данным Н.Д. Овчаренко (2001), сельскохозяйственные животные могут адаптироваться к недостатку йода, так что факт недостаточности йода в почве сам по себе не является главным зобогенным фактором. В возникновении заболевания животных существенное значение имеют пониженное содержание в биосфере таких микроэлементов,

как кобальт, медь, цинк, молибден, селен, повышенное – алюминия, марганца, железа, кроме того, инфекционные и инвазионные агенты.

Особую актуальность приобретает комплексное влияние селена и йода на продуктивность животных. По мнению А.Г. Зяббарова, А.Д. Большакова (2002), при дефиците селена в организме животных возникают признаки йодной недостаточности, которая проявляется, прежде всего, в увеличении щитовидной железы у растущего молодняка.

Необходимо отметить, что различные химические соединения селена и йода обладают неодинаковой биодоступностью для животных.

Селен поступает в организм животных с кормом и водой в двух формах: неорганической – в виде селенатов (соли селеновой кислоты H_2SeO_4), селенитов (соли селенистой кислоты H_2SeO_3) и селенидов (соли H_2Se), и органической – селенсодержащих белков и аминокислот (селенометионина и селеноцистеина). Неорганический селен широко используется в качестве добавки в корм сельскохозяйственных животных и птицы.

Большая часть селена в животных тканях присутствует в виде селенометионина (Se-Met) и селеноцистеина (Sec). Селенометионин включается на место метионина в различные белки. Он синтезируется микроорганизмами и растениями, но не синтезируется высшими животными и человеком и может рассматриваться как нерегулируемый запас селена. Селеноцистеин – форма селена, ответственная за биологическую активность микроэлемента, поскольку присутствует в активном центре ряда селенсодержащих белков – глутатионпероксидаз, йодтирониндейодиназ и селенопротеина. Поскольку Sec включается в транспортную РНК, не исключена возможность существования других биологически активных форм микроэлемента (Robinson, 1976; Gladyshev, Hatfield, 1999; Wittwer, 1989).

Неорганические и органические формы селена, абсорбируясь организмом, претерпевают биохимические превращения. Часть экзогенного селена идет на восполнение потребности организма в физиологически важных формах селена, часть образует селеновое депо организма (в основном в форме Se-Met), а часть превращается в экскретируемые формы. Биосуемость элемента составляет (50-80) % и зависит от других компонентов рациона. Улучшается под влиянием белков, витаминов А, Е и С, снижается при дефиците витаминов Е, В₂, В₆, метионина, избыточном поступлении с пищей тяжелых металлов, например, свинца и ртути. Сера и мышьяк ингибируют всасывание и метаболизм селена в организме животных (Тучемский, 1999). Селен выводится из органов и тканей в среднем по истечении (8-15) дней (Атлавин и др., 1990). Но основная масса элемента [(90-95) %] выделяется на протяжении месяца (Ермаков, Ковальский, 1974).

Согласно современным представлениям, общей регулируемой формой селена в организме является селенид. Так, Se-Met из рациона или продуктов распада белков превращается по реакции транссульфирования в Sec, который переходит в селенид. Неорганический селен (селенит) реагирует с ферментом глутатионпероксидазой (ГП) также с образованием селенида. Последний частично включается в биосинтез селенсодержащих белков и транспортной РНК, частично образует транспортные формы, а частично выделяется из организма преимущественно в виде метилированных форм с мочой или выдыхаемым воздухом (Тутельян и др., 2002).

Содержание и распределение селена в организме животных зависит от обеспеченности рациона данным элементом и составляет (20-25) мкг/кг живой массы (Георгиевский, 1979). Концентрация селена в теле животных, по В.К. Космачеву (1974), составляет (0,44-4,00) ч/млн, по В.И. Георгиевскому и др. (1979) и С.Н. Касумову (1981) – $2 \cdot 10^{-6}$ % на свежую ткань.

Концентрация селена в организме сельскохозяйственной птицы составляет примерно 0,02 мг/кг, или (0,000002-0,000025) %. С возрастом происходит увеличение концентрации (Мишанин, 1999). Селен поступает в организм животных через пищеварительный тракт, кожу и легкие. Наиболее активное всасывание происходит в двенадцатиперстной кишке и в меньшей – в тощей и подвздошной.

Скорость всасывания селена зависит от формы соединения и происходит в следующем порядке: органические соединения селена > селенаты > селениты > селениды (Визнер, 1976). Всасывание органических и неорганических форм является активным процессом. Селенометионин переносится против градиента концентрации, а абсорбция селенита происходит путем пассивной диффузии с участием глутатионпероксидазы. В процессе всасывания принимают участие белковые переносчики (Кононский, 1980). Селеносодержащие аминокислоты и их соответствующие аналоги (цистин, метионин) имеют общие места и механизмы всасывания.

В опытах на животных доступность селена из органических соединений (селенометионин, дрожжевые продукты, высокоселеновая пшеница) была достоверно выше, чем из селенита натрия (Кузнецов С., Кузнецов А., 2001). Sec и особенно Se-Met быстрее преобразуются (путем деградации аминокислот) в селенид, пригодный для образования глутатионпероксидазы.

По данным В.В. Ковальского, В.В. Ермакова (1968) и С.Н. Касумова (1981), наиболее высокой степенью усвоения обладает Se-Met. Благодаря большей химической стабильности, эта селенсодержащая аминокислота может использоваться в качестве резервного селена при недостатке его в рационе в большей мере по сравнению с селенитом натрия. Поджелудочная железа у цыплят лучше депонирует селен в форме Se-Met, чем в других формах (Cantor, Langevin, Noguchi, Scott, 1975).

Суммируя приведенные выше сведения, необходимо отметить, что селен и йод являются эссенциальными, жизненно необходимыми микроэлементами для человека и животных. Селен играет решающую роль в защите организма от оксидантного стресса, определяет активность ряда ферментов, служит универсальным антидотом. Йод входит в состав гормонов щитовидной железы, направляющих течение большинства метаболических процессов в организме. Кроме того, йод и селен функционально тесно взаимосвязаны, поскольку селен содержится в ферментах, регулирующих активность тиреоидных гормонов.

При одновременном дефиците в организме этих микроэлементов развивается гипотиреоз, следствием чего является торможение процессов усвоения кислорода, выработки энергии и нарушение процессов метаболизма с образованием недоокисленных продуктов, которые оказывают общетоксическое действие, в конечном итоге снижаются продуктивность и воспроизводительная функция животных. Выраженная вариабельность территориального распределения этих микроэлементов на земной поверхности побуждает исследовать и анализировать их взаимоотношения в различных объектах, в том числе комплексное влияние на продуктивность животных.

Литературы:

1. Ермаков В.В. Геохимическая экология растений, животных и человека. // Тр. Биогеохим.лаб, 1998. Т.23.-С.152-183.
2. Никитина Л.П., Иванов В.Н., Анкина Л.В. Коэффициент селена и йода как показатель благополучия биохимической ситуации. // 2 Российская школа «Геохим. эколог. и биогеохим. районирование биосферы», М.1999-С.201-201.
3. Дженбаев Б.М., Мурсалиева А.М., Ермаков В.В., Аденов Ж.А. Биогенность химических элементов и селеновый статус. Бишкек 1999г.

4. Матыев Э.С., Аденов Ж.А. и др. Роль химических элементов и их соединений в экологии, биологии и медицине. Бишкек. Издательство «Технология», 2002г.

Рецензент:

Эгембердиева А.Д. – к.б.н., доцент

УДК 612.392.64

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЭНДЕМИЧЕСКОГО ЗОБА У ЖИТЕЛЕЙ Г. ЖАЛАЛ-АБАД ЗА
2012-2015 ГОДЫ И ЕГО ПРОФИЛАКТИКА
ЭНДЕМИКАЛЫК БОГОКТУН ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНЫН ТУРГУНДАРЫНДА 2012-
2015-ЖЫЛДАРЫНДА ТАРАЛЫШЫ
DISTRIBUTION OF ENDEMIC GOITRE AMONG POPULATION OF JALAL-ABAD FOR
2012-2015, AND ITS PREVENTION

*Орозбаева Ж.М. – к.б.н., Абдыкаарова Б.Г. – доцент соискатель,
Жалал-Абадский государственный университет, медицинский факультет,
кафедра «Фармация», город Жалал-Абад, Республика Кыргызста*

Аннотации: В данной статье дано причина йодного дефицита, статистические данные по распространение эндемического зоба у жителей г. Жалал-Абад за 2012-2015 годы и его профилактика

Бул макалада йоддун жетишпегенинин себептери, Жалал-Абад шаарынын тургундарында 2012-2015-жылдарда богок оорусунун таралышы боюнча статистикалык маалыматтар жана анын алдын алуу жолдору берилген

This article gives the cause of iodine deficiency, statistical data on the spread of endemic goiter among residents of Jalal-Abad for 2012-2015, and its prevention

Недостаточность йода приводит к тяжелым последствиям на всех этапах развития человеческого организма. Обусловленный недостаточностью йода дефицит тиреоидных гормонов у плода и в раннем детском возрасте может привести к необратимому снижению умственного развития, вплоть до критинизма. От дефицита йода страдает не только мозг ребенка, но и его слух, зрительная память и речь. В йоддефицитных регионах у женщин нарушается репродуктивная функция, увеличивается количество выкидышей и мертворожденных. Недостаток йода может сказаться на работе жизненно важных органов и привести к задержке физического развития. В этих регионах повышается также перинатальная и детская смертность. Таким образом, существует целый ряд заболеваний, которые представляют серьезную опасность для потенциала здоровья миллионов людей, проживающих в йоддефицитные районах. В связи с этим с 1981 года термин "зоб" был заменен понятием "йоддефицитные заболевания"[1].

Актуальность темы: Важность этой проблемы возрастает и в связи с тем, что из ранее проведенных исследований известно, что корма Кыргызстана бедны селеном, йодом, фосфором, кобальтом, медью, серой, бором и другими жизненной важными элементами, дефицит которых вызывает нарушение обмена веществ у животных и человека.

Проблема относится к биогеохимическим эндемиям и по ликвидации йододефицитных заболеваний. Йододефицитные заболевания связаны с природной нехваткой йода в почве и вследствие этого с дефицитом йода в производимых на месте продуктах питания. Дефицит йода оказывает негативный эффект на умственное и физическое развитие детей, вызывая их недоразвитие, снижает интеллектуальные способности, вызывает глухонемоту, кретинизм, тиреотоксикозы и зоб. Эти йододефицитные заболевания представляет собой очень серьезную и актуальную социально-экономическую проблему в связи с неблагоприятными последствиями, состоящими в существенной потере интеллектуального, образовательного и профессионального потенциала всего населения республики.

Правительство Кыргызской Республики координирует деятельность по борьбе с йододефицитными заболеваниями на основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике и йододефицитных заболеваний».

Цель и задачи исследований: Цель работы – изучение экологии йодной обеспеченности и распространение эндемического зоба у жителей г. Жалал-Абад за 2012-2015 годы.

В соответствии с поставленной целью в работе были определены следующие задачи:

1. Изучить причины йодного дефицита
2. Изучить как проявляются йододефицитные заболевания
3. Изучить статистические данные по заболеваемости зобом в г. Жалал-Абад
4. Изучить методику определения йода ;

Научная новизна исследований: Нами впервые изучено статистические данные по заболеваемости зобом в г. Жалал-Абад.

1. Причины йодного дефицита. Основным резервуаром йода в природе является Мировой океан. В процессе эволюции Земли большое количество йода было смыто с поверхности почвы ледниками, снегом, дождем и унесено ветром и реками в моря и океаны. Из океана соединения йода, растворенные в каплях морской воды, попадали в атмосферу и переносились ветрами обратно на Землю (рис. 1).

Однако возвращение йода в почвы и пресные воды происходило медленно и в относительно малом по сравнению с потерей количестве. Местности, удаленные от океана или отгороженные от морских ветров горами, обеднялись йодом. Йод легко адсорбировался органическими веществами почв и морских илов. При уплотнении этих илов и образовании осадочных горных пород часть соединений йода переходит в подземные воды. Так образовались используемые для добычи йода йодо-бромные воды, особенно характерные для районов нефтяных месторождений (местами 1 литр этих вод содержит свыше 100 мг йода). Содержание йода в почве очень варьирует (от 50 до 9000 мкг/кг) и связано с уровнем ее промерзания в течение последнего ледникового периода. Йодный дефицит характерен для всех возвышенностей, подвергающихся частому выпадению дождей со стоком воды в реки.

Однако дефицит йода наблюдается и в областях, расположенных ниже уровня моря. Тип и структура почвы также влияют на содержание в ней йода. Максимальное количество йода содержится в черноземных почвах, минимальное — в подзолистых. Торф в этих почвах накапливает йод, но находясь в прочной химической связи, он для растений мало доступен. Почвы являются важным звеном в биогеохимической цепи: атмосфера-почва-растение-животное-человек (рис. 2).

Рис. 1. Кругооборот йода в природе

Рис. 2. Схема пищевых микроэлементов

Концентрация йода в местной питьевой воде отражает концентрацию йода в почве. Обычно в йоддефицитных регионах концентрация йода в воде составляет менее 2 мкг/л. Вода, как правило, не является серьезным источником поступления йода в организм человека. Так как в питьевой воде содержится мало йода, основное количество этого микроэлемента мы потребляем с пищей. Наиболее высокая концентрация йода присутствует в морепродуктах — приблизительно 800-1000 мкг/кг, особенно богаты йодом морские водоросли; много йода в рыбьем жире (табл. 1).

Таблица 1. Содержание йода в морепродуктах

Рыба	0,8-1,0мкг/г
Рыбий жир	3,5-7,2 мкг/г
Морские водоросли	от 5,0 до 900,0 мкг/г сухого вещества
Трепанги	900,0 мкг/г сухого вещества
Морские гребешки	3800,0 мкг/г сухого вещества

Овощи, фрукты, злаковые растения не обладают способностью концентрировать йод, как это делают представители морской флоры, и поэтому содержание йода в них полностью зависит от микроэлементного состава почвы. Люди, которые живут за счет натурального и полунатурального хозяйства, будут постоянно испытывать дефицит йода и страдать от заболеваний им обусловленных. Жители городов питаются иначе. Помимо продуктов местного производства, они употребляют продукты, поступившие из разных мест, в том числе обогащенные йодом и, даже проживая в йододефицитной местности, в отдельных случаях могут не испытывать недостаток йода.

Итак, в процессе эволюции Земли произошло перераспределение содержания йода. Основная масса этого микроэлемента сосредоточилась в морях, океанах и подземных водах. Остальная поверхность суши и пресные воды оказались обедненными йодом [1].

2. *Как проявляется йододефицитные заболевания?* В условиях дефицита йода снижается синтез и секреция гормонов щитовидной железы - тироксина (Т4) и трийодтионина (Т3), для которых йод является субстратом, что по принципу обратной связи приводит к активации секреции тиреотропного гормона гипофиза (ТТГ). Под влиянием стимуляции ТТГ в щитовидной железе происходит адаптация механизмов поглощения йода и других этапов его метаболизма. Одним из проявлений этой адаптации, стимулированной повышенной секрецией ТТГ, является преимущественный синтез и секреция Т3, который, в свою очередь, является наиболее активным тиреоидным гормоном; при этом на его синтез требуется не 4. а всего 3 атома йода.

Путем ТТГ-зависимого увеличения поглощения йода щитовидная железа захватывает из крови все большее количество экзогенного (поступающего в организм с пищей и водой) йода и увеличивает повторное использование эндогенного (содержащегося в организме) йода, что повышает эффективность биосинтеза тиреоидных гормонов. Под влиянием ТТГ происходит как гипертрофия (увеличение в размерах), так и гиперплазия (увеличение количества) фолликулярных клеток щитовидной железы. В результате железа увеличивается в размере и объеме, и формируется зоб. Таким образом, формирование зоба является компенсаторной реакцией, направленной на поддержание постоянной концентрации тиреоидных гормонов в организме. Вместе с тем, при сохранении тяжелого йодного дефицита компенсаторные возможности организма истощаются, происходит снижение биосинтеза Т4 и формируется явный или субклинический гипотиреоз, который может привести к нарушениям развития мозга у плода и новорожденного.

В 1971 году Фароа и Хетцель показали, что йодный дефицит оказывает негативный эффект на развитие мозга плода вследствие как фетального (плодного) гипотиреоза, так и гипотиреоза самой матери. В самом начале беременности до того момента, когда начинает функционировать собственная щитовидная железа плода, тироксин, вырабатываемый щитовидной железой матери, имеет принципиальное значение для развития мозга эмбриона. При сниженном уровне тиреоидных гормонов у плода нарушаются молекулярные механизмы нейроанатомического развития мозга, Тиреоидные гормоны,

взаимодействуя с рецепторами в клетках мозга плода, активируют чувствительные к тиреоидным гормонам гены и стимулируют синтез белков, являющихся критическими для развития нервной системы.

В течение беременности происходят изменения тиреоидного статуса материнского организма. Под влиянием женских половых гормонов (эстрогенов) возрастает концентрация в крови основного транспортного белка тироксина - тироксинсвязывающего глобулина (ТСГ), что приводит к увеличению концентрации общего (связанного с белком) Т4 и относительному уменьшению свободной фракции гормона. Этот гормональный сдвиг активирует секрецию ТТГ гипофизом. Кроме того, в начале беременности щитовидная железа стимулируется хорионическим гонадотропином, и происходит повышенная потеря йода с мочой. Исследования, проведенные Деланжем и Глиноэром в Бельгии, показали, что даже умеренное снижение поступления йода (50-75 мкг в сутки при норме не менее 150 мкг) у беременных женщин приводит к прогрессивному снижению концентрации свободного Т4 в крови и увеличению секреции ТТГ. В результате формируется хроническая гиперстимуляция щитовидной железы, увеличивается концентрация тиреоглобулина в крови и у примерно 10% женщин формируется зоб. Эти изменения в метаболизме тиреоидных гормонов ведут к недостаточному поступлению тироксина в кровь плода на критических этапах роста и развития мозга, снижение уровня тироксина в крови становится еще более выраженным в том случае, если в результате дефицита йода щитовидная железа самого плода также оказывается неспособной продуцировать необходимое количество этого гормона [1].

Диапазон проявлений йоддефицитных заболеваний весьма широк и зависит от периода жизни, на котором эти заболевания проявляются. Очевидно, что наиболее неблагоприятные последствия возникают на ранних этапах становления организма - от внутриутробного периода до возраста полового созревания.

3. *Статистические данные по заболеваемости зобом в г. Жалал-Абад.* Жалал-Абадском государственном университете медицинском факультете на кафедре «Фармация» нами изучены и составлены таблицы статистических данных по заболеваемости зобом г. Жалал-Абад за 2012-2013 годы (таблицы 1,2,3).

Таблица 1. Статистические данные по заболеваемости зобом г. Жалал-Абад за 2012г

Жалал-Абадская область	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абадская область	13275	13274	5388	5332
Жалал-Абад	1403	1403	246	230

Таблица 2. Статистические данные по заболеваемости зобом г. Жалал-Абад за 2013г

Жалал-Абадская область	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абадская область	13275	13274	5388	5332
Жалал-Абад	1403	1403	246	230

Таблица 3. Статистические данные по заболеваемости зобом г. Жалал-Абад за 2014г

Жалал-Абадская область	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абадская область	13275	13274	5388	5332
Жалал-Абад	1403	1403	246	230

4. *Методика определения йода.* Самый простой способ – нанести на кожу йодную сетку и понаблюдать за ней. Если через 2 часа от сетки не останется ни следа, то, вероятнее всего, Вам не хватает йода.

Наибольшую точность дают только лабораторные тесты. Наиболее распространённый - определение содержания йода в моче. Известно, что до 90 % потребляемого с пищей и водой йода выделяется с мочой. Именно поэтому содержание микроэлемента в моче может служить показателем, достоверно отражающим его потребление. Разработка новых методов исследования существенно изменила подход к эпидемиологическому анализу заболеваний, связанных с дефицитом йода. Ранее дефицит йода оценивался по уровню его содержания в объектах окружающей среды, без учета потребления этого элемента населением. В настоящее время вместо измерения содержания йода в почве и воде рекомендуется измерять уровень экскреции йода с мочой. Через почки выводится более 80% йода, поэтому концентрация йода в моче адекватно отражает его потребление с пищей (3 WHO, 1992).

Распространенность зоба в популяции является непрямым показателем выраженности йодного дефицита. Распространенность зоба отражает прежнюю, а не существующую в данный момент обеспеченность населения йодом. Для развития зоба в условиях йодного дефицита требуется достаточно длительное время (2-3 года и более). В равной степени после нормализации потребления йода потребуются, по крайней мере, несколько лет, прежде чем частота зоба у школьников снизится ниже 5%. В этой связи, определение распространенности зоба следует считать дополнительным (по отношению к

исследованию концентрации йода в моче) показателем напряженности йодного дефицита [2].

Другим очень важным критерием оценки тяжести йодного дефицита является концентрация йода в моче. Известно, что более 80% йода выводится из организма почками и, следовательно, концентрация йода в моче достаточно точно отражает величину его потребления с пищей. Тем самым устраняется необходимость проведения технически сложных и дорогостоящих определений концентрации йода в многочисленных продуктах питания, составляющих рацион современного человека. Для проведения анализа достаточно всего 1 мл мочи. Сбор мочи проводится непосредственно во время исследования в одноразовые стаканчики.

Содержание йода в моче является прямым показателем йодной обеспеченности. Вместе с тем из-за высоких индивидуальных колебаний уровня йода в моче этот метод нельзя использовать для оценки величины потребления йода у отдельного человека. Этот показатель "работает" только в группе, которая позволяет среди многочисленных вариаций выбрать медиану (среднюю величину в ряду возрастающих и убывающих значений, или середину ряда) и тем самым пренебречь высокой амплитудой колебаний индивидуальных значений. То есть метод определения йода в моче пригоден только для эпидемиологических исследований. Определить, достаточно ли потребляет йода конкретный человек, с помощью разового исследования этого микроэлемента в моче невозможно. Если медиана концентрации йода в моче превышает 100 мкг/л, это означает, что в данной популяции дефицита йода нет (табл. 6).

Таблица 4. Эпидемиологические критерии оценки тяжести йодного дефицита, в зависимости от уровня йода в моче на популяционном уровне

Медиана концентрации йода в моче (мкг/л)	Выраженность йодного дефицита
< 20	Тяжелый дефицит йода
20-49	Дефицит йода средней тяжести
50-99	Легкий дефицит йода
100-200	Нормальный уровень потребления йода
201-299	Умеренно повышенное потребление йода
> 300	Увеличенное потребление йода

Концентрация йода в моче выражается в мкг/%, мкг/л или ммоль/л. При этом: 100 мкг/л = 10 мкг/% = 0,79 ммоль/л.

Надо заметить, что распространенность зоба не всегда соответствует уровню йодного дефицита в регионе. Дело в том, что оценка содержания йода в моче при проведении эпидемиологических исследований позволяет сделать "моментальный снимок" ситуации в конкретном месте и в конкретное время. Если данные исследования указывают на отсутствие йодного дефицита, то это не исключает того, что до проведения исследования дефицит йода все-таки существовал. Кроме того, на распространенность зоба, помимо дефицита йода, могут влиять и другие зобогенные факторы (например, пищевые), а также продукты техногенного происхождения. Поэтому концентрация йода в моче рассматривается в настоящее время как основной критерий оценки степени тяжести

йодного дефицита. Поэтому рекомендуем провести «Эпидемиологическая оценка выраженности йодного дефицита» среди школьников г. Жалал-Абад.

Выводы

1. Изучено причины йодного дефицита
2. Изучено как проявляются йододефицитные заболевания
3. Изучено статические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской област
4. Изучено методика определения йода
5. Рекомендовано проведение эксперимента

Литературы:

1. WHO, UNICEF, ICCIDD. Assessment of the Iodine Deficiency Disorders and monitoring their elimination. – Geneva: WHO, WHO/Euro/NUT. –2001. – P. 1–107.
2. Султаналиева Р.Б. Контроль и профилактика дефицита йода у жителей горного Кыргызстана / Р.Б. Султаналиева, С.К. Мамутова, Л.Н. Давыдова // Центральноазиат. мед. ж. –2001. – Т. 7. – №2. – С. 140–145.
3. WHO// Global Database on Iodine Deficiency. –Geneva, 2004.---

Рецензент:

Туленбаева М.А.

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ ЖИТЕЛЕЙ УРАНОВЫХ
ПРОВИНЦИЙ КЫРГЫЗСТАНА
КЫРГЫЗСТАНДА УРАН КАЛДЫКТАРЫН САКТООЧУ ЖАЙЛАРДЫН ЖАНЫНДА
ЖАШАГАН ЭЛДИН ДЕН СОЛУГУНУН АНАЛИЗИ
ANALYSIS OF STATE THE HEALTH OF THE INHABILANLS
OF URANIUM PROVINSES OF KYRGYZSTAN

*Тухватшин Р.Р. – д.мед.н., профессор,
Абдылдаев А.А. – д.мед.н., профессор,
Кыргызская Государственная Медицинская Академия, г.Бишкек,
Кафедра морфологии медицинского факультета,
Жалал-Абадского Государственного Университета*

Аннотация: Установлено, что у жителей проживающих урановых провинций Каджи-Сай, Минкуш, Майлуу-Суу. У лиц, проживающих на территории урановых геохимических провинций, и особенно у шахтеров, ранее работающих на урановых предприятиях, отмечаются заболевания с многообразными клиническими синдромами.

Белгилүү болгондой Каджи-Сай, Минкуш, Майлуу-Суу биохимиялык уран аймагында жашаган элдин ден соолугунда өзгөчө уран чыккан жерде иштеген шахтерлордун ден соолугунда бир канча симптомдор жана синдромдор өрчүүдө.

Established that the inhabitants of uranium provinces there are Kajy-Sai, Minkush, Mailuu-Suu. These people, are living at the territory of the uranium geochemical provinces, especially to the miners, previously running on uranium enterprises, which are marked the disease clinical syndromes.

Анализ показывает, что только на юге страны, в зоне экологической угрозы, постоянно находится 26 тыс. человек в Кыргызстане, более 2 млн. человек в Узбекистане, 900 тыс. в Казахстане и 700 тыс. в Таджикистане, учитывая, что зараженные радионуклидами водотоки реки Майлуу-Суу протекают по Ферганской долине и соединяются с крупными реками Карадарья и Сырдарья (Быковченко Ю.Г. и др., 2005).

Проживание вблизи урановых хвостохранилищ может отразиться на здоровье человека и особенности течения болезней, в результате хронического поступления радионуклидов в организм через пищевую цепочку, воздух и др. Поэтому целью данной работы было изучение состояния здоровья жителей урановых провинций.

Материал и методы исследования

Изучены истории болезней 160 пациентов, лечившихся в больнице пгт. Каджисая, Минкуша, Майлуу-Суу Кыргызской Республики с 1994 по 2003 годы; проанализированы годовые отчеты по форме №12, амбулаторные карты периодических профосмотров; обследовано состояния их здоровья, в том числе бывших работников урановых шахт.

Проведены клинико-лабораторные исследования, в частности определялись в крови уровни гормонов гипофиза - ТТГ, щитовидной железы - трийодтиронина (Т₃) и тироксина (Т₄); биохимические показатели: ферменты АсТ, АлТ, общий билирубин, тимоловая проба, общий белок крови, мочева кислота, сахар, холестерин на биохимическом анализаторе С.master (пр-во Италия) и КФК-2 с применением реактивов фирмы «ЭКОлаб».

Весь полученный фактический материал подвергнут компьютерной обработке с помощью пакета прикладных программ Microsoft Excel с расчетом критерия Стьюдента и коэффициента корреляции.

Собственные результаты и их обсуждение

На основе изучения годовых отчетов по форме №12, амбулаторных карт с анализом результатов периодических профосмотров, историй болезней и клинико-лабораторных исследований 389 пациентов в структуре заболеваемости жителей пгт Минкуш, Майлуу-Суу и Каджисай в сравнении с аналогичными данными по Кыргызской Республике в целом выявляются определенные отличия.

Уровень заболеваемости жителей урановых провинций, по сравнению со среднереспубликанскими показателями, характеризуется более высокой частотой болезней органов пищеварения, дыхания, крови и кроветворных органов, мочеполовой системы и др. (рис. 1).

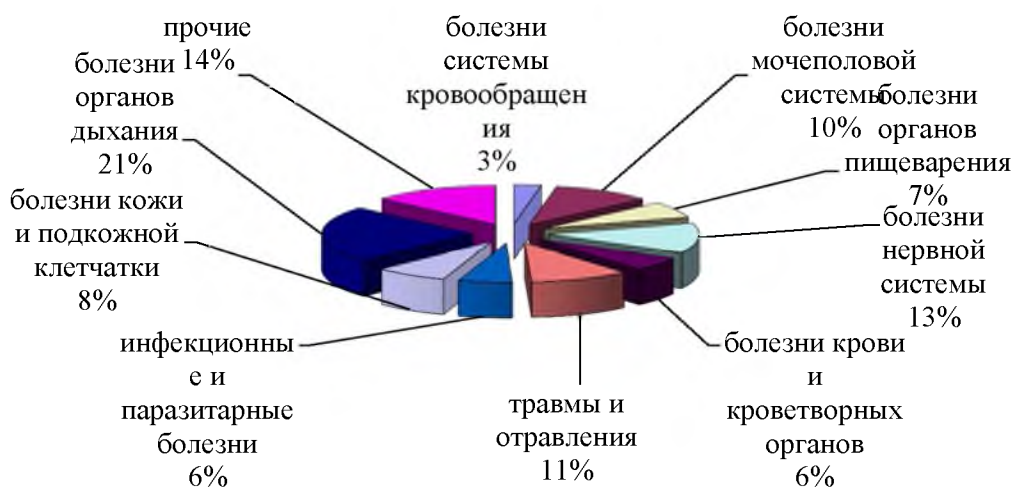

Рис. 1а

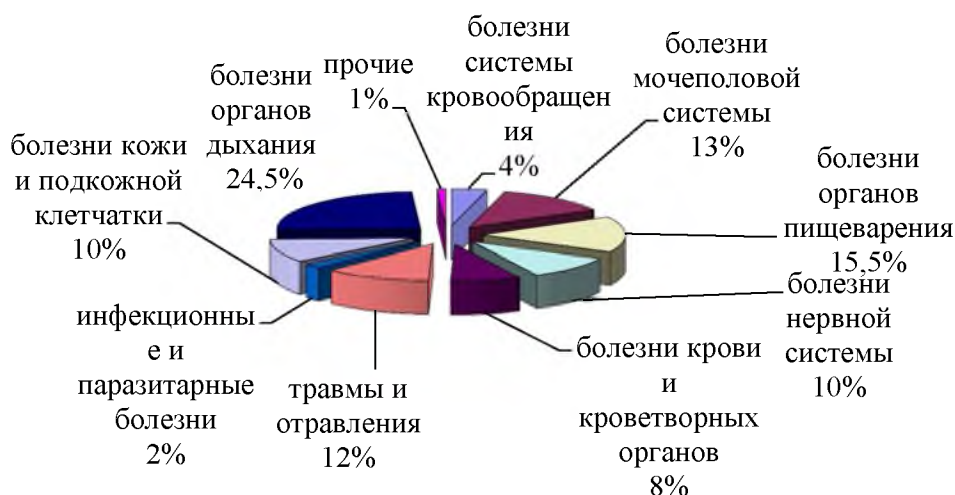

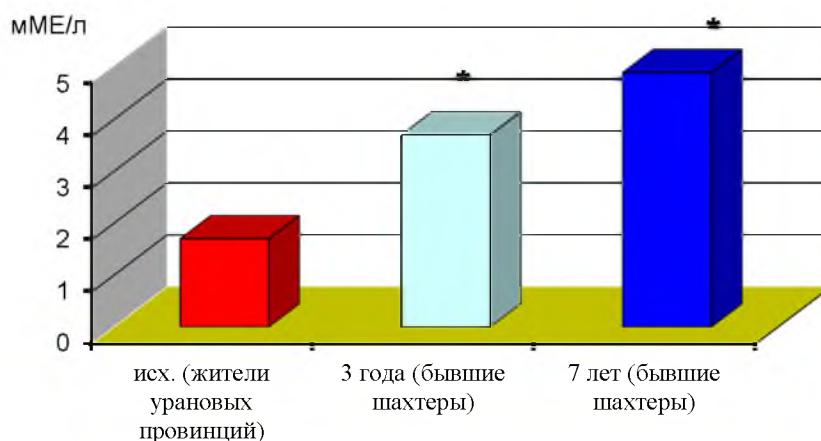
Рис. 1б

Рис. 1. Структура заболеваемости жителей урановых провинций (1б) в сравнении с общей заболеваемостью населения Кыргызстана (1а).

Характерно, что со стороны пищеварительной системы наиболее часто диагностировался гепатохолецистит, язвенная болезнь желудка и 12-перстной кишки. Со стороны дыхательной системы на первом месте выявлен хронический бронхит, трахеит, имели место многократные обращения населения, в течение года, по поводу ОРЗ. Со стороны мочеполовой системы чаще всего отмечались: хронические воспалительные заболевания мочевого пузыря, простатит.

Установлено, что наиболее часто пациенты (41% обследуемых) обращались с жалобами на слабость, головную боль постоянного характера. И чаще в первой половине дня. Снижение работоспособности также совпадало с утренними часами и чаще в летний период.

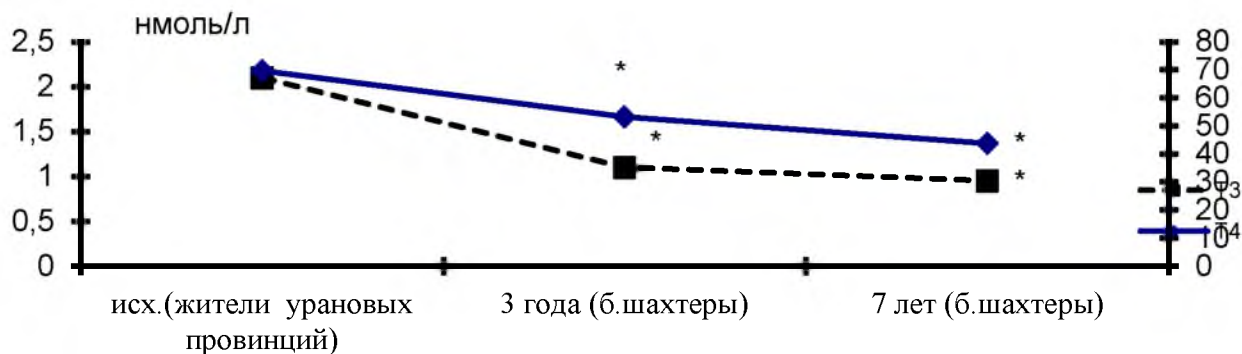
Лабораторные исследования у шахтеров, проведенные в рамках совместного проекта КР 766, показали зависимость уровня ТТГ от стажа работы на урановом руднике. Так, при 3-летнем стаже работы уровень ТТГ равнялся $3,7 \pm 0,01$ мМЕ/л, при 7-летнем стаже работы уровень ТТГ составил $4,9 \pm 0,03$ мМЕ/л, т.е. более чем в 2,5 раза выше, чем в контроле ($1,7 \pm 0,001$ мМЕ/л) (рис. 2).

*Примечание: * - $P < 0,05$ достоверно по отношению к исходным данным.*

Рис. 2. Содержание ТТГ в плазме крови у жителей урановых провинций бывших шахтеров с различным стажем работы на карьере.

Показатель концентрации T_3 в плазме крови у жителей при 3-летнем стаже работы на шахте оказался меньше в 1,9 раза, а T_4 – 1,3 раза, чем в контроле. При стаже работы 7 лет – T_3 снизился в 2,2 раза, а T_4 – в 1,5 раза (рис.3).

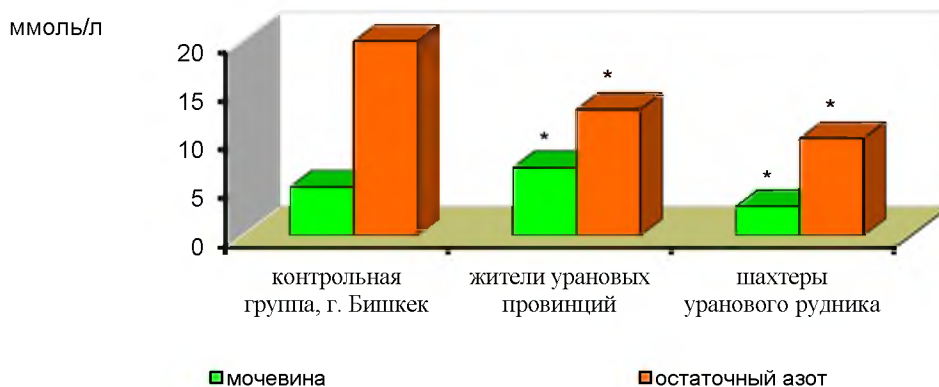

Примечание: * - $P < 0,05$ достоверно по отношению к исходным данным.

Рис. 3. Показатели трийодтиронина (T₃) и тироксина (T₄) у жителей урановых провинций и бывших шахтеров с различным стажем работы на карьере.

Эти показатели указывают на развитие гипотиреоидного состояния, особенно выраженного у бывших шахтеров уранового рудника.

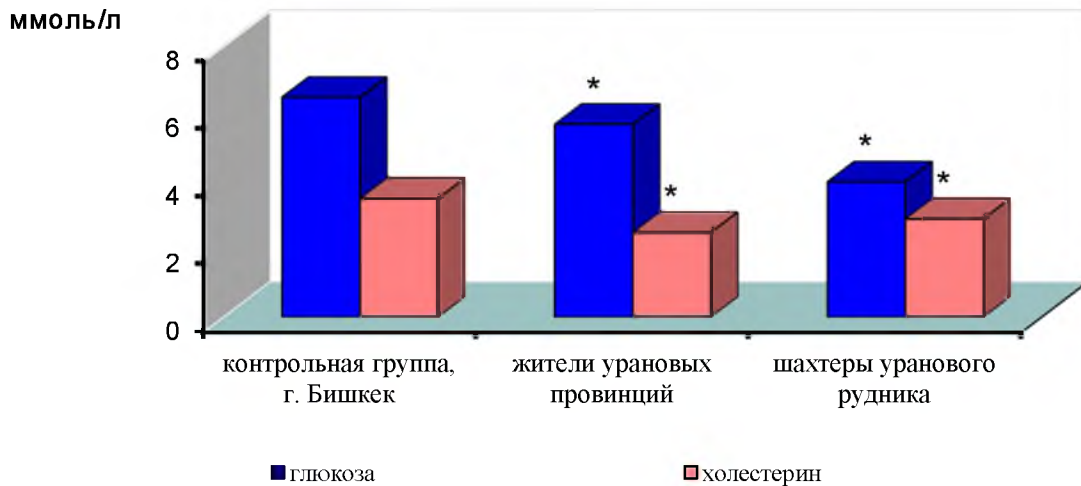
Установлено уменьшение количества общего белка в плазме крови у обследуемых. В итоге это отразилось на показателях белкового обмена - в форме снижения концентрации в крови мочевины, остаточного азота и мочевой кислоты (рис. 4).

Примечание: * - $P < 0,05$ достоверно по отношению к контрольной группе.

Рис. 4. Показатели концентрации мочевины и остаточного азота в сыворотке крови у жителей урановых провинций.

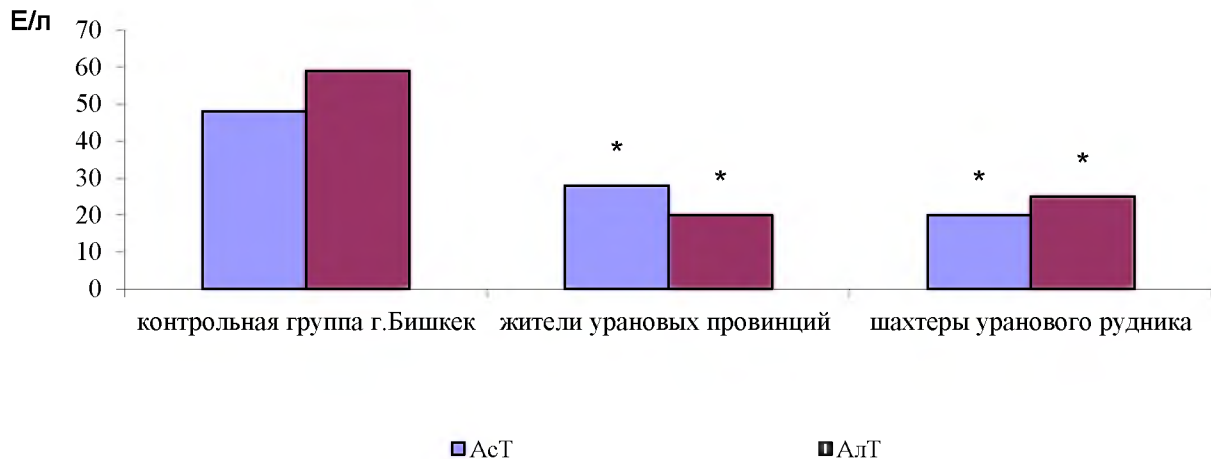
В среднем на 27% уменьшено содержание глюкозы в крови и примерно на столько же процентов - уровень холестерина в сравнении с жителями г. Бишкек. Причем эти показатели находятся на нижней границе физиологической нормы (рис. 5).

Примечание: * - $P < 0,05$ достоверно по отношению к контрольной группе

Рис. 5. Концентрация глюкозы и холестерина в крови у жителей урановых провинций и шахтеров.

Уменьшение уровня ферментов - аланин-аминотрансферазы (АлТ) и аспартат-аминотрансферазы (АсТ), имеющие большую роль в регуляции энергетического и пластического обмена веществ на молекулярно-клеточном уровне, свидетельствуют и о снижении азотистого обмена и функции печени (рис. 6). Низкие уровни показателей этих ферментов крови из группы L-амилаз, отвечающих за катализирующее гидролитическое расщепление гликогена, а также продуктов его частичного гидролиза - декстринов и мальтоолигосахаридов в какой-то степени, видимо, отражают и, отмеченное выше, гипогликемическое состояние.

Примечание: * - $P < 0,05$ достоверно по отношению к контрольной группе.

Рис. 6. Показатели концентрации ферментов АлТ и АсТ крови у жителей урановых провинций.

Оценивая показатели общего анализа мочи, можно наблюдать диаметрально противоположные сдвиги ее кислотности у отдельных лиц. Так, в 67,7% случаях нами отмечен сдвиг до нижней границы нормы в кислую сторону, в 14,7% - в щелочную (до 7,1 - и выше). Показатель удельного веса мочи был снижен, что указывает на нарушения

работы почек, в частности ее концентрационной функции.

Таким образом, полученные в исследованиях результаты дают основания сделать вывод о наличии у лиц, проживающих вблизи урановой геохимической провинции, заболеваний с многообразными клиническими синдромами, которые (в какой-то степени) обусловлены повышенным радиационным фоном (особенно во время работы на карьере) и их модификацией под влиянием климатогеографических условий и радионуклидов. У лиц, проживающих на территории урановых геохимических провинций, и особенно у шахтеров, ранее работавших на урановых предприятиях, отмечаются заболевания с многообразными клиническими синдромами, обусловленные снижением реактивности их организма.

Литературы:

1. Быковченко Ю.Г., Тухватшин Р.Р., Быкова Э.И., Белеков Т. Кадырова А.И., Жунушов А.Т. Юшида С. Техногенное загрязнение ураном биосферы Кыргызстана (монография) - Бишкек, 2005. - 169 с.

Рецензент:

Мукашев М.Ш. – д.м.н., профессор